

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Я.І. Костецький

**СТРАТЕГІЯ ФОРМУВАННЯ І
РОЗВИТКУ АГРАРНОГО
СЕКТОРУ УКРАЇНИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Тернопіль
2017

УДК 631.1:330.34 (477)

К-72

Рецензенти:

Ю. Е. Губені – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри права і підприємництва Львівського національного аграрного університету;

О. О. Красноруцький – доктор економічних наук, професор, професор кафедри організації виробництва, бізнесу та менеджменту Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка;

М. Й. Малік – доктор економічних наук, професор, академік Національної академії аграрних наук України, завідувач відділу розвитку підприємництва і кооперації Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки».

Рекомендовано до друку

Вченою радою

Тернопільського національного економічного університету

(протокол № 7 від 22 червня 2016 р.).

Костецький Я. І.

К-72 Стратегія формування і розвитку аграрного сектору України: теорія і практика : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 356 с.

У монографії узагальнено і висвітлено специфіку організаційної структури, механізм функціонування та поглиблено теоретико-методологічні засади розвитку аграрного сектору України. Здійснено оцінку стану та проблем розвитку аграрної галузі. Обґрунтовано шляхи підвищення ефективності діяльності, визначення пріоритетів та формування ефективної стратегії соціально-економічного розвитку аграрного сектору.

Для учених-фахівців, працівників органів державної влади, місцевого самоврядування, викладачів, аспірантів, студентів закладів вищої освіти, землевласників і землекористувачів.

ISBN 978-966-654-444-8

© Костецький Я.І., 2017

© ТНЕУ, 2017

З М І С Т

Передмова	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ	
1.1. Розвиток аграрного сектору економіки в умовах волатильного середовища.....	9
1.2. Інституціональні імперативи трансформації аграрного сектору ...	33
1.3. Організаційно-економічне підґрунтя розвитку аграрного сектору.....	59
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ	91
2.1. Методологічні домінанти формування теорії аграрної економіки.....	91
2.2. Концептуальні особливості розвитку сучасної державної аграрної політики.....	111
2.3. Організаційний базис здійснення трансформаційних процесів в аграрній сфері.....	147
РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ І ФАКТОРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ	179
3.1. Еволюція форм власності і господарювання в аграрному секторі.....	179
3.2. Розвиток організаційно-правових форм аграрного виробництва...	199
3.3. Продовольча безпека як індикатор ефективності аграрного сектору економіки	215
3.4. Оцінка експортного потенціалу аграрного сектору України.....	228

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ.....	246
4.1. Побудова сучасної парадигми розвитку.....	246
4.2. Концептуальні засади формування стратегії розвитку аграрного сектору.....	268
4.3. Стратегічні компоненти забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору.....	284
Післямова.....	299
Список використаних джерел.....	305
Додатки.....	343

ПЕРЕДМОВА

Аграрний сектор є життєво важливим видом економічної діяльності, що визначає рівень, якість життя населення, соціально-економічне становище і продовольчу безпеку країни. Саме тому аграрний сектор як основний виробник продовольчих ресурсів перебуває під особливою увагою суспільства та держави. Проте, нестабільність глобальної економічної системи, з одного боку, та формування нового технологічного укладу з іншого, значно загострюють проблеми функціонування ефективної моделі аграрної економіки, яка б могла адекватно реагувати на ці виклики. Перманентні зміни глобального економічного простору, що супроводжуються зростанням економічних, соціальних й екологічних загроз потребують нових підходів, які б відповідали запитам і потребам населення та вимогам новітньої доби. Усе це спонукає державні органи, суспільство, агробізнес здійснювати пошук, формування та реалізацію конструктивних векторів розвитку аграрного сектору національної економіки у нових геополітичних умовах, коли дедалі відчутнішими стають наслідки впливу екзогенних і ендогенних чинників.

Сприятливі природо-кліматичні умови, родючі чорноземи, давні землеробські традиції і агрокультурний потенціал створюють належні умови для пріоритетного розвитку галузі, яка здатна забезпечити населення України і значної частини світу продуктами харчування, переробні галузі – необхідною сировиною, створення робочих місць і надходження валютних коштів. Одночасно, аграрний сектор країни стимулює розвиток інших секторів національної економіки. Сільське господарство виконує функцію не тільки галузі, яка виробляє необхідні продукти харчування, а є особливим середовищем життєвого укладу населення, що прямо чи опосередковано впливає через сукупність чинників (фізичних, біологічних, хімічних і соціальних) на

життєдіяльність людини, її здоров'я та працездатність.

Трансформаційні процеси в аграрній сфері призвели до утворення складної організаційної структури товаровиробників, складовими якої стали особисті селянські господарства, фермерські господарства, приватні аграрні підприємства, агрохолдинги. Останні є нетиповою формою виробництва для світового сільського господарства, де у переважній більшості основним виробником сільськогосподарської продукції є фермерські господарства. Поруч з розвитком фермерського укладу та малого бізнесу, спостерігаються процеси концентрації й капіталізації виробництва аграрними холдинговими компаніями. Діяльність крупних інтегрованих аграрних підприємств спрямована в основному на виробництво високорентабельної орієнтованої на експорт продукції. Дрібні сільськогосподарські товаровиробники виробляють продукцію, що задовольняє в основному регіональний попит. Оскільки продукція малих форм господарювання вирізняється значною трудомісткістю і невеликими обсягами виробництва, собівартість виробленої продукції у них є порівняно високою. Саме тому ця категорія аграрних товаровиробників мала б слугувати пріоритетом у державній аграрній політиці.

Однак, сьогодні покращення економічної захищеності країни та перехід на більш вищий рівень соціально-економічного розвитку ускладнюється через відсутність комплексної, науково обґрунтованої новітньої стратегії розвитку аграрного сектору, для створення якої потрібні системні наукові дослідження. Питання ролі, місця та основних складових стратегії формування і розвитку аграрного сектору України у системі продовольчої безпеки залишилися мало висвітленими та потребують комплексного дослідження. Недостатньо системно вивчені теоретико-методологічні аспекти стратегії розвитку суб'єктів аграрного бізнесу, не обґрунтовано науково-методологічну базу для створення концепції протидії тіньовій економіці та її жорстких проявів. Слід констатувати

відсутність на сьогоднішній день чіткої стратегії розвитку аграрного сектору, в якій було б закладено основні принципи аграрної політики та концепції сільського розвитку, яка стала б довгостроковим планом дій із визначеними конкретними результатами. А тому, вирішення стратегічних завдань щодо ефективного розвитку аграрного сектору економіки вимагає розроблення науково обґрунтованої стратегії, визначення пріоритетних напрямів, обґрунтування конкретних та ефективних заходів із повного та раціонального використання наявного потенціалу, який визначається не тільки наявністю сільськогосподарських угідь, а й низкою інших важливих чинників, насамперед, їх якістю, загальними темпами розвитку усієї економіки, рівнем інвестицій, аграрною політикою, кваліфікованими кадрами тощо. Отже, аграрна політика повинна спрямовуватись на врахування інтересів усіх товаровиробників, забезпечення стійкого розвитку сільських територій й підвищення рівня життя населення, охорону природних ресурсів, виключаючи надмірний антропогенний вплив на довкілля, що відповідатиме вимогам концепції сталого розвитку. Тому, одним із важливих напрямків модернізації аграрного сектора є пом'якшення впливу дестабілізуючих чинників на траєкторію стабільного зростання галузі та забезпечення конкурентних переваг продукції сільського господарства.

Монографія складається із передмови, чотирьох розділів, післямови, списку використаних джерел та додатків.

У першому розділі монографії «Теоретичні засади розвитку аграрного сектору України» проведено детальний аналіз базових визначень соціально-економічних категорій, що використовуються у процесі дослідження, та розкрито їх сутність і соціально-економічний зміст.

У другому розділі «Методологічні засади формування аграрного сектору» висвітлено методологічні засади формування стратегії економічного розвитку аграрного сектору країни, вказано теоретико-

методологічний інструментарій дослідження проблем розвитку стратегії формування і розвитку аграрного сектору економіки України. Особливу увагу приділено базовим типам стратегії та питанням перебудови організаційної структури сільськогосподарського виробництва та інших складових господарського механізму аграрної сфери.

Третій розділ «Тенденції і фактори функціонування аграрного сектору України» містить оцінку трансформаційних процесів, розкриває економічну ефективність діяльності організаційно-правових структур в аграрному секторі економіки, висвітлює продовольчу безпеку та його експортний потенціал. Обґрунтовано тенденції розвитку аграрних трансформацій, вказано шляхи вирішення протиріч у ході еволюційного розвитку аграрних відносин.

У четвертому розділі «Формування стратегії розвитку аграрного сектору України» визначено сучасні вектори та основні складові формування новітньої стратегії аграрного сектору України, обґрунтовано її концепцію у контексті економічної та продовольчої безпеки країни.

Автор монографії висловлює щире вдячність науковому консультанту, поважним рецензентам за підтримку та змістовні поради, колегам та друзям, які підтримали цей творчий задум.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ
РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ

1.1. Розвиток аграрного сектору в умовах волатильного середовища

Сучасна економічна і політична ситуація актуалізує питання забезпечення національної безпеки України та подальший розвиток експорту сільськогосподарської продукції. Особливе значення мають проблеми, пов'язані із самозабезпеченістю держави стратегічно важливими товарами і послугами, серед яких пріоритетом є продовольча безпека країни, що залежить від результатів функціонування аграрного сектору України. Аграрний сектор має свої специфічні риси в контексті природно-кліматичних, територіальних, фінансових, матеріально-виробничих і національних умов розвитку країни. Аграрне виробництво на території сучасної України є традиційною сферою діяльності та передусім пов'язане з характером взаємовідносин людей у господарському житті, типом знарядь праці та напрямом освоєння природних ресурсів. Так, І. Я. Франко зазначав: “В історії і в характері українського (малоруського) народу є щось таке, що засвідчує його тісний тисячолітній зв'язок із землею, яку він заселяє: все та ж постійність і спорідненість при незначній одмінності, все та ж сонячна лагідність і жвавість, поєднана з журливістю, тільки степовикам притаманною” [365, с. 162].

Розмаїття характерних ознак визначає необхідність вивчення та врахування питань, пов'язаних з еволюційністю аграрного сектору, його інституціональним середовищем, організаційно-економічним механізмом і особливостями в розрізі формування стратегії розвитку галузі.

Реформування економічних відносин в аграрному секторі економіки потребує розробки нових, ефективніших організаційно-правових форм підприємництва, що дасть змогу збільшити дохідність товаровиробників і розширити кількість робочих місць.

Окремі вчені переконані, що передусім це пов'язано з тим, що саме в Україні аграрний сектор через нинішні обставини стає вирішальною складовою економіки держави та вже відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні її економічної й соціальної стабільності [118, с. 15]. Досвід підтвердив, що ефективного розвитку аграрного сектора можна досягти при організаційно-економічному, техніко-технологічному і фінансово-інвестиційному симбіозі усіх ланок, оскільки основа доданої вартості формується за рахунок сільськогосподарської сировини та продукції, яка йде на переробку в інші галузі. При цьому фінансовий результат від доданої вартості переробленої продукції отримують харчова галузь і торгівля, а не виробник – фермер та селянин. На наш погляд, аграрний сектор потребує прискіпливої уваги щодо підвищення ефективності розвитку як у короткостроковій, так і у довгостроковій перспективі свого розвитку, оскільки є соціально значущою галуззю, що виробляє продовольчі ресурси та забезпечує продовольчу безпеку.

Аграрний сектор – це особлива галузь в системі національної цілісної економіки України, тому що його розвиток має визначальний вплив на рівень життя народу [120, с. 7]. Досягнутий рівень конкурентоспроможності аграрного сектора, а також перспективи його розвитку в умовах глобальної конкуренції безпосередньо впливають на рівень життя населення, вартість споживчого кошика, умови та якість відтворення робочої сили в національній економіці [333, с. 18]. Саме аграрний сектор слугує індикатором загального стану економіки країни, йому належить провідне місце у вирішенні продовольчих питань, а розвиток і стабільність аграрного сектора визначають нормальне

функціонування всього господарства держави та добробут її населення [207, с. 33].

Сьогодні український аграрний сектор має потенціал виробництва, який значно перевищує потреби внутрішнього ринку. Він є ланкою, що, з одного боку, може стати локомотивом розвитку національної економіки та її ефективною інтеграції у світовий економічний простір, а з іншого – сприяти зростанню доходів сільського населення, яке становить понад третину всього населення країни [394, с. 111].

Аграрний сектор займає особливе місце у структурі національної економіки. Стан аграрного сектора значною мірою визначає національно-господарський потенціал, економічну і політичну ситуацію в країні. Від його розвитку залежать матеріальний та соціальний добробут населення, забезпечення його продовольством, постачання сировиною переробних галузей і забезпечення національної продовольчої безпеки країни, тому що рівень споживання кінцевого продукту галузі впливає на саме існування людини, його здоров'я і продуктивність праці. Ядро аграрного сектора становить сільське господарство, яке виробляє сільськогосподарську сировину для подальшої переробки та отримання продуктів харчування і є визначальним чинником надходження кінцевого споживання. Сільське господарство базується на міжгалузевій виробничій кооперації, що пов'язує його з галузями, які виробляють засоби виробництва, здійснюють переробку й доводять продукти харчування до споживача. Сільськогосподарське виробництво виконує також соціальну функцію, забезпечуючи зайнятість населення, створюючи передумови для підвищення рівня і якості життя на селі. Так, П. Тіммер зазначає, що сільське господарство – це особливий сектор національної економіки, в якому земля (грунт) є важливим чинником продуктивного виробництва як частини виробничої функції [405].

У Законі України «Про основні засади державної аграрної політики

на період до 2015 року» поняття «аграрний сектор економіки» слід розуміти як сільське та рибне господарство, харчова промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів [84].

Термін «аграрний» походить від лат. «ager», що означає «земля, поле, рілля». Саме тому економічні відносини в аграрному секторі – це відносини, які насамперед пов'язані з використанням землі, а також з виробництвом, розподілом та споживанням сільськогосподарської продукції. У Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року сформульовано таке визначення аграрного сектору: «Аграрний сектор України з його базовою складовою, сільським господарством є системоутворюючим в національній економіці, формує засади збереження суверенності держави – продовольчу та у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та формує соціально-економічні основи розвитку сільських територій. Окрім стабільного забезпечення населення країни якісним, безпечним, доступним продовольством, аграрний сектор України безперечно спроможний на вагомий внесок у вирішення світової проблеми голоду» [232].

Аграрний сектор економіки – це сукупність галузей, які здійснюють виробництво, переробку і зберігання та доведення до кінцевого споживача продукції, виготовленої із сільськогосподарської сировини. До складу аграрного сектору економіки належать ті види виробництва, функціонування і розвиток яких підпорядковані створенню продуктів харчування. Існування цієї сукупності галузей та виробництв без системного взаємозв'язку недостатньо ефективно. Тому, щоб аграрний сектор економіки виконував властиві йому функції, він повинен мати певну структуру [12].

Н. Т. Гончарук визначає аграрний сектор економіки як сукупність взаємопов'язаних галузей сільського господарства та функціонально

пов'язаних обслуговуючих формувань, які задовольняють потребу в продуктах харчування і сировини для переробної промисловості [52]. Аграрний сектор – сектор економіки, що виробляє продукти харчування або такі сировинні матеріали, як бавовна чи деревина для внутрішнього споживання чи на експорт, або частина населення, зайнята сільськогосподарською працею [125, с. 30].

Аграрний сектор України з його базовою компонентою сільським господарством дедалі більшою мірою стає системоутворюючим у національній економіці. Він формує чинники збереження суверенності держави: продовольчу та у визначених межах – економічну, екологічну й енергетичну безпеку держави, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національного господарства, утворює ринок продовольчих продуктів. Першочерговість уваги до аграрного сектора зумовлюється незамінністю сільськогосподарської продукції та продуктів харчування в життєдіяльності людини і суспільства, його винятковою соціальною значимістю [268, с.21].

Сільськогосподарське виробництво слугує серцевиною, комплексотвірною ланкою аграрного сектора. Ця особливість зумовлює необхідність дотримання збалансування та пропорційності між складовими частинами. Тому протиріччя, які виникають і вирішуються у сільському господарстві, – це внутрішній імпульс розвитку самого сектора, наслідком якого є вирівнювання векторів розвитку всіх галузей. Основними вважаються протиріччя між фондovиробляючими та споживаючими галузями, сільським господарством і галузями з переробки, транспортування та реалізації продукції [61, с. 5].

Сільське господарство дедалі більше стверджується як виробник і постачальник аграрної сировини для переробної промисловості. Нині безпосередньо в сільському господарстві споживається (виробничо й індивідуально) лише 20–30% виробленої продукції, а решта надходить на

промислову переробку. На цій сировині працюють галузі харчової та легкої промисловості. Матеріально-технічні ресурси, без яких неможливий аграрний прогрес, сільському господарству постачають 90 галузей промисловості. Зростає роль несільськогосподарських галузей у розвитку рослинництва і тваринництва, розширюються та набувають стійкого характеру міжгалузеві відтворювальні зв'язки [370, с. 24].

Розвиток аграрного сектора – це динамічний процес, кожний його етап ставить нові завдання і потребує нових шляхів їх вирішення. Аграрний сектор економіки України вступає у нову фазу свого розвитку – входження у глобальний простір. Глобалізація економіки, у тому числі її аграрної сфери, у сучасному світі є об'єктивною реальністю, невідворотним процесом. Водночас це процес багатоаспектний та неоднозначний, який викликає певну суперечливість, спричиняє вплив деяких дестабілізуючих факторів на розвиток аграрного сектора, особливо в умовах слабкої національної економіки і малоефективної діяльності уряду. Саме тому на цьому етапі одним із актуальних напрямів економічних досліджень є вивчення тенденцій та перспектив розвитку вітчизняного аграрного сектору в умовах посилення глобалізаційних процесів й інтеграції України до світового господарства [318, с. 170].

На думку Ю. Я. Лузана, розвиток агропромислового виробництва з теоретико-методологічної точки зору є складним процесом, узгодженим, по-перше, з вирішальними тенденціями розвитку національної економіки як макрогосподарства, по-друге, з вимогами дотримання принципів системного підходу до становлення передумов і факторів розвитку, по-третє, з вимогами інноваційно-інвестиційної моделі розвитку галузі, по-четверте, з потребами сталого розвитку сільських територій, у межах яких передбачено вести агропромислове виробництво, по-п'яте, з вимогами національної безпеки, у т. ч. безпеки продовольчої, по-шосте, з вимогами стандартизації виробничих і управлінських систем на основі чинних

міжнародних стандартів та норм [211, с. 34].

Отже, аграрний сектор – це складна багатогалузева сукупність економічно взаємопов'язаних між собою виробничо-технологічним розподілом праці галузей сільського господарства, що спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції, її промислової переробки, зберігання і реалізації, яка також охоплює системи інформаційного та наукового забезпечення і характеризується глибокими відмінностями та специфікою окремих елементів, що потребує побудови індивідуальної організаційно-економічної й техніко-технологічної політики щодо всіх суб'єктів господарювання.

Варто погодитися з думкою вчених про нагальність зміни парадигми розвитку економіки та її аграрного сектору: від парадигми сталого розвитку до парадигми сталого зростаючого аграрного розвитку, який відображатиме не лише необхідність забезпечення населення України і всієї планети продовольством на досягнутому рівні (стале), а й необхідність його зростання випереджаючими темпами порівняно з темпами збільшення населення [52, с. 133].

На думку І. Г. Сурай, у широкому розумінні аграрний сектор економіки охоплює всі підприємства України незалежно від форми власності і організаційно-правової форми, що виробляють сільськогосподарську продукцію й продукти її первинної переробки, та пов'язані з ними обслуговуючі підприємства, а також організації (установи), які здійснюють розробку і реалізацію державної аграрної політики. У вузькому розумінні його розглядають тільки як сектор економіки, що охоплює всі підприємства, які виробляють сільськогосподарську продукцію, здійснюють її первинну переробку та обслуговують означені процеси. Вона спеціально наголошує на необхідності розмежування понять «агропромисловий комплекс» і «аграрний сектор економіки» [339].

Зарубіжні вчені вважають, що аграрний сектор у національній економіці виконує три основні функції:

– економічну: виробництво національного доходу; надання сировини для промисловості; забезпечення великої кількості продуктів для торгівлі та надання робочих місць і джерел доходів населення;

– соціальну: забезпечення засобів існування для людей; накопичення надлишків трудових ресурсів та забезпечення робочих місць і джерел доходів населення;

– просторову: зміна природного середовища; формування культурного ландшафту і підтримка сталого розвитку довкілля.

Як наголошує Й. Віклін, багатофункціональність сільського господарства – це явище, яке за її межами основної функції сільського господарства (виробництво харчових продуктів та інших сировинних продуктів для промислового виробництва) також виробляє товари і послуги, що матимуть вплив на теперішній та майбутній стани сільського господарства [406].

Багатофункціональність аграрного сектора відображена не тільки у виробництві продуктів харчування, а й характеризується рядом інших важливих функцій, зокрема: охорона навколишнього середовища, підтримання сільської зайнятості, забезпечення продовольчої безпеки країни. Як ключові складові багатофункціонального розвитку аграрного сектора російський учений Ю. М. Кривокора виділяє організаційно-економічну, виробничо-технологічну, соціальну, екологічну та інституційну підсистеми і констатує, що «... визначальним для розвитку галузі є дієвий організаційно-економічний механізм багатофункціонального розвитку сільського господарства, в якому заходи державного регулювання налаштовані під адекватну систему економічних відносин, забезпечуючи освоєння досягнень науково-технічного прогресу і удосконалення на цій основі засобів виробництва, впровадження

інновацій, прогресивних систем і методів управління» [198, с. 193].

Погоджуємося з думкою І. В. Прокопи, що за найзагальнішими ознаками організаційна побудова вітчизняного сільського господарства зовні схожа із сільськогосподарським устроєм зарубіжних країн. Можна виділити також певні явища й процеси, подібні до тих, що відбуваються чи раніше відбувалися у розвинених країнах: концентрація та спеціалізація виробництва; техніко-технологічне переоснащення окремих виробничих структур, що супроводжується зменшенням чисельності працівників; вертикальна інтеграція в агропродовольчому секторі тощо. Проте, на відміну від розвинених країн, в Україні різні типи виробничих формувань розвиваються не як гармонізовані частини єдиного комплексу, а розрізнено, нерідко на антагоністичних засадах. Поки що не сформована також система організаційно-економічних механізмів, здатна забезпечувати функціонування аграрного сектору як цілісного організму, який, по-перше, сам розвивається на сталій основі (при розширеному відтворенні задіяного в ньому людського, природоресурсного, фізичного, фінансового й інших капіталів) і, по-друге, повноцінно виконує властиві йому завдання та функції у процесі загальносуспільного відтворення [294, с. 24].

Головна особливість, що визначає специфіку аграрного сектору економіки, полягає у поєднанні в сільському господарстві економічного і природного процесів. Основоположним засобом виробництва у сільській місцевості, як відомо, є земля. Сільське господарство охоплює, з одного боку, засоби виробництва, що відтворюються людиною при безпосередньому впливі природи (біологічні й матеріально-біологічні), а з іншого – відтворені людиною без такого впливу. І матеріально-біологічні, й індустріальні засоби виробництва утворюють нерозривну єдність. Однак провідну та визначальну роль відіграють матеріально-біологічні засоби, які визначають форму і структуру засобів виробництва, що виготовляються

промисловістю [61, с. 8].

Критичний аналіз різних поглядів вчених щодо сутності аграрного сектору дав змогу сформулювати його визначення, яке в сучасних умовах трансформації економіки трактує це поняття як територіально-галузеву формацію, що уособлює цілісну природно-географічну та соціально-економічну систему, в якій здійснюються збалансоване відтворення агропромислової продукції (виробництво, розподіл, обіг, споживання) з властивою спеціалізацією підприємств, регіонів, природно-кліматичних зон і світового поділу праці, що створюють передумови для забезпечення продовольчої безпеки країни та населення.

Достатній рівень природно-ресурсного потенціалу – один з найважливіших чинників ефективного розвитку сільського господарства, де питання відтворення природного ресурсного потенціалу набуває пріоритетного значення. Природно-ресурсний потенціал аграрного сектору, а саме його кількість, якість і поєднання ресурсів, є важливим чинником агропромислового виробництва, яке слугуватиме економічному й соціальному розвитку держави.

Розвиток аграрного сектору можна відстежувати протягом усієї багатовікової історії становлення людської цивілізації. Процес становлення був важкий, відбувалися зміни у формах виробництва, власності та технології виробничих процесів. Це зумовило виникнення і формування системи аграрного бізнесу, що є закономірним проявом ринкового механізму господарювання. В результаті цього був сформований аграрний сектор, в якому рослинництво й тваринництво – виробничі галузі сільського господарства.

М. Й. Малік і П. М. Федієнко стверджують, що в основі розвитку аграрного сектору є агропромислова інтеграція як багатофункціональний процес, у результаті якого забезпечується виробництво необхідної для суспільства кількості предметів та продуктів споживання із

сільськогосподарської сировини на основі поєднання діяльності сільського господарства й інших тісно задіяних з ним галузей, а в кінцевому результаті – це взаємопов’язаний розвиток сукупності галузей, де базою є сільське господарство, сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські товаровиробники, покликані сприяти поліпшенню добробуту всього суспільства [221, с. 88,]. Схожої думки дотримуються інші науковці, які вважають, що характерна ознака розвитку сучасного аграрного сектору економіки – це швидко прогресуюча інтеграція, яка проникає у різноманітні аспекти сучасного життя: економіку, політику, культуру і навколишнє середовище [20, с. 50–51].

Суть агропромислової інтеграції полягає у безпосередньому поєднанні окремих сфер сільського господарства, зайнятих виробництвом, зберіганням, переробкою та реалізацією аграрної продукції, а також обслуговуючих і допоміжних виробництв з метою підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції та прибутковості аграрних підприємств.

Необхідність агропромислової інтеграції зумовлюється наявністю значної кількості збиткових сільськогосподарських підприємств і монополізованих переробних підприємств, яким для ефективного функціонування бракує сировинної бази та необхідних умов для розширеного відтворення. Наростивши сировинну базу, вони матимуть можливість повністю завантажити виробничі потужності, що приведе до здешевлення переробки сільськогосподарської продукції і, відповідно, до зниження цін на ринку, підвищення конкурентоспроможності та рентабельності.

Виходячи із цього, організаційне й технологічне поєднання процесу виробництва з результатами кінцевої переробки і споживання дасть змогу зменшити збитки виробничої діяльності, більш ефективно розподіляти ресурси між суб’єктами кооперування, підвищити конкурентну здатність

продукції на аграрному ринку, запроваджувати новітні технології та техніку й акумулювати необхідні фінансові ресурси, позитивно вплинувши на інвестиційну привабливість сільськогосподарських підприємств.

Найбільш поширеними є два види інтеграції: горизонтальна і вертикальна. Горизонтальна інтеграція передбачає об'єднання та організаційно-економічну взаємодію підприємств однієї або декількох галузей, які виробляють однорідну продукцію чи виконують різні операції для її виробництва. Вертикальна інтеграція – це міжгалузеве кооперування підприємств різних галузей економіки. Перевага вертикальної інтеграції полягає в тому, що відбувається кооперування підприємств з виробництва сільськогосподарської продукції та підприємств з її переробки і заготівельних, транспортних організацій, а також підприємств зі зберігання та збуту продукції, що дає можливість організувати діяльність, спрямовану на забезпечення одержання максимального кінцевого результату.

Агропромислова інтеграція передбачає не лише технологічне поєднання галузей, а й вибір організаційних форм здійснення виробничої діяльності агропромислового підприємства і політики ціноутворення, налагодження економічних механізмів при постачанні, переробці, реалізації продукції, розподіл результатів спільної діяльності.

Значного поширення набув функціонально-галузевий розріз структури аграрного сектору економіки. Відповідно до цього, у ньому виділяються три сфери. До першої сфери належать ті галузі, які забезпечують весь аграрний сектор економіки засобами виробництва та надають послуги, включаючи ремонтні й меліоративні роботи, будівництво тощо. Друга сфера охоплює сільське і лісове господарство. Третя сфера містить галузі, які здійснюють заготівлю, переробку, зберігання продукції сільського господарства та доведення її до споживання. Важливою складовою підприємницької діяльності в

аграрному секторі економіки є галузі виробничої й соціальної інфраструктур [61, с. 7].

Так, В. С. Ніценко розглядає агропромисловий комплекс як сукупність (систему) взаємозв'язаних підприємств сировинної, переробної, збутової, агросервісної та інших сфер господарювання, що забезпечують ефективний розвиток національного господарства країни і сталий розвиток економіки зокрема [249, с. 63].

Економічний словник визначає АПК як сукупність галузей народного господарства, пов'язаних між собою економічними відносинами з приводу виробництва, розподілу, обміну, переробки та споживання сільськогосподарської продукції [392, с. 458].

Сукупність різних за організаційно-правовою природою агропромислових формувань є складовими агропромислового комплексу, який слугує логічним завершенням процесу агропромислової інтеграції й організаційним оформленням міжгалузевих зв'язків, що виникають між сільським господарством та іншими галузями, підприємствами й установами і перетворюється на єдиний виробничий процес. Методологічною базою функціонування АПК є об'єктивна закономірність поєднання сільськогосподарського та промислового виробництв. АПК України – це важлива складова економіки нашої держави й головний чинник подальшого розвитку трансформаційних процесів, що відбуваються на етапі входження у світові продовольчі структури [296, с. 51]. На думку С. Л. Дусановського, послідовна індустріалізація та інтенсифікація, підвищення ступеня усупільнення сільськогосподарського виробництва, посилення його внутрішньо- і міжгалузевих зв'язків об'єктивно привели до формування АПК [69, с. 17]. Окремі дослідники вважають, що становлення АПК стало можливим завдяки науково-технічному прогресові на певному етапі розвитку економіки країни, коли в його комплексуючих сферах була створена матеріально-технічна

база, необхідна для функціонування усіх його складових. Органічний взаємозв'язок сільськогосподарського та промислового виробництва є необхідною умовою функціонування АПК. Комплексне поєднання основних і допоміжних галузей та виробництв в АПК підпорядковане вимогам об'єктивних закономірностей економічного розвитку і спрямоване на підвищення продуктивності праці в усіх його ланках [293, с. 8]. Агропромисловий комплекс визначається як сукупність підприємств сільського, рибного і лісового господарств, переробних виробництв і тих, що виробляють засоби виробництва, а також обслуговують підприємства та організації [363, с. 245]. Отже, відбулися значні зміни у виробничо-технологічних зв'язках, у формах і глибині економічних відносин сільського господарства (аграрної сфери АПК) і харчової промисловості (переробної сфери АПК). Інакше кажучи, визначено ланки взаємозв'язків виробничих процесів між сільськогосподарським і промисловим виробництвами з метою надання ресурсу та його переробки у відповідну продукцію, що має продовольче призначення.

В. В. Попова зазначає, що аграрна галузь в Україні має загальнонаціональний статус і питання щодо її розвитку варто розглядати як пріоритетну для економічної науки [274, с. 132]. Так, П. Т. Саблук вважає, що агропромисловий комплекс нашої держави – це велике міжгалузеве утворення, органічна частина економіки країни, яка охоплює сукупність галузей, пов'язаних між собою процесом відтворення, основне завдання якого – забезпечення продовольчої безпеки країни, оптимальних норм харчування населення України, створення експортного потенціалу сировини та продовольства. Важливою складовою АПК є сільське господарство, одиниця валової продукції якого створює умови для виробництва понад десяти її одиниць в інших галузях економіки країни [309, с. 4].

На думку М. Й. Хорунжого, національний АПК – це інтегрована органічна система, частина всього народного господарства, яка базується на взаємодії відтворювального процесу в тих сферах і галузях, які мають пряме відношення до задоволення потреб суспільства в продовольчих та непродовольчих товарах, одержаних із сільськогосподарської сировини. Принциповими, визначальними ознаками АПК є такі: постійне формування оптимальної структури, яка би відповідала вимогам відтворювального процесу; скоординована діяльність усіх складових з метою забезпечення спільної мети; створення реальних умов для інтенсивного розвитку інтегрованого виробництва [370, с. 38].

Інші автори АПК розуміють як сукупність галузей і видів діяльності народного господарства, які на основі планомірного поділу праці забезпечують виробництво продуктів харчування та інших споживчих товарів сільськогосподарського походження, а також засобів виробництва і послуг для сільського господарства та переробних галузей промисловості. АПК – це сукупність галузей, що забезпечують, виробництво, переробку, зберігання і доведення до масового споживача продукції, виготовленої із сільськогосподарської сировини [205, с. 88]. АПК – це сукупність галузей національної економіки, зайнятих виробництвом продукції, її зберіганням, переробкою та доведенням до споживача [218, с. 27]. Вищеподані тлумачення роблять акцент на етапах процесу доведення сільськогосподарської продукції до споживачів.

І. Ф. Баланюк зазначає, що у становленні, розвитку й ефективному функціонуванні всіх без винятку політичних систем країн одне з визначальних місць займає аграрний сектор. Незалежно від обсягів виробництва у ньому і його частки у ВВП він є тією серцевиною, навколо або з безпосередньою участю якої вирішується переважна більшість соціально-економічних проблем країни [22, с. 68].

П. Т. Саблук вважає, що метою концепції розвитку АПК у

довгостроковій перспективі має стати визначення основних напрямів формування ефективного та стійкого агропромислового виробництва відповідно до параметрів світового рівня, здатного забезпечувати продовольчу безпеку країни, насичення внутрішнього ринку доступним для всіх груп населення якісним продовольством, а промисловості – сільськогосподарською сировиною, вирівнювання доходів й інших соціальних параметрів сільськогосподарських товаровиробників з подібними показниками в середньому по економіці країни. АПК України має виходити на світовий ринок з конкурентоспроможною сільськогосподарською продукцією [307, с. 14]. На основі цього М. К. Пархомиць робить висновок, а ми поділяємо його думку, що формування і розвиток АПК мають відбуватися як цілісна органічна система, невід’ємна частина народного господарства країни. Водночас АПК на національному та регіональному рівнях об’єднує продуктивні підкомплекси, розвиток яких як законодавчо визнаної пріоритетної сфери економіки спрямовується на гарантування продовольчої безпеки країни і зростання її експортного потенціалу [266, с. 11].

Оскільки багато галузей національної економіки розвиваються не ізольовано, то можна стверджувати, що сільське господарство є основою добробуту й основним джерелом зростання інших сфер діяльності, у т. ч. сільськогосподарського машинобудування, виробників мінеральних добрив, засобів захисту рослин, послуг агротехсервісу, переробних підприємств, торгівлі тощо [249, с. 63].

Сьогодні не існує єдиного тлумачення агропромислового комплексу в сучасній економічній науці. У західних країнах взагалі відсутнє поняття «агропромисловий комплекс», а застосовуються інші поняття: «аграрний сектор» або «аграрний бізнес», що зумовлено неможливістю об’єднання в однорідний комплекс суб’єктів із різними формами власності. Предметом дослідження є сільське господарство і галузі, пов’язані з виробництвом

сільськогосподарської продукції, її переробкою та реалізацією; наявна виробнича структура аграрної сфери, а також система реалізації всіх агропромислових відносин між людьми.

Отже, агропромисловий комплекс України – це об'єктивний результат необхідних цілеспрямованих процесів агропромислової інтеграції, суть якої в міру розвитку виробничих сил і подальшого поглиблення суспільного розподілу праці полягає у формуванні та виділенні окремих галузей і видів діяльності, тісно пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції, її зберіганням, транспортуванням, переробкою та реалізацією, а також з виготовленням необхідних знарядь праці і матеріалів для забезпечення безпосередньо самого сільськогосподарського виробництва на основі впровадження інновацій. Весь процес функціонування агропромислового комплексу пов'язаний із забезпеченням надійної роботи двох основних галузей – рослинництва й тваринництва.

А. В. Чаєнов наголошував, що «в більшості випадків чинником, котрий визначає системи господарств і розміщення населення, є природно-історичні умови, з однієї сторони, а з іншої – ті історичні (часто стратегічні) уявлення (міркування), що керують еміграційними потоками країн» [374, с. 146].

О. М. Коваль стверджує, що «розвиток сільськогосподарського виробництва та підвищення його ефективності залежать від складу і раціонального співвідношення виробничих ресурсів, які залежать від характеру і особливостей відповідних галузей сільського господарства» [124, с. 296]. Описаний підхід корелюється з позицією науковців І. М. Архипенко і Н. Т. Гончарук, які наголошують, що відмінність в ефективності сільського господарства зумовлена не стільки характером аграрної політики відповідних держав та державного управління аграрною сферою, скільки історично досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил

і особливо наявними на даний час науковими знаннями, сільськогосподарськими, аграрними технологіями тощо [17, с. 30].

Особливість цього процесу полягає в тому, що сільське господарство перебуває в ролі «заручника» інших сфер агропромислового комплексу. АПК складається з таких сфер: I сфера (виробництво засобів виробництва для сільського господарства); II сфера (сільське господарство); III сфера (зберігання, переробка, доведення продукції сільського господарства до споживача). Сьогодні в агропромисловому комплексі України склалася неоднозначна ситуація: продукції I сфери для сільського господарства катастрофічно не вистачає. Треба вказати, що подібна недостатність охоплює не тільки фізичну, а й економічну сторону.

Так, наприклад, підприємства сільськогосподарського машинобудування нині не в змозі забезпечити виробництво необхідною кількістю техніки для потреб сільського господарства. І це навіть якщо ми беремо до уваги їх якісну сторону. При цьому хімічна промисловість здійснює випуск добрив в обсязі, достатньому для задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників, але фінансовий стан останніх не дає змоги їх купувати в необхідній кількості. В результаті відбувається зростання частки сільськогосподарської техніки іноземного виробництва. Зокрема, щодо тракторів частка становить майже 75%. Як наслідок виникає висока залежність від імпорту машин та комплектуючих.

За останні роки вагому частку у вартості продовольчих товарів становлять витрати на зберігання, переробку й транспортування продукції. Так, наприклад, у собівартості зерна, що йде на годівлю худобі та птиці, на промислову переробку, харчові цілі і на експорт, частка подібних витрат становить від 30% до 70%, що призводить до зниження закупівельних цін для сільськогосподарських товаровиробників, зростання цін на продукти харчування. Водночас в останні роки при зростанні валових зборів зерна, які перевищили у 2015 р. 60 млн. т, та збільшенні перехідних запасів

спостерігається високий дефіцит елеваторів, що супроводжується зростанням цін на послуги зі зберігання і зниженням відпускних цін зерна у сільськогосподарських товаровиробників. Інша сторона взаємовідносин між II та III сферами – це залежність підприємств харчової промисловості від якісного і кількісного стану виробництва сільськогосподарської сировини. Велика залежність валового виробництва продукції галузей сільського господарства від природно-кліматичних чинників та значна частка продукції низької якості, що є не прийнятною для сучасних технологій переробки, змушують переробні підприємства шукати більш стабільні сировинні джерела, переважно імпортні. У цій ситуації дефіцит виробничих потужностей і порівняно низька ефективність III сфери та нестабільні обсяги сільськогосподарського виробництва обмежують нормальне функціонування і розвиток аграрного сектору. Без істотного нарощування, підвищення продуктивності та оптимізації роботи всього технологічного ланцюжка неможливо забезпечити задоволення потреб населення у продуктах харчування.

Для розвитку аграрного сектору України на сучасному етапі найбільш істотним є вирішення інституціональних проблем аграрного виробництва, найважливішими серед яких вважають такі: нестабільність аграрної політики; вдосконалення земельних відносин; розвиток кооперації й інтеграції; підвищення ефективності системи управління аграрного виробництва; незавершеність аграрної реформи; державне регулювання в аграрній сфері; відсутність недержавних структур захисту інтересів селян; цінова політика [318, с. 172].

Модернізація аграрного сектору потребує перегляду усталеного ставлення до сільського господарства як галузі, що має винятково виробничо-комерційне призначення. Світове співтовариство дедалі більше керується концепцією багатofункціональності сільського господарства, згідно з якою у процесі сільськогосподарської діяльності не тільки

виробляються продовольство і промислова сировина, але й створюються суспільно значущі блага. Найголовніші з них – це продовольче самозабезпечення країни, надання можливостей і засобів для існування сільського населення, відтворення селянства, підтримання екологічної рівноваги та збереження агроландшафтів. Визнання багатофункціональності сільського господарства як його ключової макроекономічної характеристики є головною передумовою модернізації вітчизняного аграрного сектора [33].

Аграрний сектор України за останнє десятиріччя справді став однією з базових галузей національної економіки. Незважаючи на загальнокризові явища в економіці держави, аграрному сектору вдалося зберегти позитивні темпи розвитку, стати однією з основних бюджетоутворювальних галузей, зайняти лідируюче місце у товарній структурі експорту.

Водночас в аграрній сфері продовжують поглиблюватися і поширюватися негативні тенденції, які згортають загальний сільський розвиток.

Нині найгострішими проблемами на селі є втрата робочих місць та безробіття, бідність, трудова міграція, занепад соціальної сфери, поглиблення демографічної кризи і відмирання сіл, нерозвиненість ринкової інфраструктури, відсутність класичної кооперації з метою консолідації зусиль для організації ефективної діяльності всіх учасників ринкових процесів [212, с. 5].

Практичні заходи з перетворення аграрного сектору вітчизняної економіки потребують теоретичного осмислення структурно-динамічних процесів, що відбуваються, зміни ролі й статусу інтегрованого виробництва в АПК. Аграрна політика, необґрунтовано спрямована на дезінтеграцію аграрних виробничих одиниць, не враховує природно-історичної детермінанти їх розвитку, умов накопичення капіталу на сучасному етапі, зовнішніх факторів формування цілісних виробничих

систем [247, с. 9].

Те, що структура українського аграрного сектору економіки не відповідає загальним закономірностям структурних зрушень на користь органічного землеробства та виробництва продуктів харчування з високою доданою вартістю, є загальновизнаним у наукових колах. Однак серед аграрних вчених-економістів немає одностайності щодо розробки новітньої парадигми розвитку сільського господарства, що стає негативним чинником при виробленні векторів державного регулювання. М. О. Барановський вважає, що впродовж тривалого часу «...аграрний сектор був основним місцем прикладання праці сільських жителів, за рахунок аграрного сектору значною мірою фінансувалося будівництво і утримання об'єктів соціальної інфраструктури села... система сільського розселення, транспортне обслуговування, адміністративний устрій, управління аграрним сектором були тісно взаємопов'язані між собою» [23, с. 141].

Власне кажучи, аграрний сектор впливає на всі процеси, що відбуваються у сільській місцевості, він визначає всі основні параметри життєдіяльності поселення, передусім його рівень та якість життя, розвиток будівництва і соціальної інфраструктури, транспорту тощо. Із розвитком сільського господарства й трансформаційними процесами у цій сфері пов'язана і перебудова функціонування сільських поселень [108, с. 15].

Зміни в аграрному секторі економіки, що відбулися наприкінці ХХ ст., зокрема ліквідація колгоспів як основної форми організації сільського господарства, відсутність державної підтримки об'єднань сільськогосподарських товаровиробників, монополізація аграрного ринку, ігнорування державою проблем розвитку сільських поселень, призвели до їх подальшого занепаду. Селянські господарства, що виробляють більшість сільськогосподарської продукції, не стали важливим чинником соціально-

економічного розвитку сіл. Більшість науковців вже схиляється до думки, що зростання частки селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції – це ознака деградації аграрного сектору. Основними аргументами на користь таких тверджень є те, що: по-перше, селянські господарства – це повернення до натурального господарства; по-друге, селянські господарства – це доіндустріальна епоха; по-третє, у селянських господарствах низька продуктивність праці; по-четверте, зайнятість у селянських господарствах не вирішує, а фактично приховує реальний рівень безробіття у сільській місцевості; по-п'яте, селянські господарства – це спосіб виживання сільських мешканців, а не гідний заробіток для нормального існування [23, с. 144].

При цьому доцільно враховувати ряд важливих чинників і особливостей розвитку сучасного аграрного виробництва в Україні, зокрема це:

- істотно нижчий порівняно з розвиненими зарубіжними країнами рівень державної підтримки аграрного сектору: як безпосередньо виробників, так і експортного субсидування продовольчої продукції для її просування на зовнішні ринки;

- наслідки затяжної системної кризи 1990-х р., що викликали глибоку деформацію соціально-економічного життя населення сільських територій та структури сільськогосподарського виробництва;

- незадовільний рівень розвитку виробничої й ринкової інфраструктури, що здійснює значний вплив на кінцеву ефективність сільськогосподарського виробництва;

- низька наукомісткість вітчизняного сільського господарства і щораз зростаючий розрив у цьому відношенні із зарубіжними країнами, що актуалізує завдання вибору напрямків розвитку аграрного виробництва, які забезпечують його стійке зростання в довгостроковій перспективі;

- пріоритетне значення аграрного сектору як гаранта національної

продовольчої безпеки та розвитку експортного потенціалу;

– важлива соціальна і регіональна функція сільськогосподарського виробництва, що дає змогу забезпечувати зайнятість населення сільських територій.

Досягнення конкурентоспроможності аграрного сектору передбачає вирішення низки стратегічних завдань:

– інноваційний прорив, що забезпечує здійснення «зеленої революції» у сфері аграрних технологій та закладає фундамент майбутнього динамічного розвитку;

– відродження інтеграційних і коопераційних зв'язків для мінімізації витрат на основних стадіях виробництва та реалізації продукції;

– модернізація інфраструктури і матеріально-технічної бази аграрного сектору, що гарантує можливість ведення ефективної виробничої діяльності та реалізації соціальних програм села.

Зокрема, О. В. Шубравська і К. О. Прокопенко вважають, що модернізація аграрного сектору – це процес його техніко-технологічного й ресурсного оновлення, досягнення високого рівня конкурентоспроможності та стійких темпів розвитку на основі впровадження агроновацій з дотриманням принципів екологічної прийнятності й соціальної спрямованості результатів сільськогосподарської діяльності. Головними підсумками такого процесу мають стати забезпечення національної продовольчої безпеки в розрізі всіх її складових і зміцнення позицій країни на глобальному продовольчому ринку [388, с. 65].

При цьому, на думку О. М. Бородіної, кінцевою метою такої модернізації має стати забезпечення доступу всіх верств сільського населення до економічних вигід від зростання в аграрному секторі та диверсифікації сільської економіки через сприяння сільським громадам у реалізації прагнень до імплементації в національну і міжнародну ринкову

систему на основі нових інституційних механізмів [32].

Саме тому слушною є думка, що у сучасних умовах аграрний сектор має бути не лише ефективним, а й здатним до подальшого розвитку. Ефективність розвитку аграрного сектора характеризується послідовним зростанням його можливостей відтворювати в кожному виробничому циклі постійні, не різко змінні результати господарської діяльності та умови для їх подальшого поліпшення [122, с. 25].

Таким чином, посилення світових глобалізаційних й інтеграційних процесів актуалізує питання вибору місця і ролі аграрного сектору в національній економіці. Аграрний сектор економіки України слугує системоутворюючою складовою національної економіки; формує основи збереження суверенності та державності, національної (продовольчої) безпеки; є соціально-економічним підґрунтям розвитку сільських територій; забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки. Сучасна організаційно-економічна структура аграрного сектору з її різноманіттям суб'єктів господарювання зовні схожа із сільськогосподарським устроєм розвинених країн, але поки що вона не функціонує як злагоджена ефективна система, здатна забезпечувати раціональне виконання завдань і функцій зростання виробництва якісних продуктів харчування. При цьому логічним видається не ставити зростання виробництва продукції аграрного сектора як мету, а розглядати його лише у контексті забезпечення соціально-економічного розвитку України.

1.2. Інституціональні імперативи трансформації аграрного сектору

Україна через специфіку історичного розвитку опинилася перед необхідністю швидко проводити рішучі інституціональні зміни, спрямовані на забезпечення економічного зростання аграрного сектору. Однак формування інституційного середовища, що може забезпечити зростання аграрного бізнесу країни, відбувається повільними темпами, з великими деформаціями внаслідок окремих прорахунків. Наявна структура інституціонального середовища аграрного сектору свідчить про необхідність перегляду стратегічних пріоритетів інституційних перетворень в аграрній економіці України.

Специфічність інституціональних змін аграрного сектору в умовах постійних дисбалансів і тектонічних зрушень призводить до руйнування внутрішніх та зовнішніх ринків аграрної продукції і має величезний вплив на розвиток вітчизняної економіки. При цьому особливості становлення інституту можуть бути зрозумілі й оцінені лише в контексті всієї сукупності інституційних змін національної економіки України. Трансформація аграрної економіки в ринкову відбулася на тлі фундаментальних інституційних зрушень: виникнення різноманітних форм власності та укладів, складна взаємодія старих і нових економічних інститутів, відродження господарських традицій та поява нових технологій, зміни традиційної ролі держави в сучасних процесах, що відбуваються. Саме тому трансформація аграрного сектору і входження його у світовий економічний простір потребують подальшої послідовної інституціоналізації вітчизняної економіки.

Запровадження інституційних перетворень, що відбувалися й надалі відбуваються в Україні, вирішує лише окремі поточні завдання, тому це призвело до розбалансування сталого економічного механізму, значно

погіршило соціально-економічний стан сільських територій і їх жителів, скомпрометувало окремі форми господарювання на селі та сільську працю загалом. Ця ситуація ускладнюється недооцінкою прогресивних наукових методів вивчення і впровадження реформаторських процесів та неврахуванням багатого історичного досвіду соціально-економічних трансформацій (побут, звичаї, традиції, еволюційний аспект тощо).

Сучасні тенденційні зміни характеризуються такими рисами:

- відсутність функціонування налагодженої соціальної інфраструктури села і низький рівень оплати працівників аграрної сфери, що спричиняє міграцію активної частини населення, зокрема молоді;

- обмеження зайнятості у сільській місцевості, що призводить до деградації території та бідності населення;

- різке старіння сільського населення, погіршення стану здоров'я мешканців.

Досягнення стратегічних цілей економічної політики держави має опиратися на інституційні перетворення, які відповідно зумовлюються як макроекономічними факторами, так і особливостями функціонування аграрної сфери та визначення її пріоритетів. Основними цілями інституційних реформ є:

- створення ринкового середовища і введення у дію сучасних важелів державного регулювання економіки;

- формування передумов для структурної трансформації аграрного сектору, забезпечення стабільності та економічного зростання у найближчій перспективі;

- створення умов для раціонального використання ресурсного і трудового потенціалу на основі ефективної інституціональної структури управління.

Необхідність інституційних перетворень в аграрному секторі економіки загострюється з огляду на її високу соціальну роль для

національної економіки, яку можна диференціювати за такими напрямками:

– забезпечення продовольчої незалежності на основі задоволення біологічних потреб людини в харчуванні, що дає змогу зберегти високу чисельність та щільність населення країни й її соціально-економічний потенціал;

– вивільнення із сільського господарства на базі впровадження новітніх досягнень науки додаткових трудових ресурсів для використання в інших галузях національної економіки і зростання продуктивності праці;

– кооперація праці з огляду на високий рівень синергетичного ефекту для суміжних галузей та видів економічної діяльності.

Отже, інституційні перетворення в аграрному секторі мають сприяти підвищенню ефективності виробництва на основі становлення ефективного власника, розвитку конкуренції і формування інфраструктури, адекватної сучасним умовам господарювання.

Зміст поняття «інститут» розкрито у працях багатьох науковців. Значний внесок у розвиток інституціональної теорії зробили вчені А. Берлі, Дж. Бьюкенен, М. Вебер, Т. Веблен, О. Вільямсон, Л. Девіс, Т. Еггертсон, Дж. Коммонс, Р. Коуз, Г. Мінз, У. Мітчел, Д. Норт, Дж. Окслі, Дж. Ходжсон та ін.

У питаннях розвитку інституціонального середовища в перехідний період економіки вітчизняна й зарубіжна література збагатилася завдяки дослідженням учених А. Аслунда, В. Вольчика, М. Дерябіної, Р. Капелюшнікова, С. Кірдіної, Г. Клейнера, Я. Корнаї, Я. Кузьміна, Ю. Латова, Р. Нурєєва, А. Олейника, В. Полтеровича, В. Радаєва, А.Скоробогатова, В. Тамбовцева, А. Шастітка та ін.

Дослідженню сутності й основних тенденцій інституціоналізації форм господарювання в системі аграрних відносин присвячені праці відомих західних дослідників Алена де Жанврі, Д. Бахмана, Г. Брайтшуха,

К. Даймера, В. Друна, Г. Екерта, А. Ковальського, В. Кокнаре, І. Маттнеса, Ю. Хайнріха, В. Хейера та ін.

У контексті визначеної мети і предмета дослідження немає необхідності розглядати всі наявні тлумачення поняття «інститут» загалом та за окремими його складовими. Доцільно обмежитися викладом і аналізом тільки тих тлумачень, які можуть бути використані як методологічна основа для вирішення практичних завдань щодо підвищення економічної ефективності аграрного сектору України шляхом її інституційної трансформації.

У методології цього напрямку термінами «інституція» й «інститут» стали називатися явища як економічного, так і позаекономічного тлумачення: держава, законодавство, громадські організації, звичаї, сім'я. Залучення цих інститутів до кола економічного аналізу розширило саме тлумачення економічної науки, що об'єднувало представників інституціоналізму з німецькою новою історичною школою. Поняття «інституціоналізм» та «інститут» запозичені в економічну теорію з юриспруденції, де вони позначали комплекс юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини. Інститути охоплюють соціально-економічний простір, роблять його придатним для життя. Інститути тісно взаємодіють між собою і загалом формують систему, тобто в суспільстві вони утворюють каркас економіки. Система національних інститутів має багаторівневий характер та охоплює все суспільство – від населення країни до окремого громадянина. При цьому всі рівні інституційної системи взаємопов'язані, тому зміни на одному рівні тут же зачіпають інші рівні. Інакше кажучи, роль інститутів у суспільстві полягає в зниженні невизначеності за допомогою встановлення стійких взаємовідносин індивідів. Інститути є фундаментальними чинниками функціонування економічних систем у довгостроковий період часу, а інституційні межі впливають на формування і розвиток різних спільнот та організацій.

Термін «інститут» походить від латинського «institutum», що означало встановлення, запровадження, звичай. Інституцію («institutio», «institutiones») спочатку розуміли як збірку законів і правил. Одними з перших відомих інституцій були видання римського юриста Гая у II ст. та одна з чотирьох частин збірки чинного римського права у VI ст. Згодом терміни «institutum» й «institutio» почали вживатися у багатьох мовах світу і набули поширення серед політиків та науковців.

Щодо використання термінів «інститут» й «інституція», то ми погоджуємось із думкою В. Вольчика, що в англomовній науковій літературі вживається термін «institution», що в традиційному перекладі означає інститут. Хоча переклад терміна «institution» як інституції є більш влучнішим, але традиційно в українській мові його розуміють як інститут [46].

Ідеї інституціоналізму з'явилися у США на межі XIX–XX ст. як самостійна течія в економічній науці. У поняття «інституція» представники цієї течії включили різні чинники (держава, приватна власність, підприємництво, монополії, профспілки, сім'я, звичаї), які зумовлюють звички, звичаї, різні рішення індивідів, суб'єктів господарювання, організацій, держави.

Інституціоналісти рушійною силою економіки поряд з матеріальними чинниками вважають також духовні, моральні й правові чинники, що розглядаються в історичному контексті. Інакше кажучи, інституціоналізм як предмет свого аналізу висуває як економічні, так і неекономічні проблеми соціально-економічного розвитку, не розділяючи об'єкти дослідження (інститути) на первинні або вторинні та не протиставляючи їх один одному.

Т. Веблен, один із засновників інституціоналізму як нового напрямку економічної науки, що зародився наприкінці XIX – на початку XX ст., дав

йому таке визначення: інституціоналізм – це встановлене у країні стійке середовище суспільних домовленостей, норм, угод, мотивів поведінки [42].

В інституціоналізмі слід розрізняти ряд напрямків, одним з яких є психобіологічний (Т. Веблен), що пропагує соціальний дарвінізм і заклав методологічні та теоретичні основи інституціоналізму. Відданість спільним теоретико-методологічним основам властива Дж. Коммонсу (правовий інституціоналізм), У. Мітчелу (кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм). Надалі ідею інституціоналізму розвинули А. Берлі та Г. Мінз (теорії трансформації), Ф. Перру (державний дирижизм), запропонувавши у своїх працях ідею підвищення ролі держави в економіці з метою найбільшого задоволення інтересів різних верств суспільства.

Ф. А. фон Хайек вважає, що мораль є тим інститутом, який створює інформаційне поле безпосередньо для відносин обміну, що характеризують економічну поведінку. Результат культивування загальних моральних норм полягає у виникненні «розширеного порядку людського співробітництва» (так він називав соціально-економічну систему). Тому в суспільстві для нормального функціонування економічної системи необхідне тривале існування соціальних інститутів з формування і поширення моральних норм. Без засвоєння відповідних норм моралі більшість членів суспільства не має підстав для розширення людського співробітництва. Норми моралі, за Хайєком, сприймаються індивідами у процесі наслідування або навчання в межах найменшої ланки суспільства – сім'ї.

У 1950–1960-ті рр. отримав розвиток так званий оновлений інституціоналізм Дж. К. Гелбрейта. Втручання держави, на його погляд, необхідне для вирішення головних проблем сучасної економіки, в основі якої містяться суперечності між системою, основою якої є гігантські корпорації, та ринковою системою, в яку входять малий бізнес, аграрний сектор, охорона здоров'я, транспорт тощо. Дж. К. Гелбрейт провідним

вважає інститут великої фірми, який за допомогою створеної організації панує над споживачем, диктує правила гри на ринку, створює попит на нові товари.

Доволі розгорнуте визначення інституту дає К. Менар: «Під інститутом ми розуміємо діючу в історичних умовах сукупність соціально-економічних правил, над якими індивіди або групи індивідів в основному не владні як в короткостроковому, так і в середньостроковому плані. З економічної точки зору ці правила націлені на те, щоб визначити умови, в рамках яких може здійснюватися індивідуальний чи колективний вибір розміщення і використання ресурсів» [227]. У своїх працях К. Менар показує відмінності між інститутами, ринками й організаціями. Вони, на його думку, полягають у тому, що інститути не є механізмами координації і сприяють визначенню суспільно-історичних умов, за яких можуть засновуватися ці механізми [227]. Ідеї інституціоналізму набули поширення у Західній Європі, а з 1990-х рр. – у Східній Європі та Україні («нова інституційна теорія»). На Заході нові напрямки економічної теорії отримали розвиток у працях Р. Коуза (1991), Д. Норта (1993).

Д. Норт, Е. Фуруботн і Р. Ріхтер це поняття трактували як «правила гри», які вони розуміли як неформальні обмеження на взаємовідносини людей (табу, звички, традиції, кодекси поведінки) та формальні норми (конституція, закони, права власності). На думку Л. Девіса і Д. Норта, інституційне середовище – це «сукупність основних політичних, соціальних і базових правових норм, що регулюють економічну і політичну діяльність» [397, с. 133].

Д. Норт дав визначення інституцій як спеціально створених обмежувальних запобіжників, що регламентують взаємовідносини між людьми. «Те, як організації виникають і розвиваються, в основному визначається інституційною основою», – зазначив він [252, с. 13].

Зокрема, Д. Норт пов'язує бідність одних та багатство інших держав

з розвитком інститутів, які «...створюють сприятливе середовище для спільного вирішення складних проблем обміну, забезпечують економічне зростання» [253, с. 6]. Погляди цього вченого на сутність інституту отримали розвиток у дослідженнях Дж. Ходжсона і Дж. Серлі.

Дж. Ходжсон визначає інститути в такий спосіб: «Інститути, в основному, – довговічні системи сформованих і вкорінених правил, які надають структуру соціальних взаємодій. Тобто, інститути – суть системи соціальних правил. Термін «правило» тут трактується в широкому розумінні, як припис або установка в певній ситуації X робити Y. Тобто до них включають норми поведінки, соціальні конвенції, юридичні і формальні правила»[367, с. 22–26].

Це положення можна трактувати таким чином: середні за розмірами сільськогосподарські підприємства України характеризуються низькою економічною ефективністю і конкурентоспроможністю через відсталість застосовуваних технологій та використовуваних машин (X). З огляду на це необхідно провести у прискореному режимі їх модернізацію, зокрема впроваджувати інноваційні технології й оновлювати машинно-тракторний парк (Y).

Д. Серл зміст існування інститутів вбачає не просто в обмеженні дій людей, а в тому, що вони породжують такі повноваження, як «права, обов'язки, зобов'язання, санкції, дозволи, довіреності, вимоги та посвідчення» [315, с. 7–9]. У цьому простежується паралельність поглядів Д. Серла і Дж. Бьюконнена щодо ролі та значення законодавства в економічному розвитку суспільства. Однак Дж. Ходжсон, на відміну від Д. Норта, зараховує до інститутів тільки «довговічні, що склалися і вкорінені правила» [367, с. 25]. Отже, розглянуті погляди Д. Норта, Дж. Ходжсона та Дж. Серла на сутність інституту вказують, що принципових відмінностей в їх позиціях немає. Усі перелічені вчені трактують інститути як формальні й неформальні правила (розпорядження,

настанови), які, з одного боку, накладають обмеження на поведінку людей, а з іншого – породжують нові можливості вибирати варіанти дій у межах цих правил. Використання інституційної методології, заснованої на широкому розумінні феномену соціально-економічних інститутів у поєднанні з положеннями сучасних концепцій економічного розвитку, дає змогу не тільки аналізувати різноманітні внутрішні механізми функціонування сільськогосподарського виробництва, а й деталізувати різні параметри зовнішнього середовища, що утворює той контекст, в якому змушені функціонувати суб'єкти аграрного сектору економіки.

Вивчення проблем становлення, функціонування та ефективності різних інституційних утворень займає значне місце у вітчизняній економічній науці, дедалі більше уваги з боку науковців привертають теоретичні й практичні аспекти здійснення інституційних перетворень. Так, серед вітчизняних учених дослідженнями окремих аспектів інституціонального середовища займалися науковці О. Амоша, З. Варналій, Л. Васильєва, З. Ватаманюк, А. Гальчинський, В. Геєць, А. Гриценко, Ю. Губені, В. Дементьєв, М. Долішній, М. Дубініна, М. Кропивко, В. Лагутін, Ю. Лопатинський, М. Малік, В. Месель-Веселяк, П. Саблук, О. Шпикуляк, А. Чухно, О. Яремко та ін.

Так, А. Чухно наголошує на деяких відмінностях у визначенні термінів «інститут» й «інституція». Інститут розуміється як процес закріплення звичок і звичаїв на макрорівні у формі права та організації, тоді як інституція – це неписані правила (ментальний порядок у суспільстві), що формуються «знизу» з макрорівня [378].

Розвиток аграрної сфери економіки й її ефективного функціонування визначаються передусім розвиненістю його інституцій. Т. Еггертсон вважає, що всі великі інституційні зміни відбуваються повільно і новоутворені інститути є результатом трансформації соціально-економічних умов, які формують індивідуальну поведінку та очікування

людей. Економічні системи розвиваються еволюційним шляхом, і вибір форм господарювання та їх ринкова ефективність як у біологічних, так і технологічних системах залежать від моделі попереднього розвитку [391].

Сучасний інституціоналізм, на думку Ю. М. Лопатинського, вивчає й описує механізми регулювання, впорядкування суспільного життя, діяльності і поведінки людей з урахуванням сукупності прийнятих соціальних норм, звичаїв, зразків поведінки (інститутів); досліджує форми організацій та інституційну структуру виробництва, контрактні угоди й ін. Предметом дослідження сучасного інституціоналізму є інституційне середовище, форми власності, форми господарювання [209, с. 24].

Незважаючи на значні наукові дослідження і здобутки, в економічній літературі не має комплексного дослідження інституційного середовища аграрного сектору економіки, відсутній системний підхід до становлення інституційного середовища аграрного сектору економіки, розрізнено трактуються окремі інституційні чинники розвитку суб'єктів господарювання сільського господарства в умовах впливу глобалізаційних викликів.

Погоджуємось із думкою вчених, зокрема Ю. Губені, що нинішній незадовільний стан аграрного сектору пов'язаний з недостатнім інституційним забезпеченням аграрної реформи та її подальшим розвитком. «Коли для більшості країн постсоціалістичної Європи аграрна реформа та подальша аграрна політика стали етапом інтеграційної підготовки до ЄС, то у нас ці складові є своєю самоціллю, «річчю в собі», що має другорядні завдання» [60, с. 94]. Так, невдале реформування аграрного сектору економіки Л. М. Васильєва пояснює відсутністю належного інституційного забезпечення, «відсутністю підготовлених заходів, недооцінкою впливу неформальних інститутів – звичок, традицій; значною інертністю розвитку суспільства; недостатнім рівнем знань і правової освіти» [40, с. 379].

Теоретико-методологічне обґрунтування сутності, місця та ролі інституціоналізму в економічній теорії – це доволі складне та неоднозначне питання. В основі інституціоналізму як напряму дослідження лежить необхідність більш ґрунтовних досліджень поведінкових характеристик людини в межах ринкової ідеології, і він є поєднанням «соціально-психологічних, політичних, правових аспектів наукового пошуку» [386, с. 142].

На думку О. Піменової, інституційне забезпечення передбачає, перш за все, створення в сільському господарстві умов для розвитку раціональних форм господарювання [271, с. 66]. Е. Райнерт переконаний, що сьогодні нова інституційна економічна наука, яка базується на стандартній теорії із підручника з економіки, міняє причину та наслідок місцями, стверджуючи, що в бідності винна нестача інститутів, а не відсталий спосіб виробництва [297, с. 96].

Ознайомлення з теоріями вчених-інституціоналістів щодо перспектив інституційних перетворень в аграрному секторі вітчизняної економіки дає змогу зробити такі висновки. По-перше, не можна розраховувати, що створені у сфері сільського господарства незначні передумови для розвитку вільного ринкового обміну дадуть змогу йому істотно розвинутися. По-друге, дійсний розвиток механізму ринкової координації є можливим тільки після тривалої соціокультурної еволюції або ґрунтового навчання навичок цивілізованої ринкової поведінки певної маси членів суспільства. По-третє, з огляду на сучасні тенденції, а не об'єктивні закони суспільного розвитку завжди існує ймовірність розвитку в протилежному напрямку. По-четверте, через охарактеризовані вище загальноцивілізаційні особливості суспільного розвитку, які проявляються у тому, що процеси в аграрному секторі є залежними від тенденцій у галузях промисловості, на сільськогосподарське виробництво будуть мати вплив різні інтереси з боку промисловості.

На основі вищевикладеного можна констатувати, що інституціоналізм – це відносно новий своєрідний напрям в економічній теорії, що охоплює, крім економічної складової, ще й соціальні, правові та політичні чинники, які доцільно використовувати в аграрному секторі економіки України. При цьому система інститутів перебуває в тісному взаємозв'язку з двома іншими найважливішими громадськими системами: системою інтересів та системою очікувань. Система інтересів об'єднує всі рівні, сфери і галузі економіки й охоплює інтереси галузі, корпорацій, підприємств та окремих суб'єктів господарювання аграрного бізнесу. Очікування, відповідно, відображають бачення цим суб'єктом можливої реакції інших зацікавлених груп на ті чи інші зміни. Суб'єкти господарювання аграрного бізнесу очікують від держави захисту своїх інтересів, держава ж очікує від них доброзичливого ставлення до власних ініціатив. Якщо система взаємних очікувань у країні серйозно порушується, то в економіці виникають приховані напруги, якщо ж це супроводжується і порушенням інтересів, то незначний імпульс може завдати шкоди всій структурі. Інститути не мають конфліктувати із системами взаємних очікувань та інтересів суспільства.

Як і будь-яка складна багаторівнева система, економічні інститути потребують певної класифікації. Виділяють певні рівні інституційної системи [18; 115; 201; 252].

До першого рівня інституційної системи належать інститути, що безпосередньо впливають на адаптацію до певних умов економічних агентів, – суб'єкти господарської діяльності (держава, домогосподарства). Другий рівень економічних інститутів утворюють самі суб'єкти господарської діяльності та домогосподарства, які відповідно мають складну систему економічних і соціальних цілей (підтримання постійної платоспроможності, підвищення прибутковості капіталу, що використовується, зростання конкурентоспроможності продукції, що

випускається, створення нормальних умов праці для працівників, забезпечення сприятливого мікроклімату тощо).

Процес суспільного відтворення забезпечує обмін діловою інформацією між основними суб'єктами економічної діяльності (суб'єктами господарської діяльності, банківським сектором, державними структурами). Їх дії в умовах загальної глобалізації мають узгоджуватися міжнародними інститутами, які становлять третій рівень інституційного середовища. До четвертого рівня економічних інститутів доцільно зарахувати олігархічну верхівку, яка лобіює у власних інтересах економічну політику, що проводиться державними органами, і займає панівне становище в багатьох галузях економіки. До п'ятого переважно належать органи державного управління, великі транснаціональні корпорації, міжнародні урядові й неурядові економічні та фінансові організації, що впливають на глобальні трансформаційні процеси.

Інституційні зміни потребують систематичних зусиль і витрат протягом тривалих періодів часу на основі виважених, належним чином сформульованих та оперативно відкоригованих програм. За відсутності таких програм передбачувані зміни не відбуваються або затягуються і супроводжуються високими витратами. Це в реальності сталося в аграрному секторі економіки України.

Ю. Я. Лузан вважає, що базовими складовими успішної аграрної політики є відповідні інституційні механізми прямого впливу держави на системи аграрного бізнесу, які «...при гармонізованій взаємодії з ринковими механізмами саморегулювання створюють сприятливі умови для його ефективного розвитку, поєднуючи приватні й суспільні інтереси» [213, с. 30]. Головними напрямками інституціональних змін у період трансформаційних перетворень сучасного аграрного сектору Д. А. Міщенко вважає такі [234, с. 134]:

– створення сприятливих ринкових умов для реалізації інституціональних перетворень економіки та аграрного сектору відповідно до сучасних глобалізаційних викликів і для європейської інтеграції зокрема;

– зосередження зусиль на забезпеченні продовольчої безпеки країни, забезпеченні національних пріоритетів, а також реалізації конкурентних переваг вітчизняного агросектору та формування конкурентоздатного виробника сільськогосподарської продукції;

– усунення будь-яких проявів корупції, бюрократизації, тінізації, рейдерства й інших негативних діянь нормативно-правового характеру;

– поживлення інвестиційної діяльності як першооснови інноваційного оновлення засобів виробництва, підвищення продуктивності праці і, як результат, нарощування обсягів виробництва продукції сільського господарства.

Серед основних проблем інституціонального характеру вітчизняного аграрного сектору в сучасних умовах Л. М.Васильєва виділяє такі:

1) повільна адаптація ринкових інституцій та інститутів до умов вітчизняної системи агрогосподарювання;

2) незадовільна модифікація старих і формування ринкових інститутів;

3) неузгодженість системи регулювання аграрного ринку, інституцій та інститутів із традиційними економічними відносинами;

4) відсутність комплексного бачення концептуальних засад інституціонального забезпечення розвитку і регулювання аграрного ринку. [40, с. 379].

Інституційна структура аграрного сектору – це складна соціально-економічна система, що містить економічні, господарські, організаційно-правові, морально-етичні та інші елементи. Виділяють такі групи інститутів.

Інститути влади. В інституційній структурі аграрного сектору вагоме місце займають інститути влади. Формування ефективного інституційного середовища є неможливим без активного втручання держави.

Держава – це регулятор і координатор функціонування інституційного середовища розвитку економіки. Безпосередня участь держави в розвитку економіки може бути здійснена в результаті фіскальних заходів, зокрема: оподаткування, що стимулює інноваційну діяльність; фінансування різних інноваційних проектів та розробок, видачі грантів на конкурсній основі.

Пряме і непряме державне регулювання діяльності суб'єктів господарювання забезпечує баланс їх інтересів в економічній діяльності, створення відповідної інфраструктури, формування інвестиційно-інноваційного клімату. Отже, забезпечуючи реалізацію інституційного аспекту розвитку аграрного сектору, держава створює сприятливі передумови для нього.

Інститути-норми. Проведення реформ в аграрному секторі без чіткої стратегії розвитку, без дієвого правового забезпечення в нових організаційно-правових утвореннях призвело до здійснення так званої «косметичної» інституційної реформи: назви підприємств змінилися, а новий правовий статус підприємств було визначено недосконалим законодавством. Потенціал аграрного сектору в цих умовах виявився неефективним. Передусім, це було пов'язано з таким: внутрішній стан ресурсів та питання власності на ці ресурси не відповідали новій інституціональній формі, а невирішені законодавчі питання стали гальмом для подальшої інституційної трансформації. В результаті, крім неефективних реформ, у суспільному виробництві очікуваного розвитку не показав індивідуальний приватний сектор у формі селянських

фермерських господарств і повною мірою не вдалося отримати результату від часткової кооперації виробництва.

Інститути-організації. Економічна реформа в аграрному секторі, що проводилася на початку 1990-х рр., торкнулася інституцій. У результаті трансформації була сформована нова аграрна структура.

В концептуальному аспекті сутність аграрної структури визначається формами власності та законодавчими актами, що є основою для всієї системи виробничих відносин. Значну роль при цьому відіграє організаційно-правова форма суб'єктів господарювання. Відповідно, однотипними були й зміни в аграрній структурі: зменшилася питома вага колективних господарств у валовій продукції сільського господарства і зросла частка особистих селянських господарств та господарств населення.

Влада, проводячи аграрні реформи в 90-х рр. ХХ ст. в Україні, вважала, що при дотриманні методичних рекомендацій міжнародних фінансових інституцій самі по собі сформується фундаментальні основи ринкових структур в аграрному секторі вітчизняної економіки, а конкурентне середовище створить стимули для досягнення автоматичної рівноваги між різними елементами організаційних структур господарювання і ринку. При цьому особливо наголошувалося на необхідності забезпечення безперешкодного виходу з колгоспів та радгоспів всіх бажаючих з метою створення селянських (фермерських) господарств. Поліпшення продовольчого забезпечення населення України передбачалося здійснювати на основі створення на базі колгоспів і радгоспів великої кількості селянських (фермерських) господарств. У підсумку реформа була зведена переважно до переділу власності (як майна, так і землі). Питання ж докорінного оновлення матеріально-технічної бази сільського господарства, забезпечення сільськогосподарських товаровиробників високопродуктивними засобами виробництва, вдосконалення технологій виробництва, налагодження у

сільськогосподарських підприємствах двосторонніх господарських зв'язків, агросервісу, лізингу, кредитування на пільгових умовах, страхування, переробки продукції та налагодження на ефективній основі міжгалузевого обміну продуктами праці так і залишилися не вирішеними.

В умовах нерозвиненості інфраструктури ринку перехід колгоспів та радгоспів на ринковий (фермерський) тип господарювання «з ходу» не вдався. З огляду на труднощі, що виникли в сільськогосподарських підприємствах за умов, коли основна маса колгоспів і радгоспів опинилася на межі виживання, інтереси сільських трудівників вимушено переключаються у сферу сімейного господарювання – особисті селянські господарства, від діяльності яких вони отримували основний дохід. Виникла ситуація, коли особисті селянські господарства – при слабкому розвитку інфраструктури ринку, фінансових, матеріальних та технічних ресурсів – стали залежати від колгоспів, а пізніше від колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), які надавали земельні наділи, постачали кормами, технікою, насінням тощо. У період переходу до ринкових форм господарювання, як і в попередніх соціально-економічних формаціях, функції життєзабезпечення та підтримки соціальної сфери села, незаможних верств населення і пенсіонерів продовжували виконувати переважно особисті селянські господарства, а пізніше долучилися приватні й колективні господарства, створені на основі проведеної реструктуризації КСП. Все це дало змогу забезпечити умови виживання сільських жителів та здійснити підтримку інерційності розвитку аграрного сектору, що і пояснює парадокс стійкості їх збереження, незважаючи на всі ринкові реформи.

Проведені у країні аграрні реформи й трансформація на їх основі форм господарювання мали стати основою конкурентного середовища в аграрному секторі економіки та сформувати інститут підприємництва в аграрній сфері. Дійсно, на початку проведення земельної реформи в

Україні визнавалася необхідність інституційних змін з основним акцентом на інститут приватної власності. Однак згодом ці інституціональні перетворення стали обмежуватися внутрішньогосподарськими аспектами, зокрема невідпрацьованим механізмом реалізації земельних і майнових паїв у реорганізованих підприємствах «доринкових» форм господарювання: колишніх радгоспів та колгоспів. Відсутність механізму реалізації прав власності призвела до того, що цим скористався «адміністративний ресурс», наприклад, керівники нових реорганізованих форм господарювання, які самостійно стали розпоряджатися виділенням земельних і майнових паїв, включаючи оформлення документів, визначення фактичної відповідності земельного паю в загальній структурі земельної власності господарства на свій розсуд. Внаслідок цього власники де-юре земельних паїв виявилися: по-перше, далеко не в рівних умовах; по-друге, виділення земельних паїв здійснювалося в обставинах повного вакууму інформації. В підсумку це призвело до того, що велика частина нових власників не змогла належним чином скористатися реалізацією свого права власності де-факто, зокрема для організації самостійних господарств підприємницького характеру навіть за наявності стійкої мотивації в цьому напрямку.

Отже, формальний інститут приватної власності на землю не приніс свого ринкового наповнення, оскільки, як показує практика, законодавче закріплення факту приватної власності на землю без чітко прописаних механізмів його реалізації не вирішує загальної проблеми підвищення ефективності в аграрній сфері економіки. Селянин, не будучи власником де-факто, не може вільно вивести з неефективного розпорядження сільськогосподарського підприємства свій земельний пай та передати його для ефективного використання. Дуже часто власники земельних паїв є власниками лише номінально: вони можуть роками не знати, якою ділянкою землі володіють. Тому нині існує потреба у здійсненні процесу

межування контурів земельних паїв і виділенні конкретних ділянок землі. В сучасних умовах продовжує залишатися актуальним питання вдосконалення інституту приватної власності на землю та подальшої розробки механізму реалізації прав власності в ході здійснення аграрних перетворень. Недосконалість цього інституту не могла не відобразитися на трансформації форм господарювання в аграрній сфері економіки, їх структурі, розвитку організаційних форм підприємництва.

Заплановані цілі реформування аграрного сектору не були досягнуті передусім через недостатній розвиток формальних інститутів ринкової економіки. Трансформація колективних і державних сільськогосподарських підприємств у селянські (фермерські) господарства як сучасного ринкового інституту підприємництва в аграрній сфері та створення альтернативи великим організаційним формам господарювання у вигляді КСП відбулася неефективно. Інституційна невизначеність прав власності сприяє розширенню неформального сектора економіки, негативно позначається на інвестиційних процесах, зумовлює бартеризацію в орендних відносинах земельних ділянок, послаблює довгостроковий попит на захист прав власності й є одним з основних стримуючих чинників інноваційного розвитку аграрного сектору економіки. Саме цим моментом скористався великий капітал, що призвело до виникнення в Україні сучасних латифундій – агрохолдингів. Земельні банки цих новоутворень сягають понад 10 тис. га орендованих земель.

Погоджуємося з думкою вчених про те, що нинішній стан зумовлює необхідність удосконалення інституціональних передумов формування ефективної структури власності та інструментів управління нею [301, с. 9]. Інституційні відносини в АПК формуються у процесі взаємодії агентів і суб'єктів в економіці та є головним механізмом задоволення й узгодження різноманітних їхніх інтересів на основі панівних у суспільстві норм. Домовленість між суб'єктами взаємодії досягається з використанням

погоджувальних процедур, угод про співпрацю і формування збалансованих пріоритетів розвитку економічних відносин в аграрній сфері. При високому рівні узгодженості інтересів господарська діяльність суб'єктів буде ефективною, оскільки гарантовано зменшуються зумовлені їх взаємодією між собою трансакційні витрати.

Суб'єктами взаємодії в аграрному секторі виступають сільськогосподарська кооперація, фінансово-промислова група (ФПГ), агропромисловий холдинг, агропромисловий комбінат, аграрний кластер, окремі сільськогосподарські товаровиробники. Великі агропідприємства й агрохолдинги як суб'єкти економіки більш активно включені в коопераційні зв'язки та інституційні відносини взаємодії. Як ефективна форма господарської діяльності вони мають високий ступінь адаптивності, здатні гнучко й оперативно реагувати на економічні, інституційні та ринкові зміни. Інтегровані структури (кластери) багатофункціональні і більшою мірою здатні розвивати відносини конкуренції. Так, у концепції розвитку вітчизняної аграрної економіки аграрний кластер визначається як система взаємопов'язаних форм організації діяльності (сільськогосподарських підприємств, особистих підсобних господарств, селянських (фермерських) господарств та ін.), інтегрованих з метою одночасного і взаємопов'язаного вирішення завдань охорони навколишнього середовища та впровадження у виробництво інноваційних технологій, що перетворюють «відходи» на ресурси ефективного розвитку сільського господарства. Ефективність взаємодії суб'єктів у цих інтегрованих структурах залежить від вибору моделі взаємовідносин і принципів – інституційних та економічних.

Отже, для розвитку ринкових принципів у сільськогосподарському виробництві необхідне створення особливих умов. Такі умови можуть підтримуватися двома основними рушійними силами: 1) на основі живої зацікавленості самих сільськогосподарських виробників; 2) за допомогою

відповідних заходів державної інституційної політики.

У такій ситуації необхідним елементом державної політики, націленої на продовження і поглиблення розпочатих реформ у напрямку ринкової трансформації сільськогосподарського виробництва, має стати створення додаткових умов для підвищення економічної привабливості агробізнесу. Без проведення подібних заходів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва на основі ринкових механізмів буде серйозно ускладнено.

Головна мета інституційних перетворень в аграрному секторі економіки – це підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва й забезпечення продовольчої безпеки. Зміни відносин власності та подальша трансформація економічних відносин, господарського механізму і соціальної структури аграрного сектору економіки мають забезпечити умови для більш динамічного розвитку галузі в майбутньому. Реалізація цієї мети приведе до формування розвинутої ринкової інфраструктури, конкурентоспроможності суб'єктів агропродовольчого ринку, підтримки прибутковості його учасників при еквівалентному обміні між сільським господарством та пов'язаними з ним галузями і всієї національної економіки.

Реальний швидкий розвиток в аграрному секторі є можливим лише за умов дієвої інституційної модернізації й створення належного інституційного середовища, необхідного для ефективного ведення господарської діяльності в сільському господарстві на основі стратегії загальної модернізації галузі. Тільки при злагодженій роботі сільськогосподарських підприємств усіх форм власності з використанням високопродуктивної техніки, енергоощадних технологій, із залученням висококваліфікованих фахівців можливе створення конкурентоздатного аграрного сектору економіки.

Модернізація інститутів – це складний процес, який триватиме не один рік. Він має охопити системні перетворення усіх інститутів – економічних, соціальних і політичних. Крім цього, на кожному етапі при виборі стратегії й тактики модернізації необхідно врахувати технологічні особливості сільськогосподарського виробництва. Відновлення технічного потенціалу рухомого складу, родючості ґрунту, генетичного потенціалу тварин, меліорація та захист земельних ресурсів і введення нових районованих сортів рослин не підлягають трансформації, тому вони потребуватимуть на своє відновлення значного часу.

На специфіку інституціональної модернізації впливатимуть процеси ринкової трансформації національної економіки та виклики глобалізаційних процесів. При цьому особливо важливою проблемою є формування конкурентоздатного вітчизняного аграрного сектору економіки, створення і розвиток неформальних інститутів, які поряд із формальними інститутами ринкової економіки сприятимуть виходу галузі на якісно новий рівень.

В інституційній структурі вітчизняного аграрного сектору вирізняється існування історично сформованого самостійного підприємництва на землі, яке збереглося в неформальній економіці особистих селянських господарств населення, що за певних інституційних умов здатні трансформуватися у фермерські господарства й сімейні ферми.

Поряд з цим необхідно створити якісно нові формальні інститути:

- нові організаційні форми господарювання на землі;
- удосконалити існуючі державні органи та організації, які би забезпечували ведення земельного кадастру, регулювали закупівельні й реалізаційні ціни, проводили інтервенції продукції сільського господарства, здійснювали моніторинг цін;
- державні контрольні органи ветеринарного, екологічного, епідеміологічного нагляду та ін.;

– фінансові організації, які б обслуговували аграрну сферу з питань надання кредитів, позик, страхування і відшкодування.

В цих умовах набуває гостроти проблема пошуку ефективних стратегій, механізмів та інструментів інституційних перетворень в аграрному секторі й розробки теоретико-методологічних і організаційно-економічних засад адаптації до системної трансформації економіки на сучасному етапі.

Сучасний аналіз стану аграрного сектору економіки підтверджує те, що інституційні перетворення в ньому здійснюються за відсутності єдиного системного підходу на основі всебічно розробленої чіткої методології та комплексної оцінки процесів. Наукові позиції щодо вирішення цієї проблеми, визначення методів і механізмів ринкової трансформації інституційних процесів, особливо щодо формування нового соціального укладу аграрного сектору є доволі суперечливими.

За основу ринкової трансформації економіки мають бути взяті основні критерії, за якими необхідно здійснювати інституційні перетворення:

1. *Критерій вибору основного тренда* базується на визначенні основного напрямку інституційних перетворень, який у даний час визначатиме ефективність функціонування аграрного сектору та зосередження усіх зусиль державних органів управління.

2. *Критерій наукового підходу* передбачатиме використання у ході ринкових перетворень найновіших досягнень інституційної економічної теорії, імплементацію практичного досвіду інституційних перетворень розвинених країн.

3. *Критерій транспарентності* (відкритості інформації) передбачатиме вільний доступ до інформації щодо прогнозованих змін в інституційній сфері. Забезпечення прозорості й зрозумілості процесів

законотворення, їх змін та надання їм зіставного вигляду дадуть змогу створити умови для ефективних інституційних перетворень.

4. *Критерій послідовності (інфорсменту)* передбачає побудову механізмів реалізації інституціональних перетворень, постійний моніторинг і усунення при цьому різних труднощів.

5. *Критерій взаємодоповненості (компліментарності) та поетапності* інституційних перетворень передбачає, що діяльність новостворених інститутів буде узгоджена з роботою діючих інститутів.

6. *Критерій інноваційності інституційних перетворень* передбачає управління інституційними інноваціями, їх регулювання, підтримку й стимулювання у різних секторах економіки і соціальної сфері.

Дотримання цих критеріїв дасть змогу забезпечити керовану інституціональну трансформацію аграрного сектору і його ефективний розвиток у сучасних умовах.

Основні тенденції інституційних перетворень в аграрному секторі економіки України характеризуються розвитком різних за розміром сільськогосподарських підприємств на основі приватної власності, скороченням чисельності та укрупненням фермерських господарств, їх кооперацією й інтеграцією, оптимізацією і спеціалізацією, розвитком та утворенням великих вертикально інтегрованих структур холдингового типу, взаємодією малих форм господарювання і крупнотоварних сільськогосподарських підприємств.

У результаті трансформаційних процесів утворились чотири основні інституційні форми організації сільськогосподарського виробництва, кожна з яких наділена певними специфічними властивостями та ознаками:

- крупні інтегровані аграрні формування;
- сільськогосподарські підприємства;
- особисті селянські господарства;
- фермерські господарства.

Пропорції участі цих інституційних форм в аграрному виробництві й соціальній забезпеченості сільських територій, доступ до ресурсної бази, державних субсидій, дотацій, кредитних ресурсів, а також механізм їх взаємодії між собою та з органами влади, фінансовими, фіскальними, кредитними структурами потребують подальшого вдосконалення. Вирішення цих завдань є визначальним чинником необхідності управління інституційними перетвореннями в аграрному секторі, комплексному вирішенні вказаних проблем.

Отже, з позиції інституціональної економіки виробництво продовольства, з одного боку, забезпечує здоров'я й добробут нації, а з іншого – стимулює розвиток соціально-економічних взаємовідносин між різними суб'єктами економіки. При цьому перетворення аграрних відносин у ході тривалого періоду сучасної економічної реформи в Україні належним чином не забезпечили необхідних інституційних змін і модернізацію продуктивних сил, адекватних новій моделі національного сільського господарства. Трансформаційні зміни в аграрному секторі у ході реформи мають вкрай суперечливі властивості. З одного боку, створюються передумови для різноманіття форм господарювання та підвищення мотивації до ефективної праці, а з іншого – посилюються руйнівні процеси відтворювальної й технологічних структур. У результаті цього аграрний сектор за своїми якісними параметрами виявився не конкурентоспроможним в окремих галузях. Все це переконливо доводить, що як наукові основи (теорія, методологія, методи), так і практика реформування (стратегія й тактика реформ) у сільському господарстві були не завжди адекватні властивостям об'єктів трансформації. Тому аграрні перетворення мають незавершений характер.

Головним напрямком нової економічної стратегії розвитку аграрного сектору має стати комплекс інституційних реформ, який би передбачав одночасне та взаємопов'язане перетворення базових інституційних умов

економічної діяльності у країні – системи відносин між суб'єктами господарювання і забезпечення виконання контрактних зобов'язань; системи взаємовідносин бізнесу з державними органами, у т. ч. з органами адміністративного регулювання господарської діяльності; фіскальної системи; суб'єктів фінансового сектора економіки тощо.

Інституційні реформи мають бути безпосередньо пов'язані зі зміною парадигми розвитку аграрного сектору економіки України. Суть новітньої парадигми аграрного сектору полягатиме в тому, що держава бере на себе ініціативу створення сприятливих умов для підприємств в аграрному бізнесі, діяльність яких забезпечує зростання зайнятості, доходів, експорту продукції та податкових надходжень. Навпаки, бізнес, який не приносить суспільству віддачі у вигляді податків і зайнятості, має самоліквідуватися. З цією метою державі слід використовувати всі доступні їй інструменти економічної політики: фіскальні важелі, кредитну систему, адміністративне регулювання, використання належних державі ресурсів.

Для інституційних змін потрібен певний час. Єдиний спосіб скоротити час їх здійснення – це належним чином використовувати економічні, технологічні та організаційно-управлінські знання. Висока значущість вивчення інституційних змін легко простежується на прикладі багатьох розвинених країн, де знання про розвиток інститутів, накопичені у ході реформ, дали їм змогу в останні десятиліття досягти значних успіхів в економічному і соціальному розвитку. Цілком можливим є використання цього досвіду для реформування інституціональних систем аграрного сектору України, але при цьому необхідно враховувати, що в кожній країні інститути створюються за певних соціально-економічних, політичних та технологічних умов. Тому перенести у вітчизняне сільське господарство інститути, створені в різних країнах, без будь-яких змін неможливо. Єдиний правильний шлях реформування – це виробити синтезований підхід, який об'єднає в собі як вітчизняний, так і зарубіжний досвід

реформування та буде будуватися на основі аналізу існуючої інституційної системи. До такого синтезованого підходу має входити також розробка основного вектора розвитку як всієї інституційної системи, так і окремих її частин.

1.3. Організаційно-економічне підґрунтя розвитку аграрного сектору

Економічна наука розглядає економічну систему як сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованих на виробництво, обмін, розподіл та споживання товарів і послуг, а також на регулювання такої діяльності відповідно до мети суспільства. Основними її елементами є продуктивні сили, техніко-економічні відносини, організаційно-економічні відносини, відносини економічної власності, господарський механізм [71, с. 444]. Це визначення можна поширити також на аграрний сектор, оскільки він володіє тільки йому притаманними, окресленими специфічними характеристиками.

Формування ефективного розвитку аграрного сектору, адаптованого до сучасних ринкових умов, неможливе без дії певного механізму, скерованого на забезпечення збалансованого і стабільного розвитку сільського господарства, який би відповідав на сучасні виклики. Розвиток аграрного бізнесу об'єктивно зумовлений необхідністю забезпечення єдності та безперервності взаємопов'язаних етапів виробництва, переробки сільськогосподарської продукції і доведення її до споживачів агропродовольчого ринку. Аграрний сектор дає змогу створити організаційно-економічні умови, що забезпечують ефективне функціонування суб'єктів сільськогосподарського виробництва, переробки та агропродовольчого ринку, нарощування обсягів продовольства на основі регулювання процесів взаємної зацікавленості товаровиробників у

збільшенні продовольчих ресурсів країни й її експортного потенціалу. Взаємодія між організаційними структурами – суб'єктами господарювання і органами управління – реалізується за допомогою організаційно-економічного механізму, який здійснюється через регулювання цін, тарифів, митних ставок, фінансово-кредитну, податкову та страхову політику держави.

Так, І. В. Сідельникова з метою підвищення конкурентоздатності вітчизняного аграрного сектору пропонує запровадити механізм регулювання економічних відносин, який би базувався на таких принципах:

- створення однакових умов діяльності суб'єктів господарювання в економіці країни на основі запровадження показника середньої норми прибутку для регулювання рівня цін на сільськогосподарську продукцію;

- вирішення питання ринку землі, яке би дало можливість отримувати сільськогосподарським товаровиробникам належну їм земельну ренту;

- створення державних резервів, упорядкування державних замовлень, регіональних закупівель, налагодження організованої роботи ринків сільськогосподарської продукції;

- державний контроль за доходами сільськогосподарських товаровиробників, корегування ринковими, ресурсними, ціновими, фінансовими, кредитними та іншими доступними важелями впливу прибутків агровиробників з метою досягнення справедливої їх паритетності порівняно з іншими галузями економіки [318, с. 173–174].

Дослідження організаційно-економічного механізму зумовлює використання методології системного підходу. За основу системного підходу взято принцип, згідно з яким складні явища об'єктивної реальності розглядаються як цілісні феномени, утворені особливими механізмами зв'язку і функціонування складових їх частин. Перевага системного

підходу полягає в тому, що він потребує максимально можливого врахування всіх аспектів проблеми в їх взаємозв'язку та цілісності, виділення головного і істотного, визначення характеру і спрямованості зв'язків між структурними складовими проблеми. Специфіка системного аналізу здійснює прояв в орієнтації на пошук оптимальних рішень при обмежених ресурсах (кадрів, фінансів, часу, техніки і т. ін.) та одночасно звужує сферу дослідження організаційно-економічних відносин, що формують організаційно-економічну складову господарського механізму, і дає змогу виокремити організаційно-економічний механізм господарювання. Організаційно-економічний механізм аграрного сектору є базовою частиною механізму господарювання, його змістовою сутністю, в якій знаходять конкретний вираз об'єктивні ринкові закони, що діють на виробничу систему сільського господарства на тлі регулюючих впливів, які задаються аграрною політикою держави з урахуванням ризикових умов середовища функціонування суб'єктів господарювання. У загальному вигляді його можна визначити як сукупність прийомів, методів та важелів економічного впливу держави і ринкових структур на виробничу систему комплексу (підприємства і їх трудові колективи) з метою узгодження економічних інтересів суспільства з приватними (груповими й індивідуальними) інтересами суб'єктів господарювання. Поняття організаційно-економічного механізму господарювання в рослинництві і тваринництві має локальне значення та конкретизує зміст організаційно-економічного механізму господарювання аграрного сектору щодо конкретної галузі аграрного виробництва з урахуванням його виробничої специфіки і тенденцій розвитку. На думку В. В. Чепурко, в економічній літературі часто вживається поняття «організаційно-економічний механізм», що застосовується, як правило, для окреслення організаційних елементів економічного механізму [375, с. 82].

На сьогодні подано багато визначень змісту організаційно-

економічного механізму [324; 58; 204; 71; 200; 211; 19; 373; 67; 224]. В економічній літературі ототожнюються поняття «організаційно-економічний механізм», «господарський механізм» та «економічний механізм». При цьому науковці пропонують різні визначення терміна «механізм», запозиченого з інженерії. Укладачі Економічного словника-довідника поняття «механізм» трактують як систему, пристрій, спосіб, що визначають порядок певного виду діяльності [72, с. 355]. Великий тлумачний словник української мови цей термін розглядає саме з позиції техніки, тобто визначає його як пристрій, що передає або перетворює рух [43, с. 665]. Термін «механізм» у перекладі з грецької мови означає «пристрій», «прилад», «машина», що передає або перетворює рух; тобто послідовність станів, процесів, які визначають будь-які дії, явища, систему, пристрої, що формують порядок будь-якого виду діяльності [324].

С. В. Мочерний розглядає господарський механізм як систему основних форм, методів використання основних економічних законів, усунення суперечностей суспільного виробництва [327, с. 50]. Л. І. Абалкін вважає, що господарський механізм – це складне й багатопланове поняття, яке відображає як внутрішні процеси функціонування економіки, так і її взаємодію з продуктивними силами та надбудовою суспільства. Через нього взаємодіють продуктивні сили і виробничі відносини, а удосконалення господарського механізму забезпечує відповідність конкретних форм виробничих відносин рівню продуктивних сил, що постійно зростає [1, с. 6]. Визначаючи складові механізму господарської діяльності, здатні забезпечити розвиток виробничого потенціалу, звернемо увагу на позицію В. Я. Меселя-Веселяка, який стверджує, що аграрне виробництво має дві складові розвитку: перша – організаційна, друга – економічна [228, с. 3].

У сучасних дослідженнях організаційно-економічний механізм господарювання трактується по-різному. Так, на думку Ю. Я. Лузана,

організаційно-економічний механізм слід розуміти як спосіб забезпечення реалізації вимог об'єктивних законів у процесі суб'єктивності людської діяльності, який задає правила економічної гри, орієнтуючи діяльність та поведінку господарювання суб'єктів у напрямі реалізації визначених цілей [211, с. 4]. Інші вітчизняні вчені організаційно-економічний механізм визначають як сукупність організаційних структур, цінових, фінансово-кредитних, податкових та інших важелів і стимулів [28; 123; 222]. Зокрема, Л. Є. Довгань та Г. О. Дудукало розглядають організаційно-економічний механізм функціонування підприємств як систему формування цілей і стимулів, які дають змогу перетворити у процесі трудової діяльності рух (динаміку) матеріальних та духовних потреб членів суспільства на рух засобів виробництва і його кінцевих результатів, спрямованих на задоволення платоспроможного попиту споживачів [67, с. 255].

Г. М. Гриценко вважає, що організаційно-економічний механізм слід розуміти сукупність організаційних структур, цінових, фінансово-кредитних, податкових й інших важелів і стимулів [58, с. 7–8]. На думку В. З. Мазлоєва, організаційно-економічний механізм – це сукупність взаємопов'язаних економічних важелів та методів впливу на виробництво, обмін, розподіл і споживання продуктів [217, с. 38–40]. Ж. А. Ахмедова стверджує, що організаційно-економічний механізм регулювання сільського господарства – це система координації економічних взаємовідносин, що виникають між суб'єктами господарювання в процесі виробництва, спрямована на забезпечення його стійкості [19, с. 16]. Ю. Лисенко і П. Єгоров розглядають організаційно-економічний механізм як систему цілей та стимулів, які дають змогу перетворити у процесі трудової діяльності рух матеріальних і духовних потреб членів суспільства на рух засобів виробництва та його кінцевих результатів, спрямованих на задоволення платоспроможного попиту споживачів [208, с. 86–87]. Інші автори ототожнюють організаційно-економічний механізм з управлінням

підприємством як сукупність організаційних і економічних засобів впливу суб'єкта управління на керований об'єкт з метою досягнення бажаних станів об'єкта управління за допомогою вироблення управлінських рішень, що забезпечують поєднання статичної й динамічної [373, с. 153]. О. М. Могильний переконаний у тому, що організаційно-економічний механізм має забезпечити ринкову трансформацію аграрного сектору економіки [236, с. 53]. Передусім О. Ю. Шилова розуміє цей механізм, що охоплює здійснення функцій управління для досягнення мети розвитку шляхом реалізації системи цілей підприємства як результату використання його ресурсів [379, с. 7]. В. М. Бутенко розглядає його як сукупність систем, що сприяють комплексному узгодженню економічних інтересів підприємства агропромислового комплексу, місцевих органів влади та жителів сільської місцевості у сфері задоволення сукупних потреб. Складовими організаційно-економічного механізму він визначає такі системи: фінансово-кредитну; систему управління; організаційну систему; систему регулювання й управління [38, с. 40]. Інші автори переконані, що це система адаптації суб'єктів підприємницької діяльності до зовнішніх умов, зорієнтована на пошук і реалізацію можливостей підприємств, що забезпечать їх сталий розвиток та виживання у період трансформаційної економіки [313, с. 27]. А. А. Малицький організаційно-економічний механізм розглядає як комплексну систему, що складається із системи забезпечення, функціональної й цільової системи, які містять певну сукупність організаційних і економічних важелів, що впливають на економічні і організаційні параметри прибутковості з метою забезпечення ефективності управління й отримання конкурентних переваг [220].

У ринкових умовах організаційно-економічний механізм багатофункціонального розвитку аграрного сектору є механізмом адаптації аграрної галузі до змін зовнішнього середовища. Виходячи із цих позицій, О. Є. Матвеева пропонує розглядати його як комплекс елементів двох

напрямів [224, с. 6–7]:

– суто ринкового характеру, що базується на об’єктивних законах ринкової економіки і є сукупністю категорій, які визначають саморегулюючі функції ринку (пропозиція, попит, ціна, конкуренція тощо);

– державного регулювання економіки, що в сучасних умовах органічно доповнюють цивілізовані ринкові відносини.

П. Т. Саблук, М. Й. Малік та В. А. Валентинов визначають механізм господарювання таким чином:

а) як систему, що приводить у рух економіку;

б) як інтегровану систему економічних, організаційних, правових форм і методів управління народним господарством [311, с. 201–203].

Отже, в науковій літературі організаційно-економічний механізм розглядається з двох позицій:

1) як механізм управління підприємством для більш ефективного налагодження взаємодії між підрозділами підприємства;

2) як сукупність методів управління виробничим процесом та формування нормативних актів управління підприємством.

Взагалі кажучи, організаційно-економічний механізм доцільно розглядати як процес переробки елементів управління в механізм управління у процесі налагодження діяльності підприємства.

Стало класичним визначення організаційно-економічної системи як складної взаємозалежної сукупності елементів – організаційно, економічно, а іноді і технологічно пов’язаних між собою підсистем нижчого рівня [341, с. 143]. При цьому організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору треба розуміти як частину господарського механізму національної економіки, систему, що зумовлює наявність у ньому певних структурних елементів.

Запропонований підхід до виділення організаційно-економічного

механізму в аграрному секторі як структурного елементу господарського механізму методологічно спирається на властивість адитивності, відповідно до якої економічні механізми високого рівня як елементи охоплюють механізми нижчого рівня [323]. І. О. Крюкова організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору в ринкових умовах розуміє як сукупність організаційних заходів (правових, технічних, соціальних) та економічних заходів зовнішньої і внутрішньої дії, що впливають на економічний інтерес суб'єктів господарської діяльності з метою підвищення ефективності діяльності [200, с. 128]. Погоджуємося з думкою М. К. Пархомця та В. В. Гудака, що визначальною характеристикою сучасного організаційно-економічного механізму господарювання в умовах ринкових відносин є стимулювання виробників до ефективного господарювання через економічний інтерес його учасників, який позиціонується як найбільш адекватний інструмент здійснення аграрних перетворень і становлення ефективного сільськогосподарського власника [266, с. 14].

Організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору економіки – це сукупність організаційних структур, комплекс конкретних форм та методів управління, за допомогою яких реалізуються діючі в конкретних умовах економічні закони і забезпечується процес розширеного відтворення [204, с. 389–397]. Організаційно-економічні форми комплексного використання сукупності об'єктивно обумовлених законами ринку методів, важелів та інструментів регулювання і стимулювання відтворювального процесу у взаємодії з продуктивними силами [242]. Це система, що складається з комплексу взаємопов'язаних елементів, спрямованих на ефективне використання земельних, трудових, матеріальних і фінансових ресурсів у процесі виробництва [368]. В системі аграрних відносин виробничі процеси і чинники їх конкурентоспроможності займають особливе місце та відіграють

визначальну роль, оскільки всередині соціально-економічної системи агровиробництво і конкурентоспроможність слід розглядати як співвідношення форми та змісту, зумовлені в кінцевому підсумку кількісними й якісними параметрами функціонування виробничого потенціалу.

Отже, організаційно-економічний механізм господарювання та розвитку аграрного сектору – це сукупність методів економічного і організаційного впливу на всіх учасників виробництва сільськогосподарської продукції, переробки, транспортування та реалізації на ринку з метою мотивації їх соціальної, виробничої, інвестиційної, інноваційної діяльності для підвищення конкурентоспроможності й рівня вітчизняного виробництва, достатнього для забезпечення продовольчої незалежності країни, а також економічної та фізичної доступності агропродовольчої продукції ринку. Розвиток організаційно-економічного механізму функціонування системи управління аграрним сектором відбувається під впливом виконуваних функцій основними сільськогосподарськими виробниками продукції і розглядається з точки зору ефективності та конкурентоспроможності. При цьому необхідно враховувати зміни, що відбуваються на продовольчому ринку:

- рівномірний розподіл фінансових, трудових і природних ресурсів та збільшення об'єктивності аграрного сектору;
- поява нових посередницьких послуг;
- розширення частки споживчих потреб.

Розкриваючи економічну сутність організаційно-економічного механізму, зазначимо, що він є конкретним проявом більш широкого і багатогранного соціально-економічного явища – економічного механізму забезпечення відтворювального процесу, який у ході свого формування охоплює такі аспекти: налагодження економічних зв'язків; вдосконалення форм організації праці та методів управління; ефективне використання

важелів товарно-грошових відносин; оптимізація використання чинників виробництва.

Отже, організаційно-економічний механізм у структурі господарського механізму аграрного сектору в дослідженнях різних авторів розглядають таким чином:

- 1) як форма організаційно-економічних відносин;
- 2) як система форм, методів, важелів, інструментів впливу на економіку в межах чинного правового поля;
- 3) як система організації суспільного виробництва з властивими їй функціями;
- 4) як елемент системи вищого рівня (управління економікою, суспільством, соціально-економічними процесами);
- 5) як керуюча підсистема економіки;
- 6) як сукупність форм і методів господарювання.

Проведений аналіз понятійного апарату дав змогу виявити варіативність підходів у науковій літературі до визначення категорії «організаційно-економічний механізм аграрного сектору». Вирішення цієї проблеми щодо організаційно-економічного механізму аграрного сектору має корелювати у співвіднесенні його з внутрішньою структурою організаційно-економічних відносин, що формують його об'єктивну основу. Їх складність дає змогу виділити вже в межах організаційно-економічного механізму дві складові – організаційну та економічну – й уявити організаційно-економічний механізм у вигляді блокової моделі, що містить два відносно самостійних блоки (механізм нижчого рівня) – організаційний і економічний, а також інструменти реалізації заходів, які належать до макро-, мезо- та мікрорівнів.

На макрорівні основними елементами організаційного механізму є нормативно-правове забезпечення консультативної діяльності, координація розвитку, а також централізоване інформаційне, інноваційне та методичне

забезпечення сільськогосподарських товаровиробників.

Економічний блок підтримки сільськогосподарських товаровиробників в аграрному секторі передбачає: пільгове оподаткування; субсидії сільськогосподарським товаровиробникам; організацію та підтримку інвестиційних проектів і страхування виробничо-господарської діяльності. Так, наприклад, економічному механізму властива організаційна складова, що здійснює прояв у функції організації процесів, їх функціонуванні та регулюванні його інститутів. Будь-яка економічна діяльність не може бути здійснена без організаційного супроводу, а процес управління – без реалізації функції організації і планування. Економічний механізм забезпечується через функціонування конкретних економічних інтересів у тих чи інших формах, реалізація таких інтересів не може відбуватися без участі суб'єктів цього процесу, представлених у різних організаційних формах. Саме тому економічний механізм передбачає наявність організаційної складової як незмінної присутності.

Окремі автори, здійснюючи поділ організаційно-економічного механізму розвитку сільського господарства, до організаційних складових зараховують: вибір організаційних форм підприємницьких структур; планування та організацію діяльності підприємницьких структур; стимулювання ефективності інноваційної діяльності підприємницьких структур; ресурсне і кадрове забезпечення; державне, галузеве й регіональне регулювання розвитку сільського господарства. До економічних складових належать: фінансування та кредитування підприємницьких структур; оподаткування підприємницьких структур; ціноутворення реалізації агропродовольчої продукції; формування інструментів трансформації галузі в інноваційний тип господарювання; страхування ризиків діяльності підприємницьких структур аграрного бізнесу; оцінка ефективності виробництва агропродовольчої продукції

[342, с. 99].

При розгляді економічного механізму розвитку аграрного сектору слід враховувати те, що будь-яка економічна діяльність у бізнесі визначається необхідністю реалізації інтересів прямих та непрямих учасників цієї діяльності. Це можуть бути як економічні інтереси, що, як правило, превалюють в економічній діяльності, так і соціальні, культурні, екологічні й ін. Їх реалізація зводиться до певних форм виробництва, обміну, розподілу та споживання благ і послуг, які залежать від рівня розвитку суспільства, продуктивних сил та виробничих відносин. Ті учасники економічної діяльності, чий інтерес превалює над іншими, хто встановлює правила гри і стежить за їх виконанням, отримують найбільшу вигоду у вигляді додаткових одиниць виробленого продукту, їх привілейоване становище визначається власністю на засоби виробництва та можливістю лобювання потрібних законів. Однак інші учасники механізму господарювання також реалізують свої інтереси, але з меншою вигодою. За відсутності інтересів або неможливості їх реалізації немає тієї рушійної сили, яка приводить у дію весь економічний механізм господарювання. Окремі науковці зазначають, що, уміло застосовуючи важелі організаційно-економічного механізму, управлінські структури аграрного бізнесу мають можливість розвивати стратегічні напрями на основі виявлення внутрішньогосподарських резервів і визначення способів підвищення інноваційної активності сільськогосподарських підприємств [335, с. 104]. Й. С. Завадський вважає, що економічний механізм – це складовий елемент господарського механізму, який охоплює економічні стимули (державні економічні стимули виробництва й матеріальні стимули праці) та важелі (планування, госпрозрахунок, фінансування, умови реалізації продукції, виробничо-технічне обслуговування, умови господарювання, різні ліміти, собівартість продукції, рентабельність виробництва тощо) [76, с. 81].

При цьому, як слушно зазначає О. М. Сьомін, «різноманіття економічних механізмів... відображає умови їх функціонування» [314, с. 8]. Виділення різних видів механізмів, таких як «економічний механізм», «фінансово-кредитний механізм», «ринковий механізм» й ін., пов'язане з умовами функціонування економіки загалом і проявом окремих економічних процесів зокрема. Ще А. Кульман вказував, що можна говорити про існування величезної кількості економічних механізмів. Якщо враховувати те, що механізми – це системи взаємозв'язків економічних явищ, які виникають у певних умовах під впливом початкового імпульсу, то теоретично економічних механізмів може існувати стільки, скільки існує різних імпульсів у кожній системі взаємопов'язаних явищ за заданих умов [203, с. 16]. В. Ю. Ільїн вважає, що економічний механізм аграрного підприємства – це сукупність методів та форм управління виробництвом на основі використання економічних законів і категорій. Він насамперед визначає місце аграрного підприємства у міжгалузевих проявах продуктивних сил та виробничих відносин [109, с. 313].

Отже, економічний механізм ототожнюється із сукупністю взаємопов'язаних і взаємозумовлених економічних регуляторів, які діють як система економічних важелів та інструментів регулювання і стимулювання відтворювального процесу, комплекс конкретних економічних регуляторів, методів, прийомів і засобів економічного впливу на зростання та підвищення ефективності виробництва в сільському господарстві, що поєднують дію ринкових законів і державної аграрної політики та забезпечують ефективність, стійкість і адаптивність виробничої системи до ризикових внутрішнього та зовнішнього середовищ. Для нього є характерними конфлікт інтересів економічних суб'єктів аграрного сектору, високий рівень витрат і споживання ресурсів, монопольний тиск на ринок посередників, переробки та торгівлі,

диспаратетний обмін між стадіями відтворювального процесу. Важливий аспект полягає в тому, що економічний механізм опосередковує і пов'язує всі рівні управління, формуючи рамкові умови функціонування суб'єктів галузі.

Організаційний механізм трактують як сукупність механізмів нижчого рівня, наприклад, організації управління, корпоративного планування, організаційно-технічних та інформаційних механізмів, роблячи акцент на організаційних аспектах розвитку виробничих систем, виділяючи в його структурі елементи виробничого процесу (трудові ресурси, засоби і предмети праці, інформацію), способи організації зв'язків між ними, організаційні форми, методи, правові норми, що забезпечують функціонування й удосконалення виробничої системи. Доцільно розглядати організаційний механізм крізь призму методів управління, коли акцент робиться на структурі органів управління, організації праці керівників і фахівців, інформаційному та технічному забезпеченні управління.

Саме через наявний термінологічний апарат можна розкрити зміст і якісні характеристики організаційного механізму, охарактеризувати закономірності та евристичні засади його функціонування, виявити складні взаємозв'язки з іншими категоріями, визначити методологічний інструментарій впливу на напрямки і динаміку розвитку. В. Ю. Ільїн організаційний механізм управління аграрним підприємством розуміє як сукупність різноманітних за своєю природою конкретних організаційних дій, покликаних організувати в інтересах власника ефективну діяльність аграрного підприємства як виробничо-господарської та соціальної системи, що діє в умовах мінливих потреб суспільства і нестабільності зовнішнього середовища [109, с. 312–313]. Отже, організаційний механізм – це система прямих та зворотних зв'язків, які мають характер інформаційних потоків, управлінських рішень і організаційно-

адміністративних дій, що базуються на процесі взаємодії суб'єктів господарювання один з одним з приводу господарської діяльності.

Дуальність організаційної структури сільського господарства виявляється у наявності в ньому двох секторів – корпоративного й індивідуального. Корпоративний сектор виробників сільськогосподарської продукції об'єднує сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм: державні підприємства, приватні підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи тощо. Вони мають право юридичної особи та здійснюють виробничу діяльність в аграрному секторі.

Законодавство є базисом побудови і функціонування організаційно-економічного механізму, найважливішим його елементом. Нормативно-правове регулювання аграрного сектору здійснюється законами України, постановами Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства аграрної політики і продовольства України, тобто як за допомогою законів та нормативних актів загальної дії, що регламентують діяльність галузі, так і за допомогою спеціалізованої законодавчої бази.

Проаналізувавши підходи науковців у питанні сутності організаційно-економічного механізму розвитку аграрного сектору, можемо стверджувати, що центральним елементом стає організаційний механізм, який є системою взаємодії форм та методів ведення господарства. Економічний механізм – це інструмент ефективного використання ресурсів у процесі виробництва. Складовою цього механізму є ринкова структура організації виробництва, тобто здатність організаційної складової здійснювати поєднання і залучення тих елементів та компонент функціонування аграрного сектору в процесі реалізації його головної мети, які відповідають об'єктивним викликам, що створюються в межах сучасної продовольчої безпеки.

Отже, організаційний механізм слід розглядати як систему

взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих організаційних заходів, що забезпечують стале функціонування та розвиток виробничої системи в ризикових умовах сучасної економіки. Організаційний механізм в аграрному секторі національної економіки є сукупністю функціонально взаємопов'язаних юридичних і фізичних осіб різних організаційних форм, які взаємодіють між собою у процесі виробництва, переробки та руху сільськогосподарської продукції, а також системи господарських зв'язків, що виникають між ними, способів, форм і методів організації виробництва. Мета функціонування та вдосконалення організаційного механізму полягає у формуванні системи організаційних взаємовідносин, які забезпечують сталий розвиток і адаптацію до ризикових умов ринкової економіки виробничої системи аграрного сектору національної економіки України.

Організаційно-економічний механізм необхідно розглядати як систему організаційних, економічних, правових, управлінських та регулюючих дій, способів й прийомів, які впливають на економічні показники діяльності аграрних підприємств. Організаційно-економічний механізм залежить від характеру та форми відносин власності (акції, земельні частки, майнові паї, фонди), порядку утворення статутного капіталу, прав і обов'язків членів колективу, принципів матеріального стимулювання та розподілу доходу. Зміст організаційно-економічного механізму розвитку аграрного сектору значною мірою визначається створенням необхідних умов для кількісних і якісних перетворень суб'єктів господарювання.

До складу основних компонентів організаційно-економічного механізму аграрного сектору входять: створення суб'єктів ринкового типу, інфраструктура аграрного ринку, організація земельних відносин, система управління аграрною сферою, розвиток сільського підприємництва та сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, створення програм сільського та інвестиційно-інноваційного розвитку, система державного

контролю та логістики, кредитування і банківські послуги, страхування сільськогосподарських ринків, підтримка держави, цінове та митно-тарифне регулювання, матеріально-технічне забезпечення, оподаткування, ринок цінних паперів [211, с. 4]. У наукових колах щодо складових елементів організаційного механізму існують різні бачення, проте основою організаційного механізму вважається система планування і прогнозування діяльності, яка окреслює основні вектори розвитку на певний період.

Інструментами організаційно-економічного механізму розвитку аграрного сектору є: організаційні, економічні, кадрові, маркетингові, виробничі та інноваційні складові, державне і нормативно-правове регулювання діяльності суб'єктів господарювання. Організаційно-економічний механізм аграрного сектору з поділом його на окремі підгалузі має чітко виражену специфіку, зумовлену насамперед особливостями виробництва. Особливо виділяються масовість споживання та висока соціальна значущість продукції, високий ступінь державного регулювання, що здійснюється через виробничі й тарифні квоти, імпорتنі мита, санітарні та фітосанітарні заходи, дотації і субсидії виробникам.

Нині сільськогосподарське виробництво й аграрна економіка України стоять перед стратегічним вибором виробничих і соціальних пріоритетів у своєму розвитку. Реформування системи організаційно-економічних відносин, яке досі відбувається, виходить за межі одного сектору національної економіки і є викликом не лише для окремих товаровиробників продукції, галузей тощо – воно активно впливає на удосконалення існуючих та формування якісно нових взаємовідносин у суспільстві. За своєю суттю галузевий організаційно-економічний механізм господарювання – це система організаційно-економічних відносин, що вміщує саморегульовану систему функціонування і взаємодії сільськогосподарських товаровиробників різних організаційно-правових форм з іншими ринковими агентами, економічні зв'язки між якими

базуються на еквівалентності обміну при обґрунтованому та раціональному рівні втручання держави. Організаційно-економічний механізм охоплює сформовану систему цілей, ресурсних обмежень й інформаційного забезпечення, а також систему показників оцінки економічної результативності. Його структура щодо всіх галузей аграрного сектору може бути представлена як сукупність норм організаційного, економічного, правового і соціального характеру, що дає змогу сільськогосподарським товаровиробникам ефективно взаємодіяти з іншими учасниками виробничо-товарних відносин на ринку.

Організаційно-економічний механізм господарювання формується під впливом та координацією спільної діяльності суб'єктів господарювання, переробних галузей і агропродовольчого ринку. Залежно від того, яким чином формуються відносини між вітчизняними виробниками аграрної продукції, на якому рівні розвитку та функціонування перебуває підприємство, залежать не тільки позиція і стійкість окремо взятої ринкової одиниці, а й розвиток усього аграрного сектору. Основні напрямки сталого розвитку сільськогосподарських підприємств та ринку аграрної продукції мають бути реалізовані за такими стратегічними напрямками:

- покращення якісних характеристик продукції, що випускається, для відповідності вимогам, які пред'являються відповідно до стандартів якості;

- підвищення ефективності виробництва на основі впровадження якісно нових ресурсоощадних технологій, мотивації персоналу, покращення умов праці й формування організаційної культури;

- удосконалення організаційно-технологічного процесу, спрямованого на дотримання сучасних агротехнології у сільському господарстві;

- нарощування ринкового потенціалу шляхом реструктуризації системи збуту і логістики, оперативне реагування на потреби ринку з

урахуванням вимог споживачів.

Основна мета організаційно-економічного механізму управління розвитком аграрного сектору – це підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств-виробників аграрної продукції, задоволення потреб населення в екологічно чистій та якісній продукції за цінами, що дають змогу виробникам забезпечити ефективність виробництва. Все це необхідно для того, щоб величина витрат була нижчою за ринкову ціну, а споживачі мали можливість купувати цю продукцію з урахуванням платоспроможного попиту, а також її корисності й важливості. Характерною особливістю функціонування організаційно-економічного механізму в аграрному секторі є його формування на всіх рівнях сільськогосподарського виробництва: макроекономічному (державному), мезорівні (регіональному та галузевому) і мікрорівні (сільськогосподарські підприємства). Використання на цих рівнях методів, важелів та інструментів регулювання, прояви їх впливу на галузь бувають різними, оскільки на макрорівні формуються загальні концептуальні підходи до розвитку всіх складових організаційно-економічного механізму, тоді як на галузевому та регіональному рівнях здійснюються конкретизація регулюючих впливів і їх прикладна реалізація на мікрорівні.

Удосконалення організаційно-економічного механізму управління аграрним сектором в умовах СОТ – це складний процес, реалізація якого здійснюється у взаємозв'язку з науковими й практичними засобами аграрного менеджменту. Це також стосується уточнення принципів, економічних методів управління, механізму реалізації управлінських рішень і контролю за їх реалізацією. Всі рівні управління мають бути спрямовані на реалізацію поставлених цілей, які слід розглядати в межах об'єктів та суб'єктів управління, при відповідному розмежуванні функцій управлінських органів різних рівнів. З урахуванням останнього зауваження важливим аспектом, що формує комплексний підхід до вдосконалення

організаційно-економічного механізму, буде виділення двох взаємопов'язаних напрямків впливу на відтворювальні процеси в галузі на всіх рівнях його прояву (макроекономічному, регіональному, галузевому і господарському) – об'єднання державного та ринкового регулювання. При цьому особливе значення має оптимальність поєднання регулюючих функцій держави, що здійснює прояв у конкретних формах регулювання і підтримки аграрного сектора, з саморегулюванням діяльності суб'єктів господарювання. Поєднання саморегулювання та регулювання визначає ринковий характер організаційно-економічного механізму і його внутрішню структуру.

Система управління аграрним сектором – складна й багатогранна категорія економічного механізму регулювання соціально-економічних процесів у сільському господарстві. Економічний зміст цієї категорії здійснює прояв через систему економічних категорій, зумовлених кількісними та якісними характеристиками матеріальних, фінансових і трудових ресурсів аграрного сектору, а також механізми ефективності їх використання в умовах функціонування аграрного ринку.

Побудова організаційно-економічної моделі управління розвитком аграрного сектору забезпечує збалансоване ведення сільськогосподарського виробництва та результативне функціонування галузі, повністю адаптоване до ринкових умов. Потреба в розробці такої моделі також зростає з огляду на посилення диспаритету відносин у сільському господарстві, що виник під впливом зміни умов агропромислового виробництва й усунення регулюючого впливу з боку держави. Важливим завданням управлінської вертикалі держави є створення необхідних умов для успішної діяльності низової ланки управління – суб'єктів господарювання. Для цього потрібно розробити механізм, в який мають входити такі блоки:

1. Організаційно-управлінський – для формування, моніторингу та

коригування стратегії відтворення та розвитку технічного потенціалу.

2. Фінансово-економічний – для визначення і впровадження заходів державної підтримки стратегії відтворення та розвитку технічного потенціалу, тобто субсидування процентних ставок за кредитами на придбання сільськогосподарської техніки; субсидування частини матеріально-технічних витрат, пов'язаних з експлуатацією техніки; фінансування витрат на організацію регіонального сільськогосподарського машинобудування (що суперечить нормам і правилам СОТ); підтримка програм соціально-економічного облаштування спеціалістів у сільській місцевості; пільгове оподаткування; пільгові терміни повернення інвестиційних кредитів; створення умов для припливу інвестицій у сферу відтворення та розвитку технічного потенціалу.

3. Техніко-технологічний – для залучення субсидій на проектування, випробування, виробництво нової сільськогосподарської техніки в умовах СОТ: оцінка технічного потенціалу і розробка стратегічної програми технічного переоснащення сільськогосподарських підприємств; використання переваг СОТ для залучення інвесторів; вироблення основних напрямків оновлення технічного потенціалу за рахунок різних джерел фінансування; розробка техніко-економічних норм та нормативів для нової сільськогосподарської техніки.

4. Мотиваційний – впровадження заходів державної підтримки, спрямованої на: формування державних фондів підтримки відтворення і розвитку технічного потенціалу, науково-технічних розробок, виставок та конкурсів; організація державної системи підготовки інженерних кадрів.

5. Правовий – для забезпечення правових основ взаємовідносин суб'єктів технічного переоснащення сільськогосподарського товаровиробника і постачальників техніки; створення системи нормативно-правових документів регіонального статусу, що регулюють взаємовідносини учасників відповідно до законодавства. Правовий блок

організаційно-економічного механізму відтворення та розвитку технічного потенціалу аграрного сектору, тісно пов'язаного із законодавчою базою, спрямованою на відновлення сільськогосподарського машинобудування, тобто тісної інтеграції виробництва як характерної ознаки розвитку сучасного аграрного сектору економіки.

Інтеграція є найбільш характерною рисою організаційного розвитку аграрного бізнесу другої половини ХХ ст. Економічна необхідність агропромислової інтеграції визначається зростаючим значенням раціонального використання матеріальних і трудових ресурсів суспільного виробництва. Інтеграція сприяє утворенню єдиного аграрного сектору, зайнятого виробництвом кінцевого продукту – сировини та продуктів харчування, передбачає якісно новий ступінь взаємодії землеробства з індустріальними галузями і сферою переробки, що означає перехід до системних синергетичних зв'язків. Мета інтегрування як процесу – це створення такої інтеграційної структури, яка здатна не тільки забезпечити конкурентоспроможність підприємств та отримання прибутку, а й забезпечити стабільність на ринку і прибутковість виробничо-господарської діяльності в довгостроковій перспективі. Цілями інтеграції суб'єктів господарювання в аграрному секторі є: зміцнення господарських зв'язків; зниження трансакційних витрат; посилення стимулів для отримання найбільш високого кінцевого результату; концентрація ресурсів за найбільш перспективними напрямками технічної політики; використання ефективної системи взаєморозрахунків, у тому числі за рахунок застосування розрахункових цін; підвищення конкурентоспроможності виробників на ринку; формування та ефективне використання виробничої і соціальної інфраструктури.

Організаційно-економічний механізм агропромислової інтеграції – це система взаємопов'язаних важелів і стимулів, спрямованих на сталий розвиток суб'єктів господарювання технологічно пов'язаних галузей з

властивими їм інститутами, що регулюють діяльність кожного з них, у процесі якої формуються організаційно-управлінські, виробничо-технологічні й фінансово-економічні взаємовідносини.

В умовах інтеграції сільськогосподарського та промислового виробництва створюється додатковий синергетичний ефект, що здійснює прояв у підвищенні економічної ефективності інтегрованого виробництва порівняно з відокремленим. Одержуючи більше доходів, порівняно зі звичайними аграрними підприємствами, інтегровані агропромислові формування успішніше вирішують господарські й економічні питання, забезпечують вищу соціальну захищеність своїх працівників, що особливо актуально у зв'язку з необхідністю відродження сільських територій. Посилення таких зв'язків є закономірним явищем, адже у процесі поглиблення суспільного поділу праці одна галузь самостійно не може забезпечувати умови власного відтворення і потребує системності у своєму розвитку [61, с. 8–9].

Слід розрізняти організаційно-економічний механізм створення та організаційно-економічний механізм функціонування вертикально інтегрованих агропромислових формувань. Реалізація першого напряму забезпечує єдність товаровиробників, цілісність інтегрованого формування і зв'язаність його окремих частин. Механізм функціонування визначає порядок взаємодії господарських учасників формування між собою, а також з органом управління.

При створенні агропромислового формування, заснованого на взаємному поєднанні технологічно взаємозалежного аграрного, промислового та фінансового капіталів, необхідно враховувати такі принципи:

1. Доцільність і взаємовигідність партнерських відносин у межах інтегрованих агропромислових об'єднань. Виконання цього принципу передбачає, що при розвитку інтеграційних зв'язків кожен учасник інтеграції повинен реально отримати прибуток на одиницю вкладеного

капіталу більше, ніж при всіх інших варіантах власного розвитку, а також більше, ніж суб'єкти господарювання такого ж розміру та спеціалізації, які беруть участь в агропромисловій інтеграції.

2. Необхідність дотримання структурного паритету учасників агропромислових об'єднань. При дотриманні цього принципу необхідно забезпечити розподіл прибутку, отриманого на кінцевому етапі виробничого циклу, на паритетній основі між всіма учасниками інтеграційного процесу відповідно до величини вкладеного ними капіталу і витратами.

3. Забезпечення пропорційності у виробничому процесі, що передбачає адекватний розвиток виробничих потужностей зацікавлених сторін, які беруть участь в інтеграційних формуваннях. При створенні агропромислових об'єднань слід забезпечити оптимальність розмірів концентрації, рівня спеціалізації та комбінування виробництва, обґрунтованість рівнів фондо- і енергоозброєності працівників об'єднання.

4. Принцип безперервності виробничого процесу в межах інтегрованих структур. Дотримання цього принципу пов'язане з необхідністю планомірного за часом використання виробничих потужностей та устаткування, а також надходження готової продукції до споживача. Розробка раціональних, стратегічно обґрунтованих бізнес-планів, що враховують весь комплекс економічних особливостей галузі і виробництва, є важливим базисом ефективної інтеграції.

5. Ритмічність виробничого процесу всередині інтегрованих структур. Цей принцип пов'язаний з важливістю рівномірності постачання сільськогосподарської сировини та виконання у зазначені терміни окремих технологічних процесів сільськогосподарськими, переробними і обслуговуючими підприємствами.

Є. М. Данкевич вважає, що агропромислова інтеграція дасть змогу не лише вирівняти соціально-економічне становище галузі, а й покращити її

інвестиційні можливості. Спад інвестиційної діяльності в аграрному секторі зумовлений насамперед наявною нееквівалентністю у товарообміні сільського господарства з переробними та ресурсощадними галузями. Це спричиняє неплатоспроможність сільськогосподарських товаровиробників і, як наслідок, їх низьку інвестиційну активність [61, с. 19–20].

На практиці набули поширення чотири типи інтегрованих агропромислових формувань:

– формування, засновані на злитті економічних суб'єктів, що повністю втратили свою самостійність та об'єдналися в єдину юридичну особу;

– формування, засновані на взаємовідносинах дочірніх, залежних і материнських організацій;

– об'єднання юридичних осіб (асоціації, спілки), покликані координувати підприємницьку діяльність, а також представляти та захищати майнові інтереси учасників об'єднання;

– спільна діяльність підприємств без утворення юридичної особи для отримання прибутку або досягнення іншої мети.

Нині реалізація економічних інтересів сільськогосподарських підприємств (особливо інтегрованих у агрохолдинги) набула гіпертрофованих форм, за яких частину прибутків отримують внаслідок виснажливої експлуатації природного і соціального потенціалу села та нехтування виконанням багатофункціональної місії сільського господарства, що призводить до деградації сільського середовища. Натомість сімейні, фермерські й особисті селянські господарства, які за своєю соціоекономічною природою налаштовані на продукування суспільних благ і реалізацію цілей сільського розвитку, не мають достатнього впливу на аграрну політику та рівноправного доступу до ринків готової продукції, виробничих ресурсів і засобів державної підтримки аграрного сектора. Посилення соціоекономічної орієнтації

вітчизняного аграрного сектору потребує адекватної оцінки його організаційної структури як сукупності виробників сільськогосподарської продукції.

Проведений аналіз інтеграційних процесів показав, що найбільш поширеними формами створення вертикально інтегрованих структур в аграрному секторі є:

- створення вертикально інтегрованого формування підприємством-інвестором, який виступає в ролі інтегратора;

- добровільне приєднання неплатоспроможних підприємств (як правило, сільськогосподарських товаровиробників) до фінансово стійкого, ефективно функціонуючого підприємства з втратою статусу юридичної особи;

- приєднання неплатоспроможних сільськогосподарських підприємств шляхом їх попереднього перетворення на нове підприємство як структурних одиниць інтегрованого формування, в тому числі із застосуванням процедур банкрутства;

- злиття кількох фінансово нестійких підприємств;

- добровільне об'єднання на договірній основі ресурсів сільськогосподарських, переробних, агросервісних і торговельних підприємств без утворення нової юридичної особи для досягнення ефекту від спільної виробничо-господарської діяльності;

- утворення холдингових структур.

Отже, процеси інтеграції в аграрному секторі України стають дедалі інтенсивнішими незалежно від розмірів суб'єкта господарювання. Розвиток вертикальної інтеграції в аграрному секторі варто розглядати як позитивний чинник, що сприятиме залученню значних обсягів інвестицій у сільське господарство, переробну та харчову промисловість і зміцненню продовольчої безпеки України. Інтеграція сільськогосподарських та промислових підприємств дає змогу планомірно розподіляти між ними

трудові ресурси і засоби виробництва в періоди найбільшої потреби тих та інших, запобігати втратам продукції, знижувати ризики, нестабільність, зменшувати вартість продукції, знижувати трансакційні витрати тощо.

Є. М. Данкевич переконаний, що аграрне виробництво стає тільки початковим етапом у напрямі створення товарів з його сировини. Об'єктивно необхідною умовою розвитку останнього будуть міцні, постійно відновлювані інтеграційні зв'язки між сільським господарством і сукупністю галузей, пов'язаних з ним технологічно, економічно та організаційно. В результаті посилення цих зв'язків створюються конкурентні переваги [61, с. 13]. Тому важливе місце в стратегії розвитку мають зайняти міжгалузеві відносини. Організаційно-економічний механізм міжгалузевих відносин – це система взаємовигідних зв'язків між суб'єктами аграрного сектору, що виникають у результаті процесів виробництва, розподілу, обміну, споживання та накопичення матеріальних благ, здатна змінювати кількісні й якісні сторони своїх складових під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників.

Взаємовигідні зв'язки відрізняють два принципи: перший – максимальне задоволення потреб споживача; другий – повне відшкодування витрат виробника. Основне завдання, яке стоїть перед апаратом управління будь-якого суб'єкта господарювання, – це досягнення максимального розміру прибутку шляхом прийняття комплексних та зважених управлінських рішень, що приводять до мінімізації ризиків зовнішнього і внутрішнього середовища.

Прийняття рішення про міжгалузеву інтеграцію може бути зумовлене чинниками зовнішнього впливу або внутрішніми мотивами. Об'єктивними передумовами інтеграції є: перехід від командно-адміністративної системи господарювання до ринкових економічних відносин; науково-технічний прогрес; нерівномірний розвиток галузей економіки; зростання конкуренції [31, с. 21–22].

Економічний механізм міжгалузевих відносин аграрного сектору розглядають як систему взаємозалежних прийомів, методів та стимулів регулювання економічних відносин у сфері виробництва, обміну, розподілу, споживання і накопичення. Деякі вчені вважають [305, с. 17], що на сучасному етапі реформування аграрного сектора необхідний новий господарський механізм: більш досконалий та дієвий. Він має будуватися з урахуванням адаптації параметрів керуючої системи підприємства до змін цілей виробництва з огляду на дію організаційних і економічних чинників.

Нині у вітчизняній науці ведеться дискусія про модель розвитку та джерело зростання продуктивності праці на найближчу перспективу в аграрному секторі економіки. Пропонується будувати інноваційну економіку, використовуючи сучасний західний досвід й інститути, а також створювати власні вітчизняні інновації, які мають стати головним драйвером зростання національної економіки. Тому інноваційний розвиток аграрного сектору економіки України є надзвичайно актуальним.

В Україні можлива побудова організаційно-економічного механізму управління науково-технічною діяльністю в аграрному секторі, метою якого є створення нормативно-правових, організаційно-управлінських, економіко-інвестиційних передумов для переходу галузі на інноваційний шлях розвитку на основі розвитку ринку наукових розробок, трансферу інновацій у сільськогосподарське виробництво. Цей механізм має комплексну структуру, що складається з нормативно-правового, організаційно-управлінського та економіко-інвестиційного блоків.

Нормативно-правове забезпечення інноваційної діяльності здійснюється шляхом реалізації нормативно-правових актів, які розробляються спеціальними органами законодавчої і виконавчої влади.

Організаційно-управлінський блок передбачає планування й організацію наукової діяльності, комерціалізацію розробок та розвиток підприємництва в науково-технічній сфері, формування ефективної

системи просування наукових досягнень і освоєння науково-технічної продукції в сільськогосподарському виробництві.

Основними напрямками розвитку організаційно-управлінського блоку інноваційної діяльності є розробка та здійснення науково-технічних програм, інтеграція аграрної освіти, науки і виробництва, а також вдосконалення організаційних форм інноваційної діяльності аграрного сектору.

Формування організаційно-економічного механізму інноваційного розвитку галузей аграрного сектору має здійснюватися на основі поєднання функціональних елементів системного підходу. До основних складових механізму інноваційного розвитку аграрної сфери, одержуваних за рахунок застосування системного підходу до управління, належать:

1) орієнтація на найбільш повне та своєчасне задоволення потреб: інноваційний розвиток загалом має стежити за змінами потреб аграрних підприємств;

2) технологія має забезпечувати конкурентоспроможність підприємств за показниками якості продукції й ефективності виробництва. Тому однією з основних спеціальних функцій є відбір із запропонованих альтернатив найбільш раціонального інноваційного проекту;

3) досягнення балансу між стабільністю (управління традиційною технологією) і зусиллями із впровадження нової технології;

4) інноваційний розвиток має бути рефлексивним стосовно конкурентів та інших контрагентів аграрних підприємств;

5) інноваційний розвиток аграрного сектору має бути ефективним у широкому спектрі радикальності нововведень і гнучко пристосовуватися до еволюційних, постійно реалізовуваних нововведень та радикальних, періодично здійснюваних інновацій;

6) організація взаємодії внутрішніх і зовнішніх елементів інноваційного розвитку аграрного сектору, головними чинниками якого є

система інформації про ринок нововведень, відбір проектів з числа альтернатив та взаємна зацікавленість. На думку Ю. О. Лупенка і В. Я. Месеся-Веселяка, сьогодні управлінські структури аграрного сектору України, застосовуючи важелі організаційно-економічного механізму, мають можливість розвивати стратегічні напрями на основі виявлення внутрішньогосподарських резервів та визначення способів підвищення інноваційної активності сільськогосподарських підприємств [335, с. 104].

Отже, організаційно-економічний механізм окремих галузей сільського господарства – це складова частина організаційно-економічного механізму аграрного сектору і механізму господарювання національної економіки загалом. У його складі виділено організаційну та економічну складові, що формують механізми нижчого рівня. Організаційно-економічний механізм аграрного сектору є сукупністю форм і методів господарювання, важелів та інструментів регулювання і саморегулювання відтворювальних процесів, що реалізуються на різних рівнях та формують у результаті взаємодії ринкових законів і державної аграрної політики відкрити динамічну систему. Мета функціонування організаційно-економічного механізму – забезпечення адаптивності суб'єктів господарювання до ризикових чинників ринкового середовища. Його завданнями є: формування умов для організаційної збалансованості, підвищення ефективності функціонування та стійкості розвитку аграрного сектору й агропродовольчого ринку, вдосконалення економічних відносин для забезпечення узгодження приватних економічних інтересів з потребами суспільства і держави.

Проведений аналіз організаційно-економічного механізму реалізації стратегії розвитку аграрного сектору й агропродовольчого ринку показав, що він багато в чому стримується через: низький рівень керованості галузі та агропродовольчого ринку; порушення принципу відповідальності і прав органів державного управління; ослаблення договірної, технологічної та

виконавської дисциплін; незадовільний рівень розвитку ринкової інфраструктури; випереджальне зростання цін на промислову продукцію порівняно з цінами на сільськогосподарську продукцію; низький рівень платоспроможності споживачів продукції; нестачу обігових коштів; слабку орієнтацію на ринку продовольства і сировини; недосконалість податкової системи. Важливий чинник, що сприяє зниженню виробництва – це інфляція, яка призводить до збільшення загальних витрат підприємств та зниження купівельного попиту споживачів продукції. Інвестувати аграрний сектор фінансовими структурами стає економічно не вигідним. Крім цього, реалізація стратегії розвитку аграрного сектору й агропродовольчого ринку багато в чому стримується недостатнім розвитком інфраструктури. Хоча саме створенню такої мережі в стратегії має надаватися важливе значення. Існуюча заготівельна мережа перевантажена посередницькими структурами. Система державного регулювання, закупівель, збуту сільськогосподарської сировини і продовольства є розбалансованою. Держава переважно усунулася від розподілу сільськогосподарської продукції та не контролює внутрішню торгівлю продовольством.

Удосконалення організаційно-економічного механізму ефективного управління аграрним сектором зумовлене вступом України до Світової організації торгівлі. Саме вступ держави до СОТ зумовлює удосконалення ефективності управління розвитком аграрного сектору з метою посилення конкурентоспроможності сільського господарства. В умовах СОТ перед галузями аграрного сектору стоїть завдання не тільки забезпечення стабільності агровиробництва, а й підвищення конкурентоспроможності, закріплення конкурентних переваг вироблених продуктів харчування і сільськогосподарської продукції. Удосконалення організаційно-економічного механізму управління аграрним сектором в умовах СОТ – багатоаспектний процес, реалізація якого здійснюється у взаємозв'язку з

науковими та практичними уявленнями агроменеджменту про концептуальні положення, закріплені у відповідних документах, і містить формулювання основних напрямків впровадження цілей та завдань щодо досягнення заданої якості й необхідних параметрів розвитку.

Таким чином, вдосконалення організаційно-економічного механізму розвитку аграрного сектору національної економіки дасть змогу вирішувати цілий комплекс питань пов'язаних з формуванням ефективного товарного виробництва, механізму просування продовольства до споживача, зниження витрат, консолідації значних фінансових ресурсів для розвитку галузей рослинництва і тваринництва, формування продовольчих фондів та забезпечення підтримки вітчизняного товаровиробника.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

2.1. **Методологічні домінанти формування теорії аграрної економіки**

Аграрний сектор економіки здавна був об'єктом спостережень науковців і практиків. Нині він залишається основною емпіричною платформою дослідження загальних закономірностей та особливостей економічного розвитку як у загальносвітовому масштабі, так і на рівні окремих національних економічних систем. Однак усе ще актуальними є загальні методологічні питання про те, яким чином досягти балансу теорії та практики в економічному аналізі, абстрактній формалізації теоретичних конструкцій і дослідження емпіричного матеріалу (т. зв. «дилеми дотримання правил і реалістичності»), гармонійного поєднання різних дослідницьких парадигм і методів, що наявні в економічній науці для дослідження аграрних відносин. Все це спрямовано на те, щоб не тільки зрозуміти і пояснити, як відбуваються трансформаційні та еволюційні процеси у сучасних умовах, а й визначити основні траєкторії подальшого розвитку з метою вироблення і прийняття адекватних практичних рішень з боку відповідних інститутів.

У наукових колах існують два погляди на роль сільського господарства в економічному розвитку. Відповідно до першого погляду, сільське господарство відіграє пасивну роль та є основним джерелом ресурсів для розвитку галузей промисловості. Інший погляд відображає як прямий вплив сільського господарства на економічний розвиток національної економіки, так і опосередкований вплив через ефективність функціонування суміжних галузей. Об'єктивні зміни спостерігаються у

більшості держав (індустріалізація, зростання сфери послуг). Аграрний же сектор залишається економічно та соціально значущим для досягнення національних цілей: забезпечення продовольчої безпеки, зайнятості населення, соціальної рівності, зростання добробуту, екологічного благополуччя й освоєння територій. Зі збільшенням чисельності жителів Землі і підвищенням їх добробуту неминучим є подальше значне зростання світового попиту на аграрну продукцію та й економічний розвиток усіх контрагентів глобального продовольчого ринку.

Сучасна аграрна економічна наука перебуває у періоді формування нових підходів до системи економічних відносин і управлінських структур. Економісти-аграрники розробляють теоретичні основи та практичні рекомендації для переходу на шлях сталого економічного розвитку, істотного поліпшення умов і рівня життя сільського населення, забезпечення продовольчої безпеки держави за допомогою методології та сучасних методів пізнання.

Проведені дослідження показують, що розкриття сутнісних явищ розвитку аграрного сектору, спроба поліпшення окремих методологічних аспектів і вимірювальних параметрів цієї категорії є надзвичайно широким та важким завданням, тому що дуже складно дати єдине визначення поняття «аграрний сектор», узагальнити параметри виробництва, міжгалузевого обміну, інвестування в єдиному контексті. Звідси випливає принципово важливе положення: щоб отримати більш достовірну оцінку розвитку аграрного сектору, необхідно розкрити його зміст у міжгалузевому аспекті, визначити повноцінність методології цієї категорії і виявити ступінь її відповідності конкретним практичним завданням.

В економічній аграрній науці методологічне забезпечення досліджень – один з найважливіших і водночас дуже слабо розроблених окремих напрямів. Якщо в радянський період здійснювалося видання методик економічних досліджень у сільському господарстві, то за роки

незалежності кількість і характер проведених в аграрному секторі України реформ (1991–2015 рр.) та їх методичний супровід є недостатній і не завжди раціонально обґрунтований відповідно до вимог часу. До завдань аграрної економічної науки входить не тільки пізнання розвитку економічних явищ і процесів, а й адаптивна відповідність нормативно-правової бази подальшого реформування аграрного сектору країни.

Очевидно, що недостатня аргументованість системи наукових поглядів на проведення низки реформ в аграрному секторі України, а також відставання у корелюванні практики, методології та теорії до сьогодні не дають змоги висунути перед вітчизняним сільським господарством єдиний довгостроковий курс сталого розвитку. Глобальні і складні завдання в цій сфері стоять перед сучасною аграрною наукою. Одна з основних її цілей – це поглиблена розробка подальшого стратегічного реформування галузі. Інструментами для вивчення економічних явищ та процесів є науково обґрунтовані методики, що дають змогу здійснювати пізнання економічних законів, використання їх у виробничій практиці, у плануванні і прогнозуванні виробничої та господарської діяльності. Ключове завдання, що постає перед дослідниками і практиками аграрного сектору, полягає у розробці наукових рекомендацій щодо подолання низької продуктивності праці, збільшення фінансування, підвищення ефективності діяльності аграрного бізнесу, зростання інвестиційної привабливості, усунення процесів капіталізації в сільському господарстві та активізації диверсифікації експорту продовольчих товарів (товарів з доданою вартістю, а не сировини) на висококонкурентні ринки світу.

Предметом дослідження економічних проблем аграрного сектору є виробничі відносини, що виникають між людьми (суб'єктами господарювання) щодо виробництва (відтворення), розподілу, обміну та споживання матеріальних і духовних благ. Вони охоплюють такі елементи

процесу розширеного відтворення у сільському господарстві:

- виробництво товарів та послуг;
- логістика, яка здійснює розподіл ресурсів і цінностей;
- транспортні організації, що забезпечують доведення товарів та послуг до споживачів;
- підприємства торгівлі, які здійснюють обмін;
- споживання як невід’ємний елемент ринкових відносин.

На практиці при вивченні певної проблемної ситуації, коли предмет дослідження є цілком конкретним, виникає необхідність вибору властивих лише йому конкретних принципів, підходів, способів і методів.

Методологія економічної науки – це сукупність наукових уявлень про процес отримання та структурування нових знань, що зумовлюють:

- вчення про предмет, вихідні принципи, методи, способи, прийоми дослідження і підходи до нього;
- система категорій, законів та теорій (наукових концепцій), які використовуються для обґрунтування нових теорій і прикладних результатів.

Методологія аграрної науки – це сукупність методів пізнання аграрної економіки, що має історичний, діалектичний, аналітичний, статистичний, економіко-математичний та інші методи. Методологія спрямована на пізнання аграрних економічних процесів, тобто визначення цільової спрямованості аграрної економіки, і має у наявності набір засобів для досягнення мети. Головним з них є ефективність економіки, підвищення якої неможливе без системного, пропорційного та збалансованого розвитку, а також постійного її оновлення на основі досягнень сучасної науки. Пізнання економічних процесів потребує також встановлення їх особливостей прояву в часі і просторі, що є найважливішою складовою методології дослідження.

Відправним пунктом пошуку відповідей на комплекс поставлених

запитань залишається методологічний підхід А. Маршалла, який зазначав: «Політеконом ніколи не повинен випускати з уваги можливість практичного застосування результатів економічних досліджень, але його особливе завдання полягає у тому, щоб вивчати і тлумачити факти, встановлювати залежність, до яких призводять різні чинники, що впливають окремо і в різній комбінації один з одним» [223]. З огляду на сказане та на основі загальних принципів процесу дослідження від загального до конкретного є цілком обґрунтованою необхідність дослідження трансформаційних процесів відносин власності і форм господарювання в аграрному секторі національної економіки саме з позицій системного підходу: від теорії до практики, оскільки «...без теорії є неможливим зрозуміти базові принципи, що лежать в основі різних проявів, які спостерігаються у різних ситуаціях» [261]. При цьому варто вказати, що «...коли передбачення теорії та емпіричні спостереження суперечать одне одному, необхідно коригувати теорію... Якщо ж теорію вчасно не «вкоротити», направивши її на вирішення емпіричних загадок, то теоретична робота може почати рухатися за інерцією, все менше і менше відображаючи світ емпіричного» [261].

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення цього поняття: «Методологія – вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу; його філософська, теоретична основа; сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання» [43, с. 664]. Методологію як сферу дослідження можна назвати «наукою про науку», «шляхом досягнення істини». У науковій літературі «методологія» трактується як система певних способів і прийомів, що застосовуються в тій чи іншій сфері діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо), а також вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія в дії [362, с. 365]. Економісти сутність цього поняття розуміють як «підсумок, синтез принципів і засобів

пізнання, вироблених людством у процесі його пізнавальної та перетворювальної діяльності» [340, с. 10] та як «вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності» [29, с. 332]. Окремі вчені переконані, що метод як явище у практичній діяльності людей – це спосіб виконання конкретної дії, операції або роботи. Методи наукового дослідження як явище – це також способи виконання конкретних дій, операцій або робіт на всіх етапах (ланках) процесу дослідження: від вибору об'єкта дослідження до запровадження результатів дослідження у практичну діяльність [372, с. 84].

З огляду на особливу значущість аграрного сектору на сучасному етапі розвитку національної економіки доцільно розглянути розробку методології дослідження цієї проблеми.

Власне кажучи, методологія покликана вирішити низку завдань:

- визначити етапи і послідовність процесу пізнання явища;
- встановити характерні ознаки та ступінь пізнання об'єкта;
- розкрити джерела і рушійні сили розвитку явища;
- створити цілісне уявлення й конкретну модель процесу розвитку об'єкта, допомогти знайти раціональні шляхи його перетворення;
- визначити етапи, ресурси, форми та терміни вдосконалення об'єкта.

Реалізація названих завдань висуває доволі високі вимоги до методології, виступає як інструмент пізнання парадигми розвитку аграрного сектору і формування якісно нових форм відносин як взаємопов'язаних економічних явищ.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з питань розвитку аграрного сектору доводить, що дослідження охоплюють переважно два перших рівні пізнання проблеми. Перший рівень характеризується виявленням окремих фактів, фрагментів, які відображають точковий рівень пізнання об'єкта, збором та накопиченням інформації про практику, другий – узагальненням накопичених фактів, їх осмисленням,

формулюванням ряду умовиводів про досліджуваний об'єкт у вигляді лінійного і процесного його уявлення.

Третій рівень пізнання характеризується узагальненням галузевої теорії й практики, а також формулюванням окремих висновків за певним зрізом емпіричної площини, взаємодії та взаємозв'язків об'єктів у внутрішньому і зовнішньому середовищах. На цьому етапі з'являється можливість сформулювати концепцію галузевого характеру. Це площинний рівень пізнання. Він потребує іншого наукового інструментарію та відображає більш високий рівень узагальнення теорії. Інакше кажучи, він використовується тоді, коли необхідно на основі синтезу внутрішніх та зовнішніх чинників дати адекватну оцінку сучасного стану розвитку аграрного сектору, проаналізувати чинники, що визначають подальші зміни, провести типологію існуючих форм господарювання, а також сформулювати методологічний підхід до цілісного дослідження сучасного стану виробництва на всіх структурних рівнях галузі.

На четвертому рівні створюється цілісна модель об'єкта і формулюються відповідна концепція й теорія його розвитку на основі узагальнення теорії та практики з міждисциплінарних позицій. Дослідження цієї проблеми привело до розуміння того, що цілісна модель розвитку аграрного сектору охоплює у своїй основі три варіанти:

- 1) ресурси-результати;
- 2) види виробничо-господарської діяльності;
- 3) відтворювальний цикл і фази піднесення.

Вихід на цей рівень пізнання дасть змогу якісно поглибити та розширити знання в галузі, створити цілісну модель аграрного сектору в умовах не статичної економічної ситуації, а динамічного розвитку національної економіки України. Це допоможе відстежувати раціональні варіанти подальших трансформацій, а також своєчасно виділяти

нераціональні напрямки і рішення на всіх ієрархічних рівнях галузі.

Четвертий рівень пізнання розвитку аграрного сектору буде характеризувати об'ємне уявлення про об'єкт у всіх його динамічних проявах. При цьому потрібно визначити цілісну модель управління організаційно-економічними, інноваційно-інвестиційними, техніко-технологічними й виробничо-господарськими процесами у просторі і в часі, а також систему критеріїв та індикаторів оцінювання ефективності і конкурентоспроможності на макро- та мезорівнях.

Відповідно до вимог четвертого рівня пізнання, розвиток аграрного сектору в умовах трансформації національної економіки слід розглядати з принципово інших позицій. Цей методологічний рівень пізнання потребує не його розгляду у статичному, фіксованому на окремий момент часу стані, а його аналізу як безперервного тренда, динамічного процесу, що проходить усі заплановані стадії розвитку.

Науці відомі різноманітні методологічні підходи оцінювання впливу чинників зовнішнього і внутрішнього середовищ на сільське господарство.

У такій методології предметом дослідження є система процесів виробництва та взаємовпливу об'єкта дослідження і факторів зовнішнього середовища, ієрархічно вибудованих за рівнями глобального, національного, регіонального та галузевого простору – економічних, політичних, соціальних, технологічних, інформаційних, військових, природних, екологічних, правових. Предмет представлений такими рівнями (рис. 2.1).

Періодичне вдосконалення методології розвитку аграрного сектору зумовлює появу нових змін, які відображаються на різних рівнях управління галуззю. Ці зміни у сфері методології приводять до появи нових термінологічних конструкцій, методичних варіантів визначення ефективності потенціалу і ресурсів, які застосовуються у різних об'єктах, суб'єктах та процесах. У всіх нових змінах головне завдання полягає в

органічній побудові принципів розвитку діяльності аграрного сектору і формуванні повноцінної системи управління ним, що супроводжується об'єднаними структурними елементами й ефективними технологіями функціонування.

Рис. 2.1. Предмет методології функціонування аграрного сектора

*Побудовано автором.

Грунтовна теоретико-методологічна, аналітична та експертна оцінка сучасних трендів в аграрному секторі свідчить про домінування серед

вчених концепцій, теорій, заснованих на обліку особливостей системних криз у світовій економіці. Як наукове аргументування спроможності зазначеного теоретико-методологічного підходу стає сформульована в економічній науці парадигма циклічного розвитку світової економіки, згідно з якою через певний час з огляду на ряд об'єктивних і суб'єктивних обставин світова або системна криза буде подолана, а економіка повертається в т. зв. «звичайний» стан її функціонування. У цьому разі береться за основу парадигма економічних циклів розвитку економіки: зростання, стагнація, рецесія – рецесія, стагнація, зростання. При цьому найважливішою характеристикою ідентифікації світової фінансово-економічної кризи вчені вважають наявність істотних інвестиційних, фінансових диспропорцій в економіці та падіння доходів населення, обсягів виробництва продукції й послуг. Домінує точка зору, згідно з якою у результаті стагнації, а інколи – рецесії економіки підприємств відбувається зменшення їх прибутковості, і, як наслідок, спостерігається падіння платоспроможного попиту населення та обсягів випуску продукції на 25–30 % та більше.

За останні 25 років відбулися істотні перетворення відносин власності і форм господарювання в аграрному секторі вітчизняної економіки, які, на жаль, є прикладом відособленості практики господарювання з багатьох ключових питань від основних теоретичних підходів щодо еволюції виробничих відносин в аграрній сфері економіки. Емпіричні ж матеріали дослідження свідчать: по-перше, про дуалістичний характер ключових напрямків перетворень, тоді як історично магістральний шлях реформування визначається завданнями підвищення ефективності виробництва; по-друге, про неузгодженість інтересів між різними формами господарювання; по-третє, про невиправдані трансакційні витрати, які можуть мати істотний вплив на подальший вектор трансформації відносин власності та форм господарювання.

Причиною появи таких антагоністичних проявів (суперечностей) і неузгодженості інтересів, на нашу думку, є те, що тривалий час на практиці приділялося більше уваги встановленню жорстких зв'язків між основними економічними суб'єктами в аграрній сфері – формами господарювання з формами власності. Однак відносини власності як система виробничих відносин перебувають у стані постійної динаміки, тобто вони еволюціонують разом з трансформацією всієї економіки та суспільства загалом, зокрема діалектика у відносинах землекористування і землеволодіння. Суперечності у трансформації відносин власності та форм господарювання пов'язані з «ейфорією» ринкових перетворень в аграрному секторі економіки, що вплинуло на «спрощення» відносин власності як об'єкта досліджень у період реформування. Основний тренд досліджень на цьому етапі намітився у бік обґрунтування панування тільки приватної власності, орієнтованої фактично на радикальний, чистий індивідуалізм, а інші форми або ігнорувалися, або розглядалися як її різновиди.

Нормативна методологія обґрунтовувала вектор трансформації основних форм господарювання радянської економіки: колгоспів і радгоспів у напрямку створення селянських (фермерських) господарств (СФГ) підприємницького спрямування за типом організації форм господарювання в західних економіках через спонтанно сформований механізм земельних паїв, а перетворення внутрішньогосподарських відносин – відповідно до основних принципів раціональності ринкової економіки. Такі підходи знайшли своє безпосереднє відображення при розробці концепції економічної політики в аграрному секторі економіки та проявилися в повному різкому руйнуванні сформованих відносин власності і форм господарювання замість їх поступової поступальної зміни з урахуванням сформованих традицій та досвіду господарювання.

Нині для вивчення розвитку аграрного сектору використовується

ціла низка інструментів економічного аналізу: економетричні моделі, ситуаційний аналіз (casestudies), проведення економічних експериментів (experimental economics), що дає змогу більш глибоко і детально досліджувати галузеві ринки. У загальному вигляді сучасна теорія аграрної економіки розглядає сферу недосконалої конкуренції щодо поведінки її учасників, можливого результату їх взаємодії, а також впливу на суспільний добробут та межі урядового втручання. Сучасна теорія організації аграрного виробництва охоплює такі основні напрями: теорію агрофірми й аграрного сектору загалом – їх масштаб, сферу діяльності, цілі, організацію і поведінку; теорію конкуренції на аграрному ринку – можливості впливу на ринок, форми її прояву, доходи та витрати, цінове і нецінове суперництво; державна політика і діяльність суб'єктів господарювання щодо галузевих структур – традиційна антимонопольна політика, регулювання ринку, питання дерегуляції, лібералізація умов входження у галузь, приватизація, стимулювання технологічних і продуктових нововведень, конкурентоспроможність. У пострадянській період у вітчизняній аграрній економічній науці активно розвивається новий науковий напрям – реформація та трансформація галузі. Основна мета аграрної економіки – характеризування структурних перетворень і їх подальший розвиток за допомогою різних моделей, визначення місця та ролі суб'єктів різних організаційно-правових форм і власності, створення та розвиток дрібного підприємництва у сільській місцевості, міжгалузевих зв'язків, продовольча безпека й експортний потенціал аграрного сектору.

У методології економічних досліджень аграрного сектору доцільно розрізняти дві великі групи методів:

- структурні методи, що базуються на макроекономічній теорії;
- неструктурні методи.

Структурні методи пов'язані зі зміною пропорцій в економічних системах. Вони не пов'язані з використанням значних інвестицій, тому ці

методи кращі для використання в умовах нестабільності і системних криз. Поява структурних моделей багато в чому вирішує проблему вибору засобів досягнення цілей.

Вибір конкретних методів дослідження залежить від об'єкта, цілей та завдань проекту, плану і програми. Саме в них концентрується методика виконання проекту, етапи наукового дослідження, місце проведення, склад виконавців, необхідні інструкції, очікувані результати роботи, наукові рекомендації щодо систем управління, виробництва тощо.

Це повною мірою стосується до неструктурних методів економічних досліджень. Їх мета – вивчення тенденцій «сильних» та «слабких» місць у системі господарювання, розробка конкретних пропозицій щодо їх вдосконалення. Позитивною стороною неструктурних методів є абстрагування від впливу окремих чинників зовнішнього і внутрішнього середовищ на економічну систему. Сучасний математичний апарат дає змогу проводити різноманітні роботи й точно визначати можливі перспективи розвитку суб'єктів господарювання. Балансовий, економіко-математичний та інші методи служать прикладом так званих неструктурних методів економічних досліджень. До їх числа також належать одновимірні моделі, векторна регресія, динамічна факторна модель й ін.

Арсенал сучасних економічних методів дослідження поступово розширюється і доповнюється. З причини обмеженості мінерально-сировинних ресурсів та збільшення впливу на природні біоценози сформувалася чітка тенденція до взаємодії різних методів дослідження з виявленням пріоритетних векторів розвитку раціональної ринкової аграрної економіки.

Водночас наукові методи мають забезпечити отримання об'єктивних результатів про стан об'єкта дослідження і можливі варіанти його розвитку: песимістичний, нейтральний, оптимістичний, проривний. Вони

можуть бути зображені у вигляді теоретичних висновків (економічних категорій, законів, закономірностей, принципів), науково обґрунтованих проектів, систем, комплексу заходів, норм та нормативів, інструктивних вказівок, зокрема це публікація монографій, наукових статей тощо.

Незважаючи на використання різних методів дослідження, має зберігатися їх спадкоємність, яка виражається у схожості основних критеріальних показників: обсяги задіяних ресурсів, питома вага готової продукції з одиниці ресурсу, валовий і чистий дохід, прибуток, рентабельність виробництва, віддача капіталу тощо.

Сучасний період організації та проведення наукових досліджень щораз більш тісно пов'язаний із застосуванням високотехнологічних та точних методів. До них належать методи економіко-математичного й імітаційного моделювання. Зокрема, імітаційне моделювання дає змогу досліджувати об'єкти господарювання без проведення експериментів. За допомогою сучасних технічних зрізів та їх програмного забезпечення більш успішно використовуються також традиційні методи: балансовий, розрахунково-конструктивний, метод групування, статистичні методи й ін. Вони також сприяють впорядкуванню, збиранню та обробці інформаційних потоків, підвищенню швидкості обробки інформації й її точності, покращенню якості роботи. Усе це дає змогу повною мірою розкрити інформацію про ресурсний потенціал аграрної економіки і його визначальну роль у виробничому процесі. У категоріальному та структурному аспектах ресурсний потенціал аграрної економіки недоцільно розглядати тільки як поєднання різних видів ресурсів у межах діяльності суб'єкта. Тут також важливі якісні характеристики ресурсного потенціалу, а також властивості-характеристики, що впливають з його системної природи. З огляду на це, ресурсний потенціал аграрного сектору економіки можна визначити як сукупність ресурсів з різними морфологічними властивостями, зумовленими системним характером його

формування і розвитку, доступність якого визначається не тільки галузевою потребою, а й територіальною неоднорідністю.

Отже, ресурсний потенціал аграрного сектору економіки розглядається як складна, безперервно відтворювальна система, елементами якої є природний, сировинний, демографічний, соціально-економічний, матеріально-технічний, фінансовий, інфраструктурний та інформаційний субпотенціали. Розгляд компонентів ресурсного потенціалу аграрного сектору зумовлює розуміння того, що багатовимірна оцінка ресурсного потенціалу – це синтетичне поєднання кількісних й якісних характеристик, причому ключова роль має відводитися дослідженню динамічних властивостей параметрів з прив'язкою до їх галузевої специфіки аграрного виробництва у різних природно-кліматичних зонах.

Як і будь-якому системному явищу, ресурсному потенціалу властиві схожість функцій, дій об'єктів, ієрархічність, автономність та водночас взаємозв'язок компонентів, тобто поліфункціональність.

Керівний вплив на систему ресурсного потенціалу аграрного виробництва на рівні держави, регіону, муніципалітету, підприємства має базуватися на врахуванні таких умов: по-перше, безумовність циклічного характеру відтворення ресурсної бази; по-друге, постійна асинхронність темпів відтворення різних компонентів ресурсного потенціалу економіки; по-третє, прояв принципу Ле-Шательє, згідно з яким при зовнішньому впливі на систему, який порушує її рівновагу, виникають реактивні процеси, що протидіють цьому обуренню, які нейтралізують його; по-четверте, наявність потенційних форс-мажорних обставин залежно від погодних умов і епізоотичних хвороб тварин.

Методологічну основу аналізу й оцінювання ресурсного потенціалу аграрного виробництва становить системний підхід. Це пов'язано, перш за все, з тим, що ресурсний потенціал розглядається як система, яка володіє певними властивостями. Важливою обставиною при цьому є дослідження

її кількісних характеристик та структурних параметрів.

Виробничий потенціал рослинництва – це переважно будівлі і споруди, що забезпечують виробничий процес, машини й обладнання, транспортні засоби, дороги, асфальтовані майданчики, зерно- та овочесховища, зерноочисні агрегати тощо.

У тваринництві потенціал також охоплює будівлі (приміщення для утримання тварин і птиці), сховища кормів (грубих та концентрованих), кормоцехи і кормоприготувальні пункти, машини й обладнання тваринницьких та птахівничих ферм, комплексів і птахофабрик. Слід зазначити, що багато чинників мають загальне призначення.

Виробничий потенціал сільськогосподарського підприємства характеризується: обсягом виробництва, наявністю ресурсів – основних і оборотних коштів, землі, робочої сили, техніки, рослин, тварин, птиці й фінансових ресурсів, а також складом і якістю кожного виду використовуваних ресурсів, пропорційним поєднанням між ними. Ступінь використання виробничого потенціалу залежить від форм організації й управління виробничими процесами, характеру виробничих відносин, спеціалізації, кооперації та інтеграції виробництва, а також від природних умов.

Ефективність використання виробничого потенціалу залежить від: біокліматичного потенціалу землі (її родючості) як джерела виробництва продукції рослинного походження; генетичного потенціалу тварин і птиці; біологічного потенціалу рослин – високоврожайних та низьковрожайних сільськогосподарських культур (сортів, гібридів); матеріально-технічного і кадрового потенціалу; організації праці, матеріального й морального стимулювання; соціальних і виробничих умов праці та відпочинку; економічних відносин; форм власності і господарювання.

На першому етапі процесу дослідження важливо оцінити наявність, стан та ступінь використання чинників, що формують виробничий

потенціал аграрного сектору, а на наступних етапах – визначити шляхи їх раціонального формування й ефективного використання. Важливим при цьому є визначення критерію ефективності. Критерій – це граничний показник, що характеризує, перш за все, кількісну сутність виробничого потенціалу, процесу його використання при обліку єдності причинно-наслідкових і фундаментальних зв'язків між його складовими. Таким критерієм стає максимальний обсяг виробництва, мінімальний рівень витрат чинників виробничого потенціалу аграрного сектору. Отже, соціально-економічна сутність категорії «ефективність» характеризується: по-перше, прямим причинно-наслідковим зв'язком виробничих витрат та їх результатів, в якій витрати виступають як причина, а результат – її наслідок; по-друге, ставленням людей у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ. Інакше кажучи, ефективність виробництва й її кількісні параметри мають визначатися сукупністю взаємопов'язаних оцінних результативних показників. Такий методичний підхід дає змогу об'єктивно оцінити ефективність усіх ланок виробничого потенціалу, повніше відобразити мету способу виробництва на всіх рівнях та визначити основні шляхи її досягнення. Це сприятиме практичному застосуванню методів оцінювання ефективності (нормативних), які враховують порівнянність показників виробництва, що допоможе виявити резерви і шляхи підвищення ефективності аграрного виробництва в різних природно-кліматичних та економічних умовах країни.

Галузевий аспект дослідження виробничого потенціалу вносить корективи в методичні підходи до визначення оцінки його ефективності з урахуванням інфляції і розвитку ринкових відносин. До основних показників оцінювання слід зарахувати: обсяг виробництва, собівартість продукції, прибуток, рівень рентабельності виробництва різних видів продукції та виробництва аграрного сектору загалом, додаткове виробництво продукції за рахунок приросту інвестицій, окупність

інвестицій.

При високому рівні інфляції й диспаритеті цін на промислову і сільськогосподарську продукцію важливе значення має оцінювання виробничого потенціалу в натуральних та порівнянних вартісних показниках. Вони відображають кількісні розміри споживчих вартостей, характеризують фактичний рівень використання факторів виробництва і реально відображають кінцеві результати виробничої діяльності аграрних підприємств.

На галузевому й регіональному рівнях доцільно використовувати показники оцінювання ефективності виробничого потенціалу: виробництво продукції у фізичних одиницях та валової продукції у порівнянних цінах, продуктивність праці, виробництво окремих видів продукції на душу населення, рентабельність використання виробничого потенціалу і виробництва загалом, капіталовіддача, капіталомісткість продукції, що виробляється.

Рівень використання виробничого потенціалу зумовлює відповідні критеріальні відмінності. Наприклад, основним критерієм технологічної ефективності в рослинництві є рівень врожайності вирощуваних культур, у тваринництві – максимальний приріст живої маси на одну голову за встановлений період вирощування та відгодівлі, а також максимальний удій на корову і несучість курки-несучки при збереженні природного середовища. Критерієм економічної ефективності використання виробничого потенціалу аграрного сектору слугує отримання максимально можливого перевищення доходів над витратами в обсягах, що забезпечують розширене відтворення аграрної продукції.

Майже усі використовувані інформаційно-аналітичні методики, з одного боку, не забезпечені необхідним інформаційним ресурсом, тобто актуальними, достатньо повними та порівняльними даними, а з іншого – відсутні затребуваність і необхідні інтелектуальні ресурси аналізу й

оцінювання ресурсного потенціалу з урахуванням різних регіональних рівнів та особливостей.

Існуючі методики оцінювання ресурсного потенціалу аграрного сектору є недостатньо розвиненими і можуть бути зведені лише до таких основних підходів:

- використання сукупності приватних критеріїв з експертною оцінкою отриманих результатів;

- побудова інтегрального показника на базі сукупності комплексу окремих критеріїв.

Обидва ці підходи ґрунтуються на прагненні дослідити різні аспекти ресурсного потенціалу. До їх недоліків слід зарахувати, з одного боку, високу частку суб'єктивізму, а з іншого – втрату змістової складової при побудові інтегрального показника. Тому істотно знизити негативні інформаційно-аналітичні наслідки означених підходів можна на основі використання системної методології оцінювання ресурсного потенціалу аграрного сектору економіки. З цією метою розроблено алгоритм його дослідження, представлений у табл. 2.1.

Важливим компонентом системного дослідження ресурсного потенціалу аграрного сектору є формування й аналітична реалізація його імітаційної моделі, призначеної, крім побудови різноманітного спектра прогнозних сценаріїв, для діагностування та усунення асиметрії потенціалу на всіх його можливих рівнях.

Для формування напрямків стратегічного розвитку ресурсного потенціалу аграрного сектору необхідне системне прогностичне дослідження на базі сформованої системи моделей. При цьому не слід обмежуватися побудовою окремих прогнозів. Потрібна різноманітна побудова сценарних прогнозів з урахуванням різних напрямків розвитку зовнішнього і внутрішнього середовищ аграрного сектору. Отже, результати дослідження будуть мати істотну практичну значущість для

виконавчих органів влади суб'єктів обласного рівня та можуть бути використані при формуванні цільових регіональних програм розвитку.

Таблиця 2.1

Основні стадії й етапи системного дослідження ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки*

Стадії дослідження	Етапи	Зміст етапу
Аналіз	I	Декомпозиція системи ресурсного потенціалу аграрного сектору
	II	Аналіз факторів, стану і тенденцій розвитку компонентів ресурсного потенціалу аграрного сектору
	III	Формалізація та системне моделювання динамічних характеристик ресурсного потенціалу аграрного сектору
Синтез	IV	Формування синтетичної моделі ресурсного потенціалу аграрного сектору
	V	Визначення діапазонів зміни кількісних і структурних параметрів моделей ресурсного потенціалу аграрного сектору
	VI	Формування інструментарію реалізації моделі
	VII	Побудова системи економіко-математичних та імітаційних моделей
	VIII	Реалізація системи моделей, верифікація й аналіз результатів
Практична реалізація	IX	Позиціонування ресурсного потенціалу аграрного сектору в системі ресурсного потенціалу галузі
	X	Соціально-економічна інтерпретація результатів моделювання і позиціонування
	XI	Розробка рекомендацій для нарощування ресурсного потенціалу аграрного сектору регіону з урахуванням тенденцій розвитку ресурсного потенціалу аграрного сектору

*Побудовано автором.

Завершальним етапом стадії системного дослідження ресурсного потенціалу аграрного сектору має бути проведення верифікації як системи моделей, так і результатів моделювання, що дасть змогу забезпечити

виконання вимог до їх точності й достовірності. Побудова системи моделей ресурсного потенціалу аграрного сектору призначена також для здійснення верифікаційних процедур, що відповідає вимогам системного підходу.

Результатами проведених наукових досліджень в аграрному секторі країни є теоретичні обґрунтування прояву економічних законів та закономірностей. На їх основі здійснюється побудова віртуальних моделей розвитку із заданими напрямками й очікуваними результатами. Теоретична база економічних досліджень – це головна ланка довгострокового і середньострокового планування в розвитку аграрного сектору економіки країни.

2.2. Концептуальні особливості розвитку сучасної державної аграрної політики

Сучасний стан аграрної економіки в Україні потребує зміни фокусу аграрної політики і надання їй загальнонаціонального характеру та відповідального статусу за умови, що агропромислове виробництво і його поступальний розвиток має бути невід'ємною складовою становлення державності в Україні. Щоб це стало реальністю, потрібно наповнити новим розумінням та змістом аграрну політику, її структуру та її сучасне розуміння у контексті аграрної економіки. Сільське господарство України значною мірою визначає її соціально-економічний розвиток, рівень життя населення, забезпечення його продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Виходячи з цього, головним завданням уряду та наукових установ має бути створення організаційно-економічних умов для ефективного розвитку аграрного сектору на основі єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства [337].

Науково обґрунтований підхід до розробки і цілеспрямованого здійснення аграрної політики зумовлено низкою чинників і умов фундаментального характеру, перш за все тим, що сільське господарство як первинна базова основа матеріального виробництва сучасного суспільства займає особливе місце серед провідних галузей економіки не тільки за своєю цільовою функцією, циклом відтворення, ступенем ризику але і за галузевою і просторово – соціально-економічною структурою. В еволюційному розвитку людського суспільства, в умовах правової держави постулати аграрної політики повинні відповідати об'єктивним законам, бути прозорими, відображати реальні інтереси людей та послідовно втілюватися у практичній діяльності законодавчих, виконавчих, управлінських і господарських органів. Невідповідність цих постулатів об'єктивним закономірностям у розвитку соціальних і економічних процесів породжує суб'єктивні наукові трактування самого поняття, цілей і стратегії аграрної політики. Так, Е. С. Райнерт стверджує, що поняття «істина» в економічній політиці – це завжди складне явище. В реальному світі інколи потрібно робити неймовірно складний компромісний вибір між різними періодами часу в умовах невизначеності. Будь-яка рекомендація по економічній політиці повністю залежить від ситуаційних і структурних особливостей» [297, с. 64].

Зміни, котрі породжує аграрна політика є тенденціями, що спрямовані на упорядкування і організацію стабільного розвитку у майбутньому аграрного сектору економіки. Тобто, стабільний розвиток аграрного сектору і зміни викликані аграрною політикою є взаємоузгодженими, проте різнополярними станами середовища, де вони перетинаються. З одного боку, стабільний розвиток аграрного сектору вимагає здійснення низки змін, що дадуть змогу покращити його стан, відповісти на постійні екзогенні й ендегенні виклики середовища. З іншого боку, динамічні процеси можуть розглядатися як кардинальні передумови

аграрної парадигми, становлення чітко визначених відносин між суб'єктами господарювання в аграрному секторі. Можна стверджувати, що між наявним станом і змінами у сфері аграрної політики існує неперервний діалектичний зв'язок. Трансформація аграрного сектору внаслідок проведення аграрної політики викликає дифузю попередніх процесів і явищ: затверджених цілей і виконаних завдань; наявних ресурсів і використання потенціалу; розроблених стратегій і реалізацію можливостей розвитку суб'єктів господарювання. Парадокс змін в аграрному секторі спричинений упорядкованою концентрацією інструментів впливу аграрної політики на інноваційний розвиток галузі, що зумовлений як ентропійними внутрішніми процесами у середовищі, так і скоординованими, тобто векторною спрямованістю динамічних процесів. Усе це отримує свій вияв у поглибленні відносин суб'єктами реалізації аграрної політики в антагонізмі позицій джерел організаційно-економічної і соціальної трансформації через детермінізм або плюралізм.

Державна політика в сфері відтворення ресурсного потенціалу спрямована на розв'язання проблем економічного, соціального та екологічного напрямів, що суттєво впливають на процес економічного розвитку агросфери України. Методологічна незавершеність і недостатність нормативно-правової бази знижує ефективність й обмежує сферу застосування інструментарію загальної системи економічних регуляторів проведення заходів щодо відтворення та збереження природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва. Так, В. Я. Амбросов зазначає, що реформування аграрного сектору економіки, відносин власності, перехід до ринку сприяли якісним змінам у галузі. Було усунено ієрархічну командно-адміністративну систему управління, з приватизацією та роздержавленням змінилися виробничі відносини, підвищилися незалежність і самостійність підприємств усіх форм господарювання [9, с. 72].

Погоджуємося з В. Д. Зайчуком, що за перші роки незалежності України влада не сформувала чіткої стратегії реформування аграрного сектору економіки та загалом аграрної політики. Спроба створення незалежного селянського укладу господарювання об'єктивно збіглася із загальним реформуванням економіки на ринкових засадах, оскільки нормальні ринкові відносини, з одного боку, повинні забезпечуватись різноманітними формами господарювання, що конкурують між собою як суб'єкти ринку, з іншого, ринкове середовище ними ж і формується [101, с.59–60].

Окремі автори переконані, що означений сегмент економічних негараздів є проблемою сучасної аграрної політики щодо ринку, його регулювання. Механізми й інституції запроваджені державою мають виключно фундаментальний вплив на розвиток як мікро-, так і макроекономічних перетворень аграрної сфери. У такому контексті розгляду особливостей вітчизняної аграрної політики проглядається велика кількість системних проблем, які держава вирішує недостатньо ефективно. Дослідження практики свідчать, що держава самоусунулася від системно-ефективної підтримки агровиробника, а значить від проблем аграрного розвитку [364, с. 14].

Засновник французької школи аграрної політики Р. Кулон зазначав, що аграрна політика – це інституційний компроміс трьох складових: територіального, який базується на системі соціального контролю з боку держави, що підтримує ту чи іншу форму організації сільськогосподарського виробництва; бюджетного, який визначає систему доходів та видатків на сільське господарство; політичного як форми співробітництва держави і профспілкових організацій [396, с. 3].

Сутність аграрної політики та основи її правового регулювання закріплені у Законі України від 18 жовтня 2005 року «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», де зазначено, що

державна аграрна політика базується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору. Основними складовими державної аграрної політики є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій [83].

У вітчизняній літературі зустрічаються різні трактування. Так, у Вікіпедії аграрна політика трактується, як курс та система заходів, спрямованих на інтенсивний розвиток продуктивних сил села, вдосконалення або докорінну зміну існуючих форм власності, на поліпшення умов життя й побуту його мешканців, на забезпечення сировиною промисловості та ін. Аграрна політика держави є важливим складовим елементом соціально-економічної політики держави і передбачає наукове обґрунтування стратегії і тактики розвитку аграрних відносин, економічне обґрунтування шляхів розвитку села [4].

В економічній енциклопедії – Словопедії, аграрна політика тлумачиться як сукупність заходів щодо розвитку аграрного сектору економіки, які здійснює держава в галузі аграрних відносин, пов'язаних з володінням і користуванням землею як основним засобом виробництва у сільському господарстві; складова частина загальної економічної політики держави. Мету і спрямованість аграрної політики визначають основні політичні сили держави. У більшості держав світу, особливо розвинутих, здійснюється протекціоністська політика щодо розвитку сільського господарства, зокрема фермерства, через пільгове оподаткування сільських товаровиробників, надання пільгових довгострокових кредитів, безпроцентних позик, дотацій, організовану закупівлю сільськогосподарських продуктів, державні замовлення на них,

забезпечення високопродуктивною технікою, організацію відповідних послуг тощо [5].

В енциклопедії сучасної України визначено, що аграрна політика – це стратегічно зорієнтовані і здійснювані політично-правові, соціально-економічні, організаційно-управлінські заходи щодо сільського господарства, аграрних та земельних відносин. Метою аграрної політики України є виведення сільського господарства, соціально-економічного розвитку українського села, умов проживання й праці сільськогосподарського населення на рівень розвинених аграрних країн світу. Аграрна політика України покликана відродити й поглибити набутий українським селянством досвід господарювання на землі, його найкращі хліборобські здобутки й традиції, закласти основи входження України в світовий продовольчий ринок як однієї з провідних аграрних держав [6]. Так, низка відомих учених стверджує, що „Економічна політика, у тому числі аграрна, – це функція держави, причому функція саме політична, що включає концептуальні, програмні, принципові ціленастанови у сфері соціально-економічного розвитку, насамперед, у сфері економічних відносин” [13]. Тобто, „Аграрну політику держави можна розглядати як постійний процес вибору варіантів розвитку співзалежних галузей агропромислового комплексу й активне керівництво цим процесом” [310]. „Аграрна політика держави – це комплекс заходів щодо вирішення конкретних економічних проблем, який передбачає використання певних принципів регулювання виробництва, використання ресурсів, маркетингу продовольчих і промислових товарів, організації суспільних відносин на селі” [369]. „Аграрна політика – це сукупність науково обґрунтованих цілей і концепцій щодо розвитку сільського господарства і пов’язаних з ним галузей на певному історичному етапі життя країни. До повного поняття аграрної політики входять також наявність певних господарських структур, здатних забезпечити реалізацію

цих ідей, а також – функціонування відповідного господарського механізму, який би матеріально заохочував управлінські структури і працівників здійснювати їх” [310].

С. М. Кваша переконаний, що аграрна політика – це постійний процес управління і регулювання аграрним сектором економіки з метою забезпечення його розвитку за одним або одночасно кількома політично задекларованими, економічно забезпеченими та соціально захищеними напрямками. Як особлива форма діяльності державних структур по відношенню до сільського розвитку аграрна політика існує вже кілька століть [114, с. 14].

Л. Ю. Мельник і П. М. Макаренко вважають, що важливою складовою аграрної політики є формування різноманітної за формами господарювання моделі аграрної економіки. При цьому велике значення має не кількість організаційно-правових форм господарювання, а їх раціональне співвідношення [226, с. 34]. Аграрна політика держави повинна орієнтуватись на створення й підтримку рівноваги на ринку між попитом і пропозицією, а також сприяти забезпеченню необхідного рівня доходів аграрних товаровиробників і надавати можливості для інвестування в галузь» [74, с. 116].

Державна аграрна політика спрямована на формування цивілізованого підприємницького середовища, забезпечення соціально-економічних інтересів сільськогосподарських працівників, комплексний розвиток сільських поселенських територій, створення умов для підтримання розширеного відтворення аграрного виробництва, забезпечення і збереження паритету цін щодо сільського господарства [117, с. 323].

В. Л. Валентинов вважає, що аграрна політика – це не лише система заходів, а коаліційний процес, для якого властиві багатofакторна детермінація, наявність певної кількості заінтересованих груп (суб’єктів) з

нетотожними, а інколи конфліктними цілями та інтересами, консенсусна спрямованість. Комплексність суб'єктної структури аграрної політики доповнюється множинністю функціональних сфер її реалізації, в першу чергу економічної і соціальної [39, с. 7].

Державна аграрна політика повинна створювати сприятливі умови для ефективного розвитку аграрного сектору, бути спрямована на усунення наявних проблем, які стримують сільський розвиток, постійно і послідовно вдосконалюватися, чітко окреслювати стратегічні завдання та визначити пріоритети на певних етапах розвитку [212, с. 5].

За твердженням І. Н. Буздalова, аграрна політика є сукупністю базисних спрямувань політичного керівництва держави в галузі соціально-економічного розвитку і сприяти прогресу в сільському господарстві, якщо її метою є створення умов, необхідних для гідного життя природженого хлібороба, його ініціативної творчої праці [37]. Так Е. Н. Антамошкіна вважає, що сучасна аграрна політика пов'язана з розробкою і реалізацією економічної стратегії і тактики ефективного розвитку аграрного сектора відповідно до вимог об'єктивних економічних законів [15]. На думку В. В. Милосердова головне в аграрній політиці є вирішення продовольчого питання [230, с. 14].

На переконання І. Н. Буздalова, з яким важко не погодитись, поняття аграрної політики є надмірно ускладненими формулюваннями, в яких відсутній основний акцент на її головну функцію і стратегічну мету – “створення сільському виробнику усіх необхідних для творчої високопродуктивної праці, гарантованих державою умов життєдіяльності. Тільки у рамках реалізації даної мети аграрна економіка, вся агропродовольча система країни перейде у новий якісний стан, тільки на цій основі буде успішно вирішуватись “продовольче питання”, забезпечуватись продовольча безпека та інші стратегічні пріоритети...” [37, с. 40]. Так, у праці російських вчених “Аграрна політика” [251, с. 14]

відмічається, що під аграрною політикою слід розуміти сукупність ідей, цілей, засобів і методів формування й регулювання відносин між містом і селом і в самому селі, та головне завдання – вирішувати продовольче питання. Аграрна політика, підкреслюється в цьому виданні, як і державна політика взагалі, включає стратегію і тактику соціально-економічного розвитку країни. Проте така дефініція аграрної політики, на наш погляд, не в повній мірі розкриває соціально-економічну сутність і організаційно-правові аспекти даного поняття. Окрім зміщення акцентів у співвідношенні політики і економіки в саме поняття економічної, в тому числі аграрної політики, вкладається різний зміст, при цьому зміщується її сутність, стратегічні завдання з напрямками, заходами її практичного здійснення.

В цьому контексті безапелляційною є позиція О. М. Могильного, який наголошує, що між процесами, пов'язаними з регулюванням, дерегулюванням і самоуправлінням, немає суперечностей, вони не є антагоністами, а, навпаки, мають системно взаємоузгоджуватись, доповнюватися в рамках спільного процесу удосконалення аграрної політики, сприяючи досягненню певної тактичної і стратегічної мети. При цьому зауважимо, що аграрна політика, *по-перше*, є органічною складовою соціально-економічної політики держави; *по-друге*, це система заходів, спрямованих на розвиток продуктивних сил та удосконалення виробничих відносин; *по-третьє*, її стрижневою компонентою є поліпшення умов життя і рівня добробуту селян, оскільки аграрні відносини – це, в першу чергу, відносини між людьми з приводу власності на землю, виробництва, розподілу, перерозподілу та споживання матеріальних та інших благ. Звернемо увагу, що від ступеня розвитку основного фактора аграрних відносин – людського і соціального капіталу залежать також темпи становлення громадянського суспільства на селі [236, с. 54].

Вживаються і такі поняття, як “сільськогосподарська політика”,

“агропродовольча політика”. В ЄС здійснюється “спільна аграрна політика”. Відмінності в трактуваннях змісту, як правило, не змінюють сутності. Так, французька школа, яка вважається науковим центром теорії аграрної політики, при її визначенні робить акцент на політичну складову. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) – на економічну складову. В окремих країнах (США, Німеччина) враховуються й інші складові аграрної політики – сприятливе навколишнє середовище і доходи населення. Часто методологічна сторона поняття “аграрна політика” висвітлюється дотично або не зачіпається взагалі.

Державна аграрна політика є багатовимірним поняттям. На визначення її правової природи, системи специфічних ознак впливають знання про управління, розроблені в інших областях наукового пізнання, таких як, економіка, право, теорія управління, агрономія, зооветеринарія тощо. З позиції юридичної науки, державна аграрна політика – це вплив, який чиниться усіма органами держави на суспільні відносини в аграрному секторі з метою його впорядкування і забезпечення розвитку, що спирається на ефективні форми фінансово-правової підтримки з боку держави.

Погоджуємося з ученими щодо постулату, що майбутнє сільського господарства, села і селянства нині безпосередньо залежить від того, наскільки швидко і результативно в нашій країні суспільство і влада усвідомлять провідне місце селянського питання в аграрній політиці. Вихідною основою для практичного втілення цього науково-методологічного положення повинна стати поступальна орієнтація державної аграрної політики на всебічне відпрацювання відносин у вже згаданому своєрідному суспільно-політичному тандемі “державна (влада) – селянин” на користь селянина. Така відпрацьованість, консолідуючи відповідні інтереси держави, з одного боку, і селянства, з іншого, гарантувала б реальне пріоритетне задоволення інтересів

останнього. Специфічність таких відносин полягає у тому, що, розробляючи і здійснюючи конкретну аграрну політику, держава в особі її владних структур з самого початку повинна покласти на себе відповідальність за її кінцеві результати, за майбутнє сільськогосподарської галузі, села, селянства. Визначальною передумовою ефективної реалізації такої відповідальності має стати поступальна спрямованість аграрної політики на задоволення інтересів і потреб селянства. Вона, ця політика, має включати щонайменше дві складові: виконання державою відповідних функцій по задоволенню інтересів зайнятих у сільському господарстві, які можуть належати лише їй і не переадресовуватися будь-кому, та створення економічних передумов, що стимулюватимуть селянина віддаватися праці на землі з історично властивою йому відданістю хліборобству [13, с. 30–31].

Аграрна політика – це впорядкована діяльність держави і санкціонованих нею суспільно-правових інститутів з формування економічних, соціальних, правових і культурних умов життя сільського населення. У визначенні аграрної політики держави фундаментальне значення має об'єктивна зумовленість політичних установок і рішень закономірностям розвитку матеріального виробництва, серед яких вирішальне значення має реалізація особистого інтересу виробника. Тому сутність і наукова обґрунтованість аграрної політики об'єктивно визначаються її спрямованістю на ціннісні орієнтири, цивільні права та інтереси виробників аграрної сфери економіки. Аграрна політика покликана відображати інтереси суспільства, його соціальних груп і спрямована на зміцнення національної економіки. На певному етапі соціально-економічного розвитку перед кожною державою постає питання вибору пріоритетів аграрної політики, що сприяють зміцненню національної безпеки. Вирішальна роль тут належить державній аграрній політиці, пріоритетний напрямок якої полягає у визначенні продовольчої

безпеки в якості генеральної мети аграрної політики. Сучасна аграрна політика виконує в державі важливі соціально-політичні функції, необхідні для підтримки життєздатності та конкурентоспроможності держави. Так, справедливо відзначається, що будь-яку сферу правової політики складають такі елементи як принципи і засоби її реалізації, стратегія і тактика здійснення, завдання та функції проведення в життя суспільства і держави. Аграрна політика не є винятком і вимагає особливого наукового глибокого осмислення і практичної перевірки. Обумовлено це тим, що аграрна політика з одного боку тісно взаємодіє з іншими видами політики, такими, як економічна, правова, соціальна, екологічна, зовнішньоторговельна. З іншого боку вона є частиною економічної політики держави.

Аграрна політика як найважливіша складова частина національної політики України має ґрунтуватися на вирішенні завдань: соціально-економічного розвитку не тільки аграрного сектора, а й країни, формуванні гармонійних відносин між соціальними групами, класами, націями, розвитку культури в усіх сферах національної економіки. Політика в аграрному секторі, пов'язана з економічними і соціальними процесами, демографічною ситуацією, кадровим забезпеченням, використанням природного та науково-технічного потенціалу. Аграрна політика буде науково обґрунтованою лише в тому випадку, якщо спиратиметься на ретельний аналіз минулого досвіду, оцінку його позитивних і негативних сторін, відбір паростків нового, яким необхідна пріоритетна підтримка, виявлення всього, що гальмує поступальний розвиток і має бути відкинуто геть. Ретроспективний аналіз – це потужний важіль пізнання, що дає змогу не навмання, не компілюючи чужий досвід, а на чітко окресленій об'єктивній основі формулювати цілі і завдання подальшого розвитку, розробляти механізми і інструменти, що забезпечать їх досягнення в певні терміни за мінімальних витрат.

Конкретний прояв аграрної політики відбувається у державному реформуванні сільського господарства країни, оскільки аграрна політика – це цілеспрямована діяльність держави, обмежена ресурсами, бюджетом і часом, покликана забезпечити продовольчу незалежність і безпеку країни; і аграрна реформа – це державні заходи з перетворення аграрних відносин, форм землекористування і землеволодіння. Тому доцільно спробувати зробити акцент на окремих імперативних ознаках, котрі мають вплив на вектор стійкого аграрного розвитку. Логіка перебудови економіки багатьох провідних країн показує, що на початковому етапі пріоритетний розвиток аграрного сектору сприяє позитивній мультиплікативній дії на інші галузі економіки. Так, наприклад, зростання аграрного виробництва передувало промисловим революціям, що прокотилися країнами світу, починаючи від Англії в середині XVIII ст. і завершуючи Японією в кінці XIX ст. У минулі десятиліття розвиток сільського господарства у Китаї, Індії та В'єтнамі передував підйому в інших галузях, а також економіки цих країн загалом.

Суттю аграрної реформи України була радикальна зміна всієї системи аграрних відносин, включаючи власність на землю та інші засоби виробництва, системи господарювання, соціальних умов життя на селі, формування ринкового механізму, перетворення міжгалузевих горизонтальних і вертикальних агропромислових систем, забезпечення адекватного новим якісним завданням державного регулювання і підтримки аграрного сектора. Проте окремі завдання не були вирішені і залишаються актуальними сьогодні. Погоджуємося з думкою В. Л. Валентинова, що аграрна політика держави має спрямовуватись на створення відповідного правового поля для розвитку координаційних процесів, але не намагатись штучно прискорити цей процес. Це призведе до збільшення витрат координації і зміни їх співвідношення з перевагами. Звичайно, розвинута вертикальна координація є ефективним засобом подолання нееквівалентності обміну, який, однак, також має серйозний

недолік – він потребує часу. На нашу думку, діяльність держави повинна бути спрямована на регулювання доходів товаровиробників протягом того початкового періоду, коли передумови розвитку вертикальної координації ще недостатньо сформовані. Важливо забезпечити, щоб товаровиробники усвідомлювали “штучний” характер державного регулювання їх доходів [39, с. 104–105].

Підтримуємо думку І. М. Буздalова, що істотними ознаками фундаментальності розробки аграрної політики є: адекватний ролі та значенню сільського господарства як базової галузі економіки соціальний статус селянина; впорядкованість відносин власності, перш за все земельної, і механізму її економічної реалізації; розвинена система кооперації; забезпечення пріоритетного розвитку сільського господарства. Оскільки селянство є базовою системою нації, то відносини з ним держави – це центральна підсистема аграрних відносин, а забезпечення пріоритету сільського розвитку – безпосередня мета національної аграрної політики. Саме цим, вважає вчений, зумовлюється поняття аграрної політики як обумовленої об’єктивними закономірностями розвитку аграрних відносин системи законодавчо закріплених стратегічних напрямків держави із створення в аграрному секторі усіх необхідних економічних, техніко-технологічних і соціальних умов для високопродуктивної праці [36, с. 28].

В основі аграрної політики перебувають суб’єкти (державні і регіональні суб’єкти, виробники, споживачі продовольства, платники податків) і об’єкти (засоби і предмети аграрного сектора). Це – онтологічний аспект проблеми або базисні елементи сутності аграрної політики. Активізація діяльності суб’єкта реалізується через його потреби, інтереси і цілі, тобто аксіологічний аспект проблеми, її мотиваційне ядро. Для вирішення завдань аграрної політики необхідно вивчати характеристики і можливості об’єкта (природних ресурсів,

сільськогосподарських і агропромислових технологій і т.д.). Це гносеологічний аспект, або пізнання сутності. І, нарешті, квінтесенцією проблеми виступає етап вибору цілей, які є найбільш ефективними з погляду досягнення генеральної мети аграрної політики. Це – праксеологічний аспект проблеми, тобто суспільство, визначивши свої потреби у вигляді цілей розвитку, змушене, порівнюючи з можливостями, ранжувати ці цілі і виробляти ціннісну оцінку “ситуації”. Таким є філософське ядро методології вибору аграрної політики.

Отже, теорія аграрної політики як система включає чотири основні елементи: онтологію (визначення об’єкта аграрної політики); аксіологію (формулювання цілей аграрної політики виходячи з суспільних потреб); гносеологію (аналіз стану об’єкта, що забезпечує задоволення даних потреб) і, нарешті, праксеологію (як вибір пріоритетів).

Визначальною ознакою наукової обґрунтованості аграрної політики є підтримуваний державою її стратегічний напрям на забезпечення зайнятості у сільському господарстві усіх необхідних економічних і соціальних умов для високопродуктивної творчої праці, досягнення міцної продовольчої безпеки країни та її активного позиціонування на світовому агропродовольчому ринку. Фундаментальною макроекономічною передумовою такого забезпечення є реалізація принципу пріоритетності. Як метод постановки і вирішення завдань розвитку аграрного сектора, пріоритетність має суттєві переваги, оскільки передбачає концентрацію ресурсів для комплексного вирішення завдань інтенсивного розвитку окремих напрямків. Саме недооцінка і зневажання ролі сільського господарства у переліку пріоритетних галузей економіки в 1990-і роки урядом країни викликало різке зростання витрат виробництва; уповільнене, у порівнянні з ростом витрат виробництва, зростання сільськогосподарських цін, пов’язане з обмеженнями платоспроможного попиту населення, монополією галузей переробки та торгівлі, витісненням

вітчизняної продукції імпортною, встановленням податку на додану вартість; різким зниженням витрат на сільське господарство у структурі державного бюджету. Діяльність аграрного сектору забезпечує комплексний, синергетичний економічний ефект на економіку і суспільство в цілому, оскільки він пов'язаний з розвитком сільськогосподарського виробництва, забезпеченням продовольчої безпеки, створенням умов для підвищення рівня і якості життя сільського населення, зростанням доходів виробників сільськогосподарської продукції.

У кожній країні з ринковою економікою склалася власна модель аграрної економіки. Відповідно має специфіку й аграрна політика за такими ознаками, як масштаби, напрями (функції), механізми та важелі їх реалізації.

Спільними напрямками аграрної політики урядів в економічно високо розвинутих країнах є:

- регулювання земельних відносин з метою збереження та підвищення родючості земель, здійснення природоохоронної діяльності;

- розробка та реалізація продовольчої програми з метою забезпечення продовольчої безпеки країни, яка полягає в досягненні оптимальної для національних умов комбінації політики, економічних, соціальних, культурних, психологічних й інших чинників, спрямованих на найповніше забезпечення населення продуктами харчування згідно з медичними нормами споживання калорій, амінокислот і мікроелементів. Саме загроза продовольчої залежності від інших країн вимагає особливої уваги до агропромислового виробництва з боку кожної держави. Відповідно і ступінь втручання держави залежить від ефективності аграрного бізнесу в тій чи іншій країні;

- контроль за якістю продукції;

- регулювання аграрного ринку в основному економічними

методами. В сучасних умовах у розвинутих країнах ціни формують ринковий механізм. Держава здійснює лише підтримку цін, а точніше, доходів сільськогосподарських товаровиробників, цілеспрямоване формування належних умов виробництва та збуту аграрної продукції, соціально-економічну їх підтримку. Відповідно використовується найрізноманітніший арсенал методів, засобів та важелів, до основних з яких належать:

- гарантовані або заставні ціни на основні види сільськогосподарської продукції; скорочення земельних площ в обробітку;
- квотна система регулювання ринку деяких продуктів;
- використання спеціальних доплат і субсидій з метою пристосування аграрного виробництва до природного середовища, а також субвенції для структурної перебудови;
- сприяння науково-технічному прогресу у сільському господарстві, підготовка кадрів, створення виробничої та соціальної інфраструктури [117, с. 321–322].

В аграрному секторі України починають відбуватися якісні інституційні та соціально-структурні зміни. У соціально-економічній структурі галузі виникає новий інноваційний, виробничо-господарський уклад – агрохолдинги.

Реформи в економіці призводять до зміни соціально-економічної поведінки жителів села, що здійснює прояв у зростанні активності особистих селянських господарств. Все це свідчать про початок нового етапу трансформації сільського соціуму, пов'язаного з капіталізацією економіки сільськогосподарського виробництва. Найбільш вагомими проявами цього процесу є: модифікація організаційно-виробничої структури, зміна соціально-економічного стану населення, що забезпечило адаптацію сільського соціуму до умов реформ. Конкретні прояви цих процесів – вичерпання соціально-економічного потенціалу особистих

селянських господарств та формування локальних вогнищ аграрного безробіття (це стосується сіл де селяни здали в оренду власні земельні ділянки великим агропідприємствам капіталістичного типу). Якщо до позитивних аспектів цих процесів можна віднести модернізацію технологічної та організаційно-виробничої сфери аграрного сектору, то в якості негативних наслідків можна вказати тенденції деградації людського і соціального капіталу українського села, що перешкоджає сталому розвитку сільських територій через “втечу” до міста і масового виїзду за кордон.

Погоджуємося з думкою економістів-аграрників, що в процесі ринкового трансформування аграрного сектору України відбулася його організаційна перебудова. Результатом цієї перебудови зазвичай називається заміна колгоспно-радгоспної системи організації виробництва багатоукладною структурою, основними сегментами якої є засновані на приватній та державній власності на землю й інші засоби виробництва сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства та особисті селянські господарства. Зазначається також, що нові виробничі формування створені і розвиваються на рівноправній основі, а за розмірами відповідають практиці багатьох високорозвинених країн світу, які забезпечують ефективне ведення сільського господарства, та вимогам різного бізнесу – великого, середнього і дрібного [310, с. 6].

Важко погодитись із позицією О. С. Щекович, котра стверджує, що специфіка сучасної аграрної реформи полягає в тому, що вона почалася спонтанно, без чітких цілей і засобів їх досягнення [389, с. 18].

На думку окремих вчених, в Україні досі не знайшла офіційного схвалення стратегічно орієнтована аграрна політика, внаслідок чого немає чіткого уявлення, як і у яких напрямках має розвиватися сільське господарство. Вчені підкреслюють, що уряд України не має ні власної концепції аграрної політики, ні конкретної програми розвитку

агропромислового комплексу, яка мала б силу закону [257, с. 352–353]. Саме тому подальша інтеграція у світовий економічний простір, посилення процесів глобалізації й лібералізації торгівлі потребують адаптації до постійно змінюваних умов, а відповідно подальшого удосконалення стратегії аграрної політики, тобто визначення основних довгострокових цілей та завдань, прийняття курсу дій і розподілу ресурсів, необхідних для виконання поставлених цілей [62, с. 30].

У нинішній час державна аграрна політика, яка переважно має втілюватися в аграрні відносини через законодавство, значно знизила свою ефективність, втратила деякі важливі пріоритети. Все це вимагає відповідного коригування тактики й стратегії, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва та розвитку сільських територій [212, с. 5].

Ми згодні з О. В. Скидан, який вважає, що „основою формування аграрної політики держави має стати аграрна доктрина, згідно з якою утверджуватимуться фундаментальні науково обґрунтовані принципи аграрних відносин, завдання та умови функціонування аграрного сектору відповідно до загальнонаціональних інтересів” [321, с. 54].

Проте незаперечним є висловлювання Ю. Я. Лузана, що в нинішній час в Україні немає законодавчого акта, який би концентровано та системно окреслював державну аграрну політику, що не дає змоги забезпечити не тільки її результативність і послідовність, але й впевненість учасників ринку у відповідній поведінці інститутів влади. Більше того, нині практично залишаються декларативними основні вимоги такого системного закону, як державна підтримка сільського господарства у частині бюджетної підтримки розвитку критичних галузей сільського господарства, будівництва об’єктів соціальної сфери на селі, а також інституційних механізмів регулювання аграрного ринку, цін, функціонування державного регулятора – Аграрного фонду, організації

страхування сільгоспризиків, створення Фонду аграрних страхових субсидій, підтримки кредитування сільгоспвиробників та ряд інших» [213, с. 33].

Системна та комплексна державна аграрна політика в Україні має бути спрямована на підвищення ефективності використання задіяного в сільськогосподарському виробництві потенціалу, що дозволить аграрному сектору бути “точкою зростання” і фундаментом подальших модернізаційних перетворень економіки країни.

З огляду на це основними пріоритетними напрямками інституційного забезпечення розвитку аграрного сектору в Україні мають бути такі.

1. Формування ефективних взаємовідносин у системі держава-бізнес, цілями яких мають бути як забезпечення продовольчої безпеки, нарощування експортного потенціалу, наповнення державного бюджету країни, збереження та створення нових робочих місць, так і впровадження підприємницьких ініціатив аграріїв.

2. Розвиток системи сільськогосподарського дорадництва у вигляді інформаційної та консультаційної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам і сільському населенню, що сприятиме підвищенню ефективності господарської діяльності, насамперед, дрібних і середніх сільськогосподарських підприємств.

3. Розвиток дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва, що дасть змогу наростити виробництво високоякісної трудомісткої сільськогосподарської продукції, забезпечити інтеграцію особистих господарств населення у ринкові механізми функціонування аграрного сектору.

4. Розвиток саморегульованих організацій в агропродовольчій сфері, що сприятиме зниженню регламентованості частини господарських процесів, децентралізації прийняття рішень і здійснення контролю та нагляду, зниженню витрат на адміністрування та державний контроль, а також

налагодженню більш ефективної системи взаємодії між державою та бізнес-громадськістю, формуванню етичного кодексу діяльності в галузях АПК.

5. Підвищення ефективності використання інструментів регулювання аграрного ринку з метою забезпечення вільного прозорого руху сільськогосподарської продукції, згладжування цінових коливань, задоволення потреб споживачів у якісних і доступних продуктах харчування.

6. Розвиток системи аграрної логістики з метою зниження втрат сільськогосподарської продукції в процесі її зберігання та транспортування, а також покращення цілорічного забезпечення населення продуктами харчування за доступними цінами [326, с. 35–39].

Аграрні перетворення, здійснені в попередні роки, зосереджувалися переважно на питаннях реформування земельних відносин, роздержавлення і приватизації аграрних підприємств, створення нових організаційно-правових форм господарювання на селі. Вказані завдання є в основному вирішеними. Проте наразі необхідна нова аграрна політика, що базуватиметься на системному підході, при якому вона формується як комплексне явище у тісному взаємозв'язку між аграрною сільськогосподарською, агропромисловою, зовнішньоекономічною, інституціональною, продовольчою політикою, діяльністю у сферах якості і безпеки продовольства, харчування населення та політикою сталого сільського розвитку [320, с. 6].

Підводячи підсумки реформування аграрного сектора, Ю. Я. Лузан констатує: “аграрна економіка за період незалежності України втратила у своєму конкурентному розвитку, функціонуючи на ірраціональних економічних засадах, які суттєво обмежують можливості створення нових капіталів, у тому числі за допомогою інституційних механізмів залучення кредитів та інвестицій на умовах іпотеки, особливо іпотеки земель

сільськогосподарського призначення” [210, с. 24].

Проте, як вважають окремі науковці, серед причин гальмування аграрної реформи вагомими є соціальні чинники. До них належать рівень підтримки заходів аграрної реформи на селі, а також ступінь підготовленості селян до опанування нових технологій виробництва й управління [17, с. 109].

Основою стратегії формування і розвитку аграрної політики є цілі, принципи, засади і напрямки аграрної політики.

Цілі аграрної політики – це перелік тих найголовніших завдань, які необхідно вирішити на певному етапі розвитку аграрного сектора – вони носять глобальний, стратегічний, тактичний, оперативний і локальний ієрархічні рівні для держави, галузі, підприємства і товару. Ці завдання стосуються основних функцій сільського господарства, а саме виробничо-технологічної, соціально-демографічної і еколого-рекреаційної. Ціллю виробничо-технологічної складової аграрної політики на новому етапі розвитку аграрного сектора на період до 2020 року слід вважати досягнення нових, прогнозних кількісних і структурних показників економічного зростання. Це завдання означає подальше збільшення обсягів виробництва (по зернових найближчою ціллю залишається 80 млн. тонний рубіж) в основних експортоорієнтованих галузях на основі підвищення рівня технологічності й інтенсивності виробництва та досягнення середньоєвропейських показників урожайності у рослинництві. Такий розвиток має забезпечити фізичну і економічну доступність населення до харчових продуктів, зокрема з переліку продуктів споживчого кошика, за рахунок максимально можливого і конкурентоспроможного їх національного виробництва. Крім того, метою виробничої діяльності також залишається вирішення проблеми якості й безпечності харчових продуктів, як споживчих товарів внутрішнього виробництва, так і імпорту товарів. Кінцевою метою аграрної політики на

період до 2020 року має стати виведення сільського господарства і всього агропромислового виробництва на світовий рівень конкурентоспроможності та досягнення на цій базі реальних і відчутних зрушень у внутрішньодержавному вирішенні продовольчої проблеми на окремих сегментах продовольчого ринку шляхом реалізації програми імпортозаміщення та у соціальному розвитку села [114, с. 15].

Варто погодитися з думкою Ю. Я. Лузана, котрий стверджує, що у реформуванні аграрного сектора залишилися невирішені проблеми за такими напрямками:

– у земельній реформі: відсутність ринку землі, об'єктивної вартості землі, іпотечного кредитування тощо;

– у господарській реформі: нерівномірний підхід до підтримки різних підприємств за організаційно-правовими формами власності, прогалини в антимонопольному законодавстві, механізмах ринкового регулювання тощо;

– реформі інфраструктури: наявні проблеми в реалізації сільськогосподарської продукції (особливо у малих та середніх виробників), відсутність або монополізованість каналів збуту продукції, незадовільна підтримка кооперативного руху тощо;

– у податковій сфері: постійні зміни податкового законодавства, відсутній диференційований підхід до оподаткування різних агропідприємств тощо;

– у соціальній реформі: зниження соціальних стандартів сільських мешканців, зниження якості освітніх, медичних, комунальних та інших видів послуг на селі, порівняно низький розмір оплати праці та пенсійного забезпечення тощо» [213, с. 32].

Основними цілями аграрної політики є:

1. Створення сприятливого інвестиційного клімату та підвищення обсягу інвестицій в сфері сільського господарства;

2. Збереження та відтворення використовуваних для потреб сільськогосподарського виробництва природних ресурсів;

3. Забезпечення сталого розвитку сільських територій, зайнятості сільського населення, підвищення рівня його життя, в тому числі оплати праці працівників, зайнятих в сільському господарстві;

4. Формування і розвиток ефективно функціонуючого ринку сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, що забезпечує підвищення прибутковості сільськогосподарських товаровиробників і розвиток інфраструктури цього ринку;

5. Спостереження за індексом цін на сільськогосподарську продукцію, сировину і індексом цін (тарифів) на промислову продукцію (послуги), яка використовується сільськогосподарськими товаровиробниками, і підтримка паритету індексів таких цін (тарифів).

6. Підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції і сільськогосподарських товаровиробників, забезпечення якості продовольчих товарів;

Державна аграрна політика базується на таких принципах:

– принцип єдності економічних і соціальних цілей, зміст яких полягає в тому, що заходи державного регулювання повинні орієнтуватися не тільки на вирішення економічних проблем, а й брати до уваги сформовані ментальні цінності сільського населення, моделі поведінки його різних груп і укладів, соціально-психологічні і національні особливості;

– поєднання індикативності і директивності в управлінні аграрною сферою;

– ефективне поєднання інструментів аграрного протекціонізму: внутрішньо-економічного (стосується взаємин аграрного сектора з іншими секторами національної економіки) і зовнішньоекономічного, який пов'язаний з регулюванням експорту та імпорту;

– принцип програмного регулювання: програми в аграрному секторі виконують, по-перше, узгодження інтересів, механізмів і інструментів регулювання, по-друге, є методом впливу на конкуренцію і чинником пом'якшення негативних наслідків.

Погоджуємося з думкою учених, що побудова аграрної політики має відповідати таким принципам: системності та комплексності; пріоритетності людини і селянина при визначенні як цілей, так і механізмів її реалізації; опори на науку в процесі розробки стратегії й тактик політичних рішень, а також результатів їх здійснення, що забезпечує реальність політики [336, с. 16]. Окремі дослідники виділяють серед основних принципів сучасної аграрної політики: законність, державний протекціонізм сільського господарства, пільгове оподаткування та кредитування, удосконалення ціноутворення на сільськогосподарську продукцію [75, с. 12].

Засади розвитку державної аграрної політики:

1. Розвиток ринку сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства та забезпечення рівних умов конкуренції на цьому ринку;
2. Доступність і адресність державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників;
3. Наявність інформації про стан державної аграрної політики;
4. Послідовність здійснення заходів державної аграрної політики і її сталий розвиток;
5. Науковий і методологічний супровід формування та реалізація державної аграрної політики;
6. Участь асоціацій (спілок) сільськогосподарських товаровиробників у формуванні та реалізації аграрної політики держави.

Принципи, цілі та напрямки державної аграрної політики відображені у додатку А.

Сучасний стан проведення аграрної політики в Україні дає змогу

виокремити такі її напрямки:

– незважаючи на прийняття і наявність значної кількості нормативно-правових актів, що визначають умови функціонування аграрної сфери економіки та її окремих сфер діяльності, має бути розроблена національна аграрна доктрина. Це дасть можливість використовувати національну аграрну політику як довготривалий інструмент державної підтримки сільського господарства як базової галузі аграрної сфери економіки і підвищення життєвого рівня сільських жителів і забезпечення національної продовольчої незалежності. У ньому повинні бути відображені всі основні сучасні проблеми та можливі шляхи їх вирішення стосовно нових соціально-економічних умов, оскільки сучасна вітчизняна аграрна політика не в повній мірі відображає об'єктивний характер і рівень розвитку аграрної сфери економіки, здійсненні соціально-економічні трансформації на селі. Прийняті законодавчі акти, державні, відомчі, галузеві та регіональні програми розвитку сільського господарства та регулювання ринків сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, великі інвестиційні проекти також не розкривають всю сукупність наявних соціально-економічних явищ в аграрній сфері як стратегічного сектору національної економіки.

– здійснювана державна аграрна політика без належного наукового забезпечення не в змозі вирішувати системні проблеми, що стосуються перш за все, забезпечення продовольчої безпеки, як найбільш вразливої складової частини аграрної політики, не в повній мірі враховує інституційні і соціально-економічні трансформації, котрі вже відбулися і будуть відбуватися у перспективі у вітчизняній і в світовій економіці. Це в умовах макроекономічної нестабільності посилює ймовірність появи ризиків і загроз, значно розширює і загострює перелік вирішення багатьох інших проблем ефективного розвитку аграрного сектора економіки та її базової галузі – сільського господарства. На тлі зростання валового

виробництва продукції рослинництва і зростання валютних надходжень в Україну від експорту сільськогосподарської продукції екологічна і природна деградація ресурсного потенціалу галузі. Уже в найближчій перспективі екологічні вимоги до продукції вітчизняного агросектору будуть підвищуватися, а земля буде в такому стані, що не буде здатною забезпечити відповідну її якість. Так В. М. Геєць з цього приводу ставить риторичне запитання, “Скільки нам доведеться витратити, щоб почати відновлювати ці землі й привести їх у відповідний порядок” і “яким чином, ми готові дати відповідь на виклики часу?” [337].

Стрімкий занепад соціальної інфраструктури села, подальше поглиблення зубожіння сільського населення, від’ємна демографічна ситуація і масова “втеча” з села у місто і за кордон. Головною причиною цього є поверхневність структурних реформ в Україні і занадто повільний перехід на інноваційний шлях розвитку галузей національної економіки, зокрема і аграрного сектору. Системна криза, що триває в Україні вже чверть століття зменшує шанси на цілковите відродження аграрного сектору. Тому відродити аграрний сектор можна лише шляхом його переведення на фундаментальний науковий базис і професійний підхід у запланованих заходах реалізації. Саме недооцінка теоретико-методологічних обґрунтувань, в тому числі в питаннях аграрної політики, виявилось слабкою стороною проведених реформ в Україні.

На сьогодні в Україні можна констатувати наявність проблеми зменшення зайнятих у сільськогосподарському виробництві, що відповідає загальносвітовим тенденціям. Проте, як відмічає І. В. Сідельникова, це пояснюється не техніко-технологічним розвитком, а “негативними змінами у структурі та певним згортанням сільськогосподарського виробництва. Прикорм наслідком аграрної кризи стали суттєве зниження мотивації до праці, прогресування безробіття, бідності й трудової міграції, занепад соціальної інфраструктури, погіршення демографічної ситуації та

поступове відмирання сіл” [318, с. 170–171].

– склалася висока залежність країни від імпортних поставок сільськогосподарської техніки, запчастин до техніки, паливно-мастильних матеріалів, елітного насіння, мінеральних добрив і сучасних технологій, що значно перевищує порогову величину національної безпеки, при якій великомасштабний імпорт вище перерахованих ресурсів став альтернативою розвитку вітчизняного виробництва. Доречним є висловлювання Е. С. Райнерта, що той, хто вірить, що бідним країнам можна допомогти, дозволивши їм експортувати сільськогосподарську продукцію в індустриальні країни, є заручником ілюзій. Ні одній країні без власного промислового сектору ще не вдавалось підняти заробітну плату селянам [297, с. 93].

– в найближчі роки слід переорієнтуватися на ресурсно-технічне і технологічне самозабезпечення, а участь в міжнародному поділі праці в аграрному секторі має відігравати додаткову роль, враховуючи її величезний аграрний потенціал, котрий необхідно раціонально залучити. Внаслідок цього участь у міжнародних організаціях і світовій торгівлі сільськогосподарською сировиною та продовольчими товарами повинно бути у пріоритеті, виходячи, в першу чергу, з принципу продовольчої і техніко-технологічної самодостатності та самозабезпеченості країни за основними видами сільськогосподарської сировини, продовольства, інноваційної та технологічної продукції. Ось чому важлива орієнтація аграрного сектору національної економіки на вирішення цієї важливої проблеми, котра поруч з забезпеченням національної продовольчої безпеки є не менш важливою.

Вирішення цих вузлових проблем є обов’язковою умовою реалізації новітньої національної аграрної політики, що базується на раціональному використанні внутрішніх виробничих ресурсів і переваги міжнародного поділу праці в агропромисловому виробництві. Крім того, необхідно

враховувати, що державна аграрна політика, що є складовою частиною національної соціально-економічної політики, обмежена часовими межами, в рамках яких її основні положення повинні бути об'єктивними, справедливими, здійсненими на практиці і результативними. Як правило, зміни внутрішніх соціально-економічних умов і вплив зовнішніх макроекономічних і політичних чинників, здійснюючи вагомий вплив на розвиток економіки, вимагають створення державної аграрної політики, котра повинна бути не тільки максимально гнучкою, зрозумілою та ефективною, враховувати в повній мірі конкретну обстановку, але і розрахованою на вирішення актуальних масштабних економічних, організаційних, соціальних, регіональних і науково-технічних проблем розвитку аграрного сектора, виходячи із наявних потреб і об'єктивних можливостей країни. Її виділення у відносно самостійну частину національної соціально-економічної політики пов'язано з величезною роллю, яку відіграє аграрна сфера економіки в житті суспільства і держави, надійному забезпеченні країни відповідними ресурсами вітчизняного виробництва.

Отже, аграрна політика України здійснює цільову спрямованість:

– забезпечення населення продовольством за прийнятними, економічно виправданими цінами на основі створення організаційно-економічних, фінансових і правових умов для ефективного ведення агропромислового виробництва;

– вирішення проблем збереження навколишнього середовища і відновлення екологічної рівноваги;

– формування розвинених агропродовольчих ринків, соціальне відродження села та підвищення рівня зайнятості та доходів населення сільських територій.

Доцільно виділити низку підходів до оцінки ефективності аграрної політики:

1) галузевий, згідно з яким для кожного структурного елементу аграрної галузі виділяються відповідні показники, що дають змогу оцінити ефективність аграрної політики. При цьому показники (індикатори) ефективності аграрної політики доцільно виділяти в сфері виробництва (обсяги випуску сільськогосподарської продукції, рівень рентабельності виробництва різних видів сільськогосподарської продукції) і споживання продовольства, в тому числі по областях України.

2) ресурсно-потенційний підхід, що дозволяє визначити абсолютну і відносну ефективність регулювання аграрного сектора за допомогою аграрної політики. Перша визначається співвідношенням потенційних можливостей виробництва (наявних ресурсів) з фактичним обсягом їх використання. Відносна ефективність показує відношення кінцевого ефекту до витрат (рентабельність сільськогосподарського виробництва).

Незважаючи на наявність різних підходів до оцінки ефективності аграрної політики, всі вони зводяться до загальної ідеї, згідно з якою аграрна сфера економіки буде ефективна в тому випадку, якщо вона в повному обсязі виконує свою основну функцію щодо забезпечення продовольчої безпеки і є прибутковою.

При оцінці ефективності заходів аграрної політики регіону слід враховувати різні види її ефективності:

– економічну, пов'язану з раціональним використанням ресурсного потенціалу аграрного сектору, збільшенням обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та забезпеченням споживання населенням продуктів харчування відповідно до раціональних норм;

– фінансову, що характеризує результативність інвестицій в розвиток сільськогосподарського виробництва і як наслідок досягнутий рівень самозабезпечення продовольчою продукцією в регіоні;

– екологічну, що характеризує охорону навколишнього середовища;

– соціальну, що характеризує доступність продовольства для населення.

Особливу увагу необхідно приділяти аналізу соціальної ефективності аграрної політики. З цією метою можуть бути використані два підходи: 1) з точки зору результативності, що характеризує ступінь виконання поставлених цілей і завдань, відповідності фактичних результатів плановим; 2) з позиції ефективності досягнутих результатів в порівнянні з витратами, які потрібні були для вирішення поставлених завдань. Застосування цих підходів доцільно при наявній для порівняння емпіричної бази досягнутих в даному регіоні показників з показниками регіонів, подібних за природно-кліматичними, географічними умовами; з нормативними показниками, рекомендованими експертами в цій галузі.

Існуючі сучасні методики пропонують оцінювати ефективність заходів аграрної політики та їх вплив на соціальну сферу села шляхом зіставлення витрат державного бюджету на будь-яку програму соціального розвитку з очікуваними кінцевими результатами, що здійснюють прояв у зростанні добробуту населення.

Нині постала необхідність в опрацюванні нової аграрної політики, яка, на думку В. В. Юрчишина, “має стати каталізатором, консолідаційною основою ефективного функціонування сільського господарства й усього агропромислового комплексу”. Вона (нова) аграрна політика “всіма без винятку критеріальними ознаками і характеристиками, механізмами здійснення й соціально-економічною результативністю має знаменувати реальний та активно здійснюваний перехід до всього подальшого розвитку аграрної сфери країни, включаючи відповідні відносини й механізми на принципово нових засадах” [393, с. 3–4].

Підтримуємо міркування Ю. М. Лопатинського, що для успішного продовження реформ повинна бути сформована нова концепція аграрної трансформації, в основі якої має знаходитися інституціональна складова: формування сприятливого інституціонального середовища та умов розвитку аграрного ринку, інституціональних основ функціонування агроформувань, перспектив розвитку сектору з позицій ринкових відносин [209, с. 53].

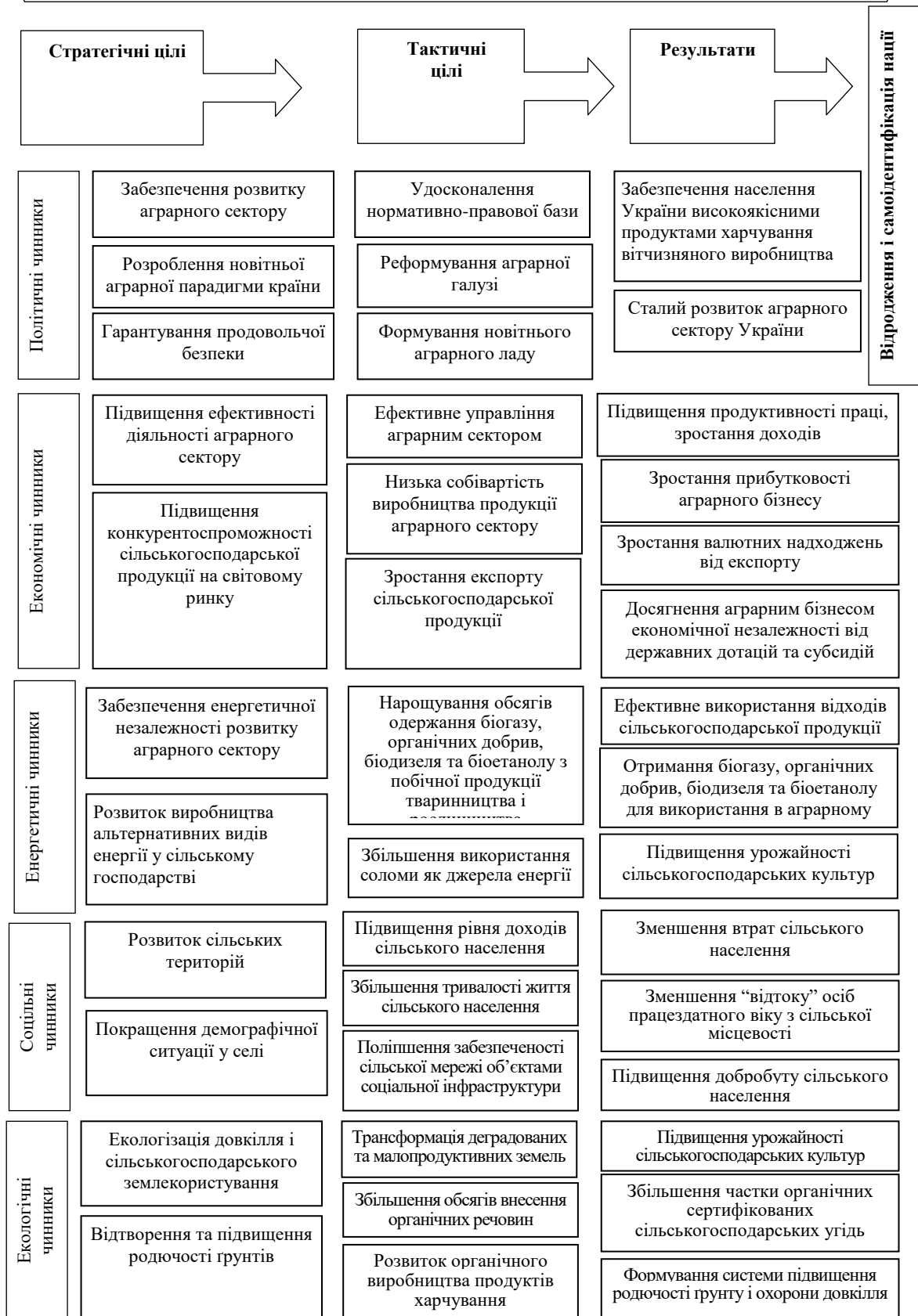
Поділяємо думку учених, що новітню аграрну політику слід розглядати як систему цінностей, які держава вбачає в цьому секторі і гарантує їх забезпечення (досягнення). Найважливішими цінностями: у політичному відношенні – відповідність аграрної політики стратегічним суспільно-політичним інтересам держави щодо побудови в країні суспільно політичного ладу (устрою); у соціальному відношенні – базування її на ідеології селянино-центризму; в економічному і екологічному відношеннях – гарантування продовольчої та екологічної безпеки країни [13, с. 42].

А. Д. Діброва, вважає, що в основу побудови парадигми „національної агропродовольчої системи” необхідно покласти системний підхід та його параметричні характеристики. Зазначені компоненти національної агропродовольчої системи перебувають у тісному взаємозв’язку між собою та з елементами інших систем [66, с. 120].

Державна аграрна політика України є комплексом заходів, спрямованих на зміцнення і збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, що сприяють соціально-економічному розвитку сільських територій, котрі забезпечують підвищення ефективності сільського господарства і раціональне використання ресурсів, які сприяють зростанню рівня зайнятості, доходів і якості життя сільського населення. Напрями модернізації аграрної політики України повинні бути націлені на підвищення обсягу виробництва і ефективності сільськогосподарського виробництва, забезпечення зайнятості, підвищення рівня і якості життя сільського населення з урахуванням сучасних вимог і стандартів (рис. 2.2).

Отже, державна аграрна політика повинна бути спрямована на забезпечення продовольчої безпеки країни як найважливішого результуючого показника. Для стабільного задоволення потреб населення в продовольчих продуктах і сільськогосподарській сировині для переробної та харчової промисловості.

НОВІТНЯ АГРАРНА ПОЛІТИКА

Відродження і самоідентифікація нації

Рис. 2.2. Розвиток новітньої аграрної політики

Аграрна реформа – це тривалий еволюційний процес, котрий має неодмінну умову – свободу вибору селянином форми власності, методів і систем господарювання. Тому виникає необхідність багатокладності, гарантії реальної власності людям, які працюють на землі. Одночасно необхідно вирішення важливих доленосних питань, що пов'язані з динамічною реалізацією аграрної реформи: справедливе оподаткування, створення умов для стимулювання виробництва, ціновий паритет із суміжними галузями, доступ до кредиту і пільговий відсоток, організація збуту, переробки і реалізації продукції, сервіс і постачання необхідними ресурсами, становлення нових інституційних формувань, що забезпечують наукове, технологічне, освітнє забезпечення аграрного сектору. Тобто, потрібне системне вирішення всіх вузлових питань, пов'язаних як з матеріально-технічними, інноваційно-технологічними, так і інноваційно-інституціональними аспектами.

Отже, нова державна аграрна політика повинна орієнтувати аграрний сектор економіки на вирішення великої національної проблеми – досягнення продовольчої безпеки країни і підвищення доходності сільськогосподарських товаровиробників за рахунок перетворення сільського господарства в наукомістку і високотехнологічну галузь, прискореного розвитку сільських територій. Її стратегічним напрямком є послідовна інтенсифікація сільського господарства, як базової галузі аграрної сфери економіки, і корінне поліпшення життя на селі, котрі здатні забезпечити надійне постачання населення країни екологічно чистими і економічно доступними продуктами харчування, здійснити в раціональних розмірах прискорене імпортозаміщення техніки і технологій, збільшити експорт продовольчих товарів з доданою вартістю. Вона повинна сприяти вибору більш оптимального варіанту територіально-галузевого поділу праці в агропромисловому виробництві, що забезпечує формування та розвиток спеціалізованих зон з виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції, вдосконалення міжрегіонального обміну, збільшення ємності внутрішнього агропродовольчого ринку і експорту продовольчих товарів. Вирішення цих проблем залишається одним з

найважливіших напрямків здійснення нової державної аграрної політики в Україні.

Нова національна аграрна політика повинна мати комплексний характер, спиратися на цілком достатнє і прозоре фінансування, а також на повноцінну і стабільну законодавчу базу. При цьому динамічний розвиток аграрного сектору вимагає тісного взаємозв'язку державної соціально-економічної та аграрної політики як її найважливішої складової, оскільки перша створює умови для розвитку аграрної сфери, а друга, в свою чергу, забезпечує досягнення головних макроекономічних показників розвитку країни, включаючи забезпечення її продовольчої незалежності і підвищення доходів сільськогосподарських товаровиробників. Тільки за такої умови раціональне використання величезного аграрного потенціалу може зняти практично всі проблеми надійного забезпечення населення вітчизняним екологічно чистими продуктами харчування, зробить значний позитивний вплив на прибутковість сільського господарства, рівень життя сільських жителів і економіку країни, посилить її економічний і геополітичне становище в світі. Для цього необхідно, щоб пріоритет сільського господарства з боку держави став загальною стратегією його розвитку переважно випереджаючий, а не наздоганяючий тип незалежно від наявності багатьох внутрішніх і зовнішніх економічних і політичних ризиків і загроз.

Проте слід пам'ятати, що проблема продовольчої безпеки та голоду найчастіше супроводжує якраз ті країни, які спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції. І чим менша питома вага сільського господарства у структурі ВВП, тим менше шансів для країни зазнати голоду. В країнах, де доля сільськогосподарського виробництва є незначною, населення скоріш страждає від переїдання, ніж недоїдання [297, с. 180].

Водночас роль аграрного сектору не обмежується сільськогосподарським виробництвом. Враховуючи, що сільське господарство тісно пов'язане із зовнішнім середовищем і породжує зовнішні ефекти, говорять про його багатофункціональність, у сучасній

концепції якої вирізняють три основних компоненти: 1) фундаментальний зв'язок сільського господарства з навколишнім середовищем і довготривалим розвитком сільських регіонів; 2) взаємозумовленість стійкого зростання сільського господарства та продовольчої безпеки; 3) взаємозв'язок процесів розвитку сільського господарства та міжнародної торгівлі [231, с. 117–118].

Перехід аграрної політики на наукову основу передбачає значні зміни не тільки в національній, а й у регіональній аграрній політиці. При цьому необхідно мати на увазі, що забезпечення продовольчої безпеки країни є результатом практичного здійснення державної аграрної політики, а не сутнісним вираженням поняття даної категорії. Тому при вирішенні численних проблем забезпечення національної продовольчої безпеки слід виходити із змісту цієї складної економічної категорії стосовно держави, а не окремих його територій, по відношенню до яких мова повинна йти тільки про продовольче забезпечення населення конкретного регіону за рахунок власного виробництва і зовнішніх надходжень продовольчих товарів і сільськогосподарської сировини.

Отже, аграрна політика – це організаційно-законодавча цілеспрямована діяльність держави для забезпечення продовольчої безпеки країни зі збереженням сприятливої екологічної ситуації та вирішенням соціально-економічних і економічних питань аграрного сектора. Аграрна політика України має бути націлена на розбудову конкурентоспроможного аграрного сектору економіки через створення умов для прискореного формування сприятливого економічного середовища, ефективного господаря-власника, розвитку різноманітних організаційно-правових форм господарювання і однакових для всіх “правил гри” на ринку.

2.3. Організаційний базис здійснення трансформаційних процесів в аграрній сфері

В Україні за часів СРСР сільськогосподарське виробництво здійснювалося в межах державної і колективної форм господарювання. Їм були властиві суспільна праця та суспільна власність на засоби й результати виробництва. Основу цієї форми становили радгоспи і колгоспи, а також інші державні сільськогосподарські підприємства, в землекористуванні яких у 1986-1990 рр. перебували 95 % сільськогосподарських угідь, що належали державі. Як зауважують М. Зубець [107, с. 4] та С. Мойсеєнко [237], головними недоліками колгоспів і радгоспів стали: повне відчуження селян від результатів своєї праці, що було причиною їх байдужого ставлення до колективного майна; безвідповідальність керівників; низька продуктивність праці та якість виконання робіт; також передчасне спрацювання й списання основних засобів виробництва; масове розкрадання громадського добра.

Аналогічної думки дотримується Б. Я. Панасюк, який стверджує, що колгоспи, як і радгоспи, фактично перебували у державній власності, оскільки їх загальні збори були лише формою колективного управління, а все вирішувалося партійними органами, селяни ж були наймитами в колгоспі [264, с. 67]. До інших 5 % належали підсобні господарства громадян, які вели особисту господарську діяльність, переважно “ручними та примітивними” знаряддями праці, але індивідуально на “крихітному” клаптику присадибної чи дачної земельної ділянки. Вони самостійно розпоряджалися і користувалися вирощеними продуктами, частину реалізовували через заготівельні контори або власноруч на ринку, а решта залишалася для власного споживання.

Зі здобуттям незалежності у 1991 р. в Україні гостро постало питання формування аграрної політики, котра би відповідала тим процесам, які

намітилися у громадсько-політичному та виробничо-господарському житті молодій державі. Як зазначає В. В. Черноіванов, на початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні повністю виявлялися негативні тенденції в агропромисловому комплексі, що забезпечило створення передумов для докорінного його реформування, як і реформування економічних відносин на селі в напрямі усунення монопольного становища державної форми власності на засоби виробництва, в тому числі й на сільськогосподарські угіддя [377, с. 6]. У процесі трансформації аграрного сектору сформовано базис новітніх виробничо-господарських відносин, які визначили його подальший вектор розвитку та здійснювалися в декілька етапів і напрямків. При проведенні аграрної реформи були визначені основні напрями:

1) земельна реформа (паювання, інвентаризація, оцінювання, оренда землі);

2) господарська реформа (перетворення КСП на приватні господарські структури);

3) реформа ринку збуту продукції (скасування держзамовлення, запровадження біржової торгівлі, розвиток інфраструктури ринку);

4) реформа системи державної підтримки (запровадження фіксованого податку, пільгових кредитів, цільових програмних дотацій, субсидування лізингу техніки);

5) реформа системи соціального розвитку села.

Так, О. С. Щекович звертає увагу на те, що при реформуванні аграрного сектору був вибраний пріоритет проведення інституційно-організаційних перетворень у процесі створення передумов для докорінних економічних змін [389, с. 14].

На першому етапі (1990–1993 рр.) відбулося теоретичне обґрунтування та здійснювалося закладення підвалин необхідних змін в організаційно-виробничих відносинах, зокрема: сприяння зародженню

фермерського укладу, прискорення розвитку особистих господарств населення, в результаті формування законодавчої бази проведено роздержавлення і приватизацію земель сільськогосподарських підприємств колективної і державної форм власності. Все це засвідчило про початок широкомасштабної реформи аграрного сектору, спрямованої на появу приватної власності й нових форм господарювання. Законодавчо нормативною основою для цього стали: Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” (17.10.1990 р.) [91], Постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу” (18.12.1990 р.) [276], “Земельний Кодекс України” (в редакціях від 18.12.1990 р., а потім від 13.03.1992 р.) [103], Закон України “Про селянське (фермерське) господарство” (20.12.1991 р.) [92], Закон України “Про форми власності на землю” (30.01.1992 р.) [97]. Цими нормативно-правовими актами вперше було започатковано розвиток приватної власності на землю, у тому числі на умовах оренди. Так, за станом на 1 січня 1991 р. в Україні було зареєстровано лише 82 фермерських господарства у п’ятнадцяти областях України, причому 44 % від загальної кількості припадало на Львівську область та 16 % на Харківську область, але вже на початок 1992 р. їх нараховувалось понад 2058 в усіх регіонах України, у 1993 р. – понад 27,7 тис., а на початку 1995 р. – 31,9 тис. господарств.) [319].

Основна суперечність трансформування аграрного сектора економіки, як зауважує О. М. Могильний, “...пояснюється еволюційним переходом від тоталітарної моделі господарювання до демократичної, оскільки внутрішні сили є більш схильними до консервації існуючих правил економічної поведінки, ніж до їх оновлення” [235, с. 54].

Зокрема, Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” (14.02.1992 р.) [80] визначає правові, економічні, соціальні й організаційні умови діяльності колективного сільськогосподарського

підприємства, що є добровільним об'єднанням громадян у самостійне підприємство для спільного виробництва сільськогосподарської продукції та товарів і діє на засадах підприємництва та самоврядування. З прийняттям цього Закону фактично розпочалася реструктуризація колгоспів і радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства.

Водночас було ухвалено: Закон України “Про плату за землю” (03.07.1992 р.) [89]; Декрет Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок” (26.12.1992 р.) [64], який став ефективним організаційно-розпорядчим документом, спрямованим на забезпечення виконання рішень Верховної Ради щодо земельних реформ, тобто цей декрет запровадив передачу у приватну власність земельних ділянок громадянам України, наданих їм для ведення особистого господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель, садівництва та дачного будівництва; Декрет Кабінету Міністрів України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” (17.05.1993 р.) [63], який визначив шляхи приватизації практично всіх державних підприємств агропромислового комплексу, крім колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), що не були державними і підлягали паюванню. У цьому Декреті передбачалось провести:

– приватизацію державних сільськогосподарських підприємств (радгоспів) шляхом їх перетворення на КСП, а далі – здійснення паювання землі й майна за процедурою останніх. Такий підхід був справедливий і водночас простий;

– приватизацію несільськогосподарських підприємств агропромислового комплексу шляхом їх перетворення на відкриті акціонерні товариства та продажу акцій на пільгових умовах працівникам і пенсіонерам цих підприємств. Саме в розподілі серед селян частини акцій агросервісних та переробних підприємств полягали особливість і специфічність підходів до приватизації підприємств аграрного сектору.

Варто звернути увагу на припущення П. І. Гайдуцького, на думку якого, доцільність впровадження тієї чи іншої форми власності та господарювання визначається інтересами людей і держави, а типи й розміри господарств – рівнем науково-технічного прогресу, капіталом, менеджментом та конкурентоспроможністю [48, с. 30].

Основним способом приватизації було перетворення радгоспів на КСП. Всі інші господарства стали відкритими акціонерними товариствами. За підсумками приватизації радгоспів, близько 1,5 млн. селян стали власниками земельних і майнових паїв загальною вартістю близько 6 млрд. грн. Селяни могли вилучати ці паї для створення нових аграрних формувань, використання в особистому господарстві чи передачі в оренду. Отже, як слушно зазначає П. Т. Саблук, реформування аграрної сфери з метою освоєння ринкової економіки як форми виробничих відносин потребувало створення економічного механізму рівноправного функціонування різних форм власності й багатокладного господарювання [307, с. 3–5].

Для ефективного розвитку аграрного сектору було прийнято низку урядових документів, що забезпечило формування відповідної правової бази та дало змогу розпочати проведення аграрної реформи. Зокрема, це: Постанова Кабінету Міністрів України “Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу” (29.07.1992 р.) [278]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про реформування системи заготівлі, зберігання, переробки і використання сільськогосподарської продукції” (23.04.1993 р.) [291]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про першочергові заходи щодо підготовки і проведення земельної реформи” (07.05.1993 р.) [287]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про моніторинг земель” (20.08.1993 р.) [283].

Отже, роздержавлення радгоспів та інших державних

сільськогосподарських підприємств стало визначальним чинником в аграрному секторі на шляху до формування ринкової економіки і визначення більш прогресивних форм господарювання. Об'єктивність підходів щодо обґрунтування необхідності прийняття такого окремого законодавчого акта про приватизацію майна в АПК впливала з таких особливостей агропромислового виробництва та його аграрного сектору:

- тісний зв'язок виробничо-господарської діяльності учасників АПК з використанням землі;

- велика невідповідність між тривалістю технологічного процесу і самою виробничою діяльністю – нагальна необхідність зближення діяльності аграрного сектору з обслуговуючими його галузями;

- надання пріоритетності аграрному сектору при реформуванні агропромислового комплексу загалом;

- переважання традицій селян щодо осілого проживання в історично сформованих поселеннях, общинний характер села;

- помітне старіння населення села, проблеми щодо перспективності розвитку трудових ресурсів;

- створення матеріально-технічної бази обслуговуючих сільськогосподарське виробництво галузей за участю аграрного сектору;

- зношеність основних виробничих засобів на селі й ін.

Так, П. Т. Саблук переконливо доводить, що масова приватизація наблизилася до вирішення важливої проблеми, пов'язаної з формуванням господаря – власника на селі [308, с. 9].

Отже, інституційна складова зумовила створення всіх передумов для формування нових організаційно-економічних відносин, тобто надання вільного вибору селянам організаційно-правових форм господарювання на основі приватної власності на землю та засоби виробництва, що стали рушійною силою розвитку аграрного сектору України і результатом кардинальних трансформацій в процесі аграрної реформи.

На другому етапі (1994–1996 рр.) набули подальшого розвитку методологічні підходи до здійснення земельної реформи щодо виконання прийнятих нормативно-правових актів та розроблення нових, що стосувалися паювання земель, переданих у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, формування методики й проведення грошового оцінювання земель сільськогосподарського призначення. На підтвердження цього був виданий Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (10.11.1994 р.) [351], який фактично започаткував паювання земель колгоспів. Він визначав ідеологію і програму приватизації селянами земель, які перебували в користуванні колгоспів та радгоспів. Зокрема, було передбачено:

- безплатну передачу в колективну власність земель сільськогосподарськими підприємствами;
- поділ земель, які передано в колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості);
- видачу сертифікатів щодо права приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру частки (паю);
- визнання, що право на земельну частку (пай) може бути об’єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави;
- надання права селянам безперешкодного виходу з підприємств і одержання у власність земельних паїв;
- видачу державних актів на право приватної власності на землю.

Для виконання цього Указу було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України “Методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів” (23.03.1995 р.) [277]. За нею протягом 1995 р. було здійснено грошову оцінку сільськогосподарських земель. Потім методику використовували при

паюванні земель, формуванні цінового механізму, визначенні плати за землю, оподаткуванні сільськогосподарських підприємств і врегулюванні фінансово-кредитних відносин щодо державної підтримки сільського господарства.

Указ Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (8.08.1995 р.) слугує обґрунтуванням положення про те, що землекористування нових господарських структур ринкового типу найбільш раціонально формувати на основі оренди земельних ділянок та земельних часток (паїв) у поєднанні з колективними формами організації праці, що потребувало законодавчого врегулювання. Однак селяни мали право на земельні паї швидше теоретично, на практиці цей процес у той час значного поширення не набув [355].

У ході реалізації земельної реформи було розпайовано 26 млн. га сільськогосподарських угідь і 6190 тис. селян отримали сертифікати на право на земельну частку (пай), який у середньому по Україні становить 4,3 га [214, с. 6]. Була розпайована також значна частина виробничих фондів сільськогосподарських підприємств. У ході таких процесів багато жителів села, включаючи і пенсіонерів, стали власниками земельних та майнових часток (паїв). На жаль, селяни здебільшого формально ставали власниками (паїв, часток) і співвласниками реформованих аграрних господарств, але не володіли реальними економічними можливостями реалізації своїх прав.

Приватизація радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств шляхом перетворення їх на КСП постала як необхідний і об’єктивний етап з підготовки державних суб’єктів сільського господарства до включення їх у процеси, що визначалися ходом аграрної реформи, без соціального напруження у колективах підприємств, які приватизувалися.

Проте з часом виявилось, що доволі великі радгоспи, особливо радгоспи-заводи, відгодівельні підприємства тощо селяни не могли приватизувати на означених засадах, коли використовувалися безоплатна частка майна та майнові сертифікати, оскільки після цього залишалася значна частина майна, яку потрібно було виставляти на сертифікаційний продаж, що призвело би до появи у складі КСП і сільськогосподарських ВАТ, створених у процесі приватизації державних господарств, осіб зі сторони, не виключаючи юридичних, що суперечило би колективним загальноприйнятим принципам господарювання на селі. Тому на цьому етапі намітилася тенденція до сповільнення приватизаційних процесів в аграрному секторі економіки. Саме тому був виданий Указ Президента України “Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі” (19.01.1995 р.) [356], а також прийняті: Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Методики оцінки вартості основних фондів, придбаних (введених у дію) за рахунок бюджетних коштів у радгоспах та інших державних сільськогосподарських підприємствах, організованих на базі колгоспів та заснованих ними міжгосподарських сільськогосподарських підприємств без викупу державою їх майна” (21.06.1995 р.) [282]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу” (12.06.1996 р.) [288]; Закон України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” (10.07.1996 р.) [86]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі та спрощення процедури її проведення” (19.07.1996 р.) [290]. Цими законодавчими актами передбачалося 51 % акцій підприємств харчової й переробної промисловості, а також сервісних та інших обслуговуючих підприємств у ході приватизації безоплатно передавати недержавним сільськогосподарським підприємствам. Інакше

кажучи, були передбачені значно більш радикальні норми щодо одержання майна винятково працівниками аграрних формувань у процесі приватизації радгоспів й інших державних сільськогосподарських підприємств. Ці норми були такими:

– державна частка майна приватизованого аграрного підприємства, створена за рахунок майна реформованого у свій час шляхом реорганізації колгоспу без викупу її державою, передавалася повністю колективу на безоплатній основі, крім майна, створеного за рахунок бюджетних коштів, яке підлягало приватизації на загальних підставах;

– придбання за наявності зайвого майна працівниками підприємства за власні кошти на виплат до 5 років. Зазначене поширювалося також на радгоспи, створені на базі міжгосподарських підприємств.

Хоча остання норма спрацювала недостатньо, але загалом передбачені доповнення стимулювали пошвидшення процесів реформування на селі. При цьому протидії громадян села щодо приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств не спостерігалося, за винятком ряду випадків з боку окремих їх колишніх керівників, які відчували, що в разі створення у процесі приватизації майна недержавного аграрного формування останні не будуть обрані колективами на керівні посади цих формувань і відповідно намагалися стримати процес реформування державного сільськогосподарського підприємства.

Так, академіки О. М. Онищенко та В. В. Юрчишин наголошують: “Досвід аграрних перетворень чітко вказує на те, що в них, поряд з реформуванням земельних і майнових відносин власності, дедалі більшого значення набуває реорганізація недержавних і державних сільськогосподарських підприємств у прогресивніші організаційно правові форми господарювання з їх серцевиною – підприємницькою суттю” [255, с. 50].

Погоджуємося з науковцями, що напрацьовані законодавчі акти щодо пріоритетності села у процесах приватизації майнових об'єктів АПК не завжди сприймалися усіма однозначно, допускалося їх ігнорування навіть тими, на кого покладалося забезпечення їх виконання. Через низький рівень організації цієї роботи сільськогосподарські товаровиробники не взяли, на жаль, активної участі у приватизації багатьох переробних підприємств. Загалом за 1997 р. у процесі розміщення акцій до глибини продажу понад 70 % на той час перебувало дещо більше, ніж 40 % підприємств переробної та харчової промисловості й інших галузей агропромислового комплексу, а серед сільськогосподарських товаровиробників було розміщено 31,7 % усіх запропонованих їм для пільгового продажу акцій [221, с. 19].

Формуванню ринкового підходу до організації купівлі-продажу сільськогосподарської продукції сприяли Указ Президента України “Про заходи щодо реформування аграрних відносин” (18.01.1995 р.) [347] і Постанова Кабінету Міністрів України “Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку” (17.11.1995 р.) [289]. Цими нормативно-правовими актами виробникам сільськогосподарської продукції надавалось право самостійно розпоряджатися нею, продавати її за контрактами через біржі, торгові доми, заготівельні структури.

На третьому етапі (1997–1999 рр.) активізовано процеси запровадження оренди земельних ділянок та земельних часток (паїв) для формування господарських структур ринкового типу. Світова практика свідчить: оренда землі є найбільш ефективною і справедливою формою вирішення дилеми, коли власники мають землю, але не хочуть чи не можуть на ній господарювати, а господарі хочуть та можуть господарювати, але не мають або мають мало землі. Погоджуємося з думкою М. Й. Хорунжого, що роздержавлення і приватизація, персоніфікація (паювання) власності лише тоді стануть підвалиною

відродження почуття господаря, коли вони будуть логічно завершуватися відпрацюванням механізму поглиблення на приватизованих підприємствах відносин власності, коли розмір власності стане обов'язковим атрибутом формування системи управління, коли ми прийдемо до тієї стадії економічних перетворень, за якою власність буде зосереджуватися в руках найбільш працьовитих та підприємливих сільських мешканців [369, с. 7]. Оскільки оренда – це передача у строкове і платне користування, то вона, неодмінно зачіпає основи виробничих відносин – відносини власності, а отже вже прямо пов'язана з ринковою економікою. Оренда дає новий імпульс розвитку власності, реалізації прав власника.

Подальшим етапом у проведенні земельної реформи в Україні та з метою створення умов для ефективного використання на договірній основі сільськогосподарських земель, які перебувають у власності громадян, юридичних осіб, у комунальній чи державній власності, було прийнято Указ Президента України “Про оренду землі” (23.04.1997 р.) [354] і Закон України “Про оренду землі” (06.10.1998 р.) [82]. Проте прийняття цих законодавчих актів викликало правову колізію в питаннях розпорядження та користування землями сільськогосподарського призначення і призвело до призупинення їх використання в Україні.

Глибинні зміни, які відбувалися протягом 1990-х рр. у відносинах власності на майно та землю, заклали обнадійливі передумови до появи нових аграрних форм господарювання, поставили перед фактом реального осмислення трудовими колективами селян процесів у напрямі розвитку підприємництва на засадах приватної власності. Формування ринкового середовища має сприяти конкуренції, пошуку нових технологій для збільшення виробництва дешевої і високоякісної продукції, задоволення особистого інтересу. Останнє є запорукою успіху, активізації процесу виробництва на основі цілеспрямованої діяльності людини, її праці [360, с. 80]. Оренда – один з дієвих регуляторів земельних відносин за

відсутності ринку землі.

Проте слід пам'ятати, що функціонуючий фермер-орендар відрізняється від функціонуючого фермера – земельного власника лише тим, що перший виплачує орендодавцю (власнику землі) орендну плату (земельну ренту), тоді як в іншого фермера вся ця вартість належить лише йому одному. В землекористуванні принциповим аспектом є не форма власності, а форма господарювання. Тому, щоб стати приватним товаровиробником, не обов'язково бути власником всіх засобів, необхідних для здійснення процесу виробництва. Частина з них можна просто орендувати. Орендована виробником земля робить його приватним власником, оскільки він стає одноосібним власником виробленої продукції.

Отже, оренда земель стала сприятливим чинником активізації процесу проведення земельної й аграрної реформ. Таким чином вона сприяла відродженню засад земельних орендних відносин на етапі ринкових трансформацій, що, відповідно, призвело до утвердження підприємництва на селі.

Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” (17.07.1997 р.) визначає сільськогосподарську кооперацію як систему сільськогосподарських кооперативів, їх об'єднань, утворених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативів [94]. Кооперування є логічно обґрунтованою стадією подальшого розвитку реформ, яка стає реальною завдяки виникненню значної кількості незалежних приватних власників. Кооперація покликана надати сільським товаровиробникам можливість отримувати зиск не тільки від виробництва, а й від подальших стадій руху виробленої ними продукції, контролювати канали збуту своєї продукції і постачання, впливати на ціни, бути рівноправними партнерами у ринковому середовищі та ін. Водночас кооперація – це не тільки надійна система обслуговування потреб своїх

членів і захисту їхніх інтересів. Їй властивий невичерпний підприємницький потенціал, який формують її учасники. Адже кооперуються, як правило, власники, які бажають використовувати свою власність більш ефективно, з більшою користю для себе та своєї сім'ї. Погоджуємось із думкою В. В. Зіновчука, який вважає, що кооперативи є невід'ємною складовою ринкової економіки, це не лише тип підприємства або форма господарювання, а й ідеологія виживання сільськогосподарського товаровиробника за умов ринкової економіки, що кооперативи – це транснаціональна ідея, без застосування якої справедливого ставлення до сільськогосподарського товаровиробника просто не може існувати [104, с. 6].

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи здатні вирішити проблеми, які виникають у сільськогосподарських товаровиробників. Зокрема, це:

- зберігання і переробка продукції через відсутність або недостатність власних потужностей;
- пошук ринків збуту вирощеної та виготовленої сільськогосподарської продукції на вигідних умовах;
- забезпечення господарств новітніми технологіями й інноваціями;
- отримання кредитів через відсутність можливості надати кредиторам прийнятні гарантії;
- забезпечення підприємств і господарств пально-мастильними матеріалами, технікою, запасними частинами, насінням, добривами та ін.

Історичний досвід свідчить, що у перехідний період в процесі докорінних змін власності й способів господарювання на селі і за нестабільної економічної та політичної ситуації спостерігається “бурхлива... від простих форм до більш складних кооперація селянських господарств” [248, с. 19 – 21].

Сільськогосподарська кооперація не руйнує приватних селянських

господарств, а навпаки, зміцнює їх і сприяє їхньому розвитку. Так, О. В. Чайнов вказував, що "...в кооперативах тільки частина виробництв та власне частина, де велике господарство має перевагу над дрібним, об'єднуються в спілку. Сільськогосподарський кооператив є доповненням до самостійного селянського господарства, обслуговує його, і без такого господарства не має сенсу" [374, с. 439].

Отже, кооперативний рух дасть змогу розвиватися дрібному підприємництву та фермерам за умови, якщо стане органічною складовою національної політики щодо розбудови ринкової системи соціально економічних відносин у вітчизняному аграрному секторі економіки.

Постанова Кабінету Міністрів України "Про заходи щодо створення оптово-продовольчих ринків, організації закупівель сільськогосподарської продукції в господарствах приватного сектора, реформування системи споживчої кооперації" (19.03.1997 р.) [284] і Постанова Кабінету Міністрів України "Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції" (05.08.1997 р.) [285] були спрямовані на формування інфраструктури аграрного ринку. Створення належної інфраструктури аграрного ринку є беззаперечним чинником розвитку ринкових відносин. Тому інфраструктура аграрного ринку має розвиватися з урахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва та звернення уваги на підвищений ризик виробництва, сезонність, віддаленість переробних, заготівельно-збутових, обслуговуючих й інших структур. Формування необхідної інфраструктури аграрного ринку має здійснюватися з урахуванням потреб сільськогосподарських товаровиробників, а тому передбачено створення і функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції, аграрних бірж, аукціонів, ярмарків, агроторгових домів, заготівельних кооперативів тощо. На них покладається завдання щодо заготівлі, реалізації товарної сільськогосподарської продукції, постачання матеріально-технічних

ресурсів та обслуговування аграрних товаровиробників.

Отже, протягом перших трьох етапів аграрна реформа мала переважно процедурно-декларативний і підготовчий характер, зумовлений розробкою нормативного підґрунтя, ознайомленням та підготовкою селян до реформування, моніторингом суспільних думок і простим переоформленням документів. Реальних змін у відносинах власності й формуванні організаційно-правових структур аграрного бізнесу не спостерігалось.

На четвертому етапі (1999–2000 рр.) відбулося створення господарських структур ринкового типу через реорганізацію колективних сільськогосподарських підприємств, оренду земельних ділянок та земельних часток (паїв). З цією метою був виданий Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (03.12.1999 р.) [352]. Основний акцент в Указі було зроблено на організаційно-господарських формах, на які мали перетворитися наявні КСП. Вже протягом перших півроку (за станом на 01.06.2000 р.) було реформовано майже 90 % КСП, з яких 55 % реорганізовано у господарські товариства, решта – у приватно-орендні й приватно-аграрні підприємства, особисті селянські та фермерські господарства. Протягом 2000 р. було реформовано майже 11,8 тис. КСП (98,9 %), а на їх базі утворено 21,63 тис. суб’єктів господарювання.

У результаті реалізації положень Указу виникли дві категорії власників: господарські структури як юридичні особи; земельні й майнові паї фізичних осіб – селян.

У 2000 р. 88 % земельних паїв взяли в оренду базові підприємства, де селяни колись працювали та отримали паї, 12 % – фермерські господарства. Розмір утворених підприємств дорівнював 3–5 тис. га.

Цим Указом передбачено реорганізацію колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на

землю і майно шляхом:

– забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) й майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності (надалі – приватні формування). Це право не може бути обмежене рішеннями загальних зборів членів колективних сільськогосподарських підприємств або будь-якими іншими рішеннями;

– сприяння керівникам і спеціалістам колективних сільськогосподарських підприємств, що реформуються, у реорганізації зазначених підприємств та створенні на їх базі приватних формувань;

– запровадження обов'язкового укладання підприємствами, установами, організаціями, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельної частки (паю), майнового паю з власниками цих часток (паїв) з виплатою орендної плати у натуральній або грошовій формі;

– забезпечення встановлення сторонами договору оренди земельної частки (паю) розміру плати за її оренду на рівні не менше від одного відсотка визначеної відповідно до законодавства вартості орендованої земельної частки (паю);

– збереження, за можливості, цілісності господарського використання приватними формуваннями землі й майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств на основі оренди земельних часток (паїв) і майнових паїв;

– підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян та селянських (фермерських) господарств шляхом надання громадянам, яким у встановленому порядку із земель колективного сільськогосподарського

підприємства відведено земельні ділянки в натурі на основі земельної частки (паю), можливості розширювати особисті підсобні господарства без створення юридичної особи за рахунок цих ділянок, а також одержаних при виході із зазначених підприємств майнових паїв.

Першою з особливостей формування на базі КСП підприємницьких структур типу господарських товариств, сільськогосподарських виробничих кооперативів і приватно-орендних підприємств у процесі виконання Указу було те, що переважну їх більшість створено відносно невеликою кількістю засновників із залученням (на принципах оренди) земельних часток і майнових паїв інших членів КСП. Лише незначна кількість власників земельних часток і майнових паїв створила селянські (фермерські) господарства або вилучила земельні частки для розширення ділянок своїх особистих підсобних господарств. У результаті основна частина колишніх членів реорганізованих КСП стала орендодавцями.

Друга особливість проведеної в цей період реорганізації КСП полягала в тому, що у більшості випадків було повністю (або значною мірою) збережено цілісність земельних та майнових господарських комплексів. Слід вказати, що розукрупнення КСП з організацією на базі одного господарства кількох нових (крім створення фермерських господарств і розширення особистих господарств населення) структур траплялися нечасто.

На думку В. Ю. Ільїна, реструктуризація КСП, яка супроводжувалася створенням нових організаційних форм господарювання на селі, зумовлює необхідність пошуку нових підходів до інтеграції сільськогосподарського виробництва з технологічно пов'язаним з ним промисловим виробництвом за умови, що не було впроваджено прийняттого економічного механізму поєднання інтересів сільськогосподарських товаровиробників із переробними підприємствами [109, с. 79–80].

Проте, зважаючи на позитивні результати аграрної реформи загалом,

варто зазначити, що процес реформування сільськогосподарських підприємств відбувався у деяких випадках з порушенням головних його принципів. Так, на думку В. Я. Амбросова, "...стислі строки реорганізації КСП у режимі загальнодержавної кампанії не могли позначитися на якості зробленого. У ряді випадків господарства трансформувалися за прямим наказом зверху, зміна організаційних форм не завжди забезпечувалася чіткою правовою базою, розумінням сутності інститутів приватної та колективної власності на землю і майно. Зміни організаційно-правових форм випереджали правову свідомість. У результаті практично була відсутня можливість вільного вибору найефективніших форм сільськогосподарських підприємств..." [10, с. 67]. "Метаморфози колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства мали швидше формальний характер", – зауважує Ю. М. Лопатинський [209, с. 43]. Необхідною залишається інституціональна трансформація економічних відносин у напрямі, що забезпечуватиме більш ефективну реалізацію прав власності.

Вищерозглянуті етапи характеризуються значним зниженням показників виробництва сільськогосподарської продукції з поступовим збільшенням питомої ваги продукції рослинництва в загальному обсязі валового виробництва в аграрних формуваннях. У 2000 р. цей показник досяг 67 %, тобто в умовах невизначеності та нестабільності сільськогосподарські підприємства переорієнтувалися на виробництво менш трудомістких видів продукції, намагаючись таким чином покращити своє становище.

Приватно-орендне підприємство, як правило, створюється на основі селянського (фермерського) господарства і реформованих колективних сільськогосподарських підприємств. Створення та діяльність приватного (приватно-орендного) підприємства дало змогу зберегти цілісність основної частини землі і майна колишнього колективного

сільськогосподарського підприємства та забезпечити їх використання як єдиного виробничого комплексу, а також надати засновнику нового підприємства як організатору виробництва статус ефективного власника, тобто особи, яка має можливість самостійно приймати рішення з усіх аспектів діяльності підприємства і нести повну економічну й юридичну відповідальність за наслідки такої діяльності. Останнє і зумовлює відносно високу кредитну та інвестиційну привабливість приватного (приватно-орендного) підприємства. На думку О. М. Онищенко, приватно-орендне підприємство є формою організації виробництва і праці, яка породжує у його власника стимул для досягнення більш високих результатів діяльності, оскільки прибуток тут є його особистою власністю [254, с. 14]. Зокрема, М. І. Пугачов до переваг цієї форми господарювання зараховує відсутність інших власників та їх впливу на ведення бізнесу, а звідси простоту прийняття управлінських рішень і, відповідно, можливість за необхідності швидко перепрофілювати виробництво [295, с. 7].

Отже, це дало можливість запровадити:

- перетворення селян з орендарів на орендодавців, гарантувавши їм обов’язкову й адекватну сплату належного доходу;
- просту і дешеву процедуру вилучення земельних паїв та передачі їх в оренду;
- обов’язкову платність використання землі на основі оренди;
- суцільність оренди землі для тих суб’єктів господарювання, які не мають її у власності.

Як стверджує В. В. Юрчишин, складні економічні умови, пов’язані з переходом до ринкових відносин, зтяжна загальноекономічна криза і недосконалість у процесах реформування призвели до погіршення ситуації в аграрній сфері [393, с. 3–4]. Так, рівень рентабельності у сільськогосподарських підприємствах знизився до 11,6 % у 1995 р., до –13,6 % у 1996 р. та до –35,6 % у 1999 р., майже третина суб’єктів

господарювання функціонувала збитково. Незважаючи на такі негативні аспекти, цей етап був переломним в утвердженні приватної власності й створенні нових підприємницьких структур в аграрному секторі.

Відсутність організованого аграрного ринку створювала проблеми для товаровиробників і покупців сільськогосподарської продукції, але така ситуація стала сприятливою для різного роду ділків та спекулянтів. Усе це спричинило нееквівалентність обміну між аграрним сектором й іншими галузями національної економіки. Тому був прийнятий Указ Президента України “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” (06.06.2000 р.) [345]. Цим Указом було передбачено заходи, спрямовані на покращення інфраструктур гуртового і роздрібного ринків з метою стабілізації обсягів купівлі-продажу сільськогосподарської продукції й цін на неї. З цією метою також був виданий Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна” (29.06.2000 р.) [353]. Зазначені укази дали змогу розвинути ринкову інфраструктуру, знизити рівень посередництва і наблизити товаровиробника до споживача. Так, у 2004 р. кількість агропромислових бірж зросла до 34, а біржі, на яких торгували сільськогосподарською продукцією, – до 460.

Основні завдання гуртово-продовольчих ринків полягали у: гармонізації інтересів виробників та споживачів; ліквідації осередків стихійної оптової торгівлі; стабілізації цін і товарних потоків; налагодженні продажу та господарських зв'язків між виробниками, оптовими продавцями і покупцями; легалізації товарно-грошових потоків; концентрації продовольчих ресурсів, продукції та пошуку покупців і продавців.

У системі АПК за час проведення реформ відбулися специфічні соціально-економічні процеси, характерні для перехідного періоду. Зокрема, у сільському господарстві здійснювалося формування нових

суб'єктів господарювання на базі колишніх колективних сільськогосподарських підприємств; в агропромисловому виробництві – створення гуртових ринків продовольства та сільськогосподарської сировини; у сфері переробки сільськогосподарської продукції й агросервісу – приватизація і формування нових підприємницьких структур. Таким чином, по-перше, з початку проведення ринкових реформ був порушений головний принцип системи АПК – принцип цілісності комплексу, внаслідок чого розпалась організаційна структура АПК. По-друге, відбувся дисбаланс виробничо-економічних інтересів не тільки за межами, а й всередині АПК. Йдеться, перш за все, про інтереси сільськогосподарських товаровиробників, з одного боку, і переробних підприємств та агросервісних структур – з іншого [7, с. 90–91].

На п'ятому етапі (2001–2015 рр.) відбувалося використання наявної нормативної бази для аграрної реформи, а також запровадження нових законодавчих ініціативи, спрямованих на вдосконалення правового поля або внесення кон'юнктурних змін.

Верховна Рада України 25 жовтня 2001 р. ухвалила нову редакцію Земельного кодексу України [102], в якій імплементовано всі положення указів Президента України щодо реформування земельних відносин і трансформування аграрного сектора в нашій державі відповідно до ринкових умов господарювання. Створено надійне організаційно-правове середовище для реалізації громадянами прав власності на землю, освоєння механізму регулювання земельних відносин через оренду земельних часток (паїв) та земельних ділянок.

Постанова Кабінету Міністрів України “Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки” (28.02.2001 р.) [279] і Постанова Кабінету Міністрів України “Про організацію робіт та методик розподілу земельних ділянок між власниками земельних часток (паїв)” (04.02.2004 р.)

[286] дають змогу забезпечити реалізацію законних прав громадян – власників майнових паїв на реструктуризованих підприємствах аграрного сектору.

Так, Закон України “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років” (18.01.2001 р.) [95] визначає особливості податкової й бюджетної політики у сфері сільського господарства, кредитного забезпечення аграрних товаровиробників, страхування ризиків сільськогосподарського виробництва. Водночас були ухвалені Закон України “Про землеустрій” (22.05.2003 р.) [79], Закон України “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)” (05.06.2003 р.) [90], Закон України “Про особисте селянське господарство” (15.05.2003 р.) [85], згідно з якими відбулося впорядкування індивідуальної та сімейної господарської діяльності й здійснюється розвиток господарств населення та селянських господарств.

Зокрема, Закон України “Про фермерське господарство” (19.06.2003 р.) [96] визначає правові, економічні та соціальні засади створення і діяльності фермерських господарств як прогресивної форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства України. Норми цього Закону спрямовані на створення умов для реалізації ініціативи громадян щодо виробництва товарної сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації на внутрішньому й зовнішньому ринках, а також для забезпечення раціонального використання та охорони земель фермерських господарств, правового і соціального захисту фермерів України.

На сучасному етапі в нашій державі паралельно розвиваються дві моделі: крупне товарне виробництво на базі реорганізованих КСП – новостворених підприємств різних організаційно-правових форм й дрібно- та середньотоварне виробництво в селянських господарствах і

фермерських господарствах.

У 2001–2002 рр. в системі оренди землі розпочалися серйозні структурні деформації. Так, у 2005 р. 22 % земельних паїв опинилися в агрохолдингах. Останні скупили корпоративні права на власність та орендні земельні паї у базових підприємств і фермерських господарств та у 2013 р. володіли 47 % орендних прав на земельні паї, тобто відбулася концентрація земельних паїв в агрохолдингів. Закон України “Про холдингові компанії в Україні” (15.03.2006 р.) фактично узаконив формування великих організаційних аграрних утворень. В агрохолдингах здійснилися серйозні деформації в землеробстві й рослинництві, зокрема посіви під соняшником в Україні уже сягають 25 % площі ріллі при допустимій нормі 8–11 %. В окремих областях під цією культурою зайнято до третини посівів. Більше, ніж половина великих агроформувань не займається тваринництвом, що без внесення органічних добрив руйнує родючий шар гумусу.

Протягом 2003–2004 рр. ухвалено важливі закони, які чітко регламентують питання використання землі та її оцінки: Закон України “Про охорону земель” (19.06.2003 р.) [87], Закон України “Про оцінку земель” (11.12.2003 р.) [88]. Так, Закон України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність” (17.06.2004 р.) [93] регулює відносини у сфері сільськогосподарського дорадництва та спрямований на поліпшення добробуту сільського населення і розвиток сільської місцевості. Водночас, Закон України “Про державну підтримку сільського господарства України” (24.06.2004 р.) [78] визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції й розвитку аграрного ринку, а також гарантування продовольчої безпеки населення.

Початком формування нової державної аграрної політики слід вважати ухвалення Закону України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” (18.10.2005 р.) [83]. У ньому робиться наголос на пріоритетності розвитку агропромислового комплексу і соціального розвитку села в національній економіці. Цим законодавчим актом визначено мету, основні пріоритети державної аграрної політики та шляхи їх реалізації. Сформована мета передбачає досягнення таких цілей:

- гарантування продовольчої безпеки держави;
- досягнення високоефективного, конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку;
- збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації;
- комплексний розвиток сільських територій, спрямований на вирішення соціальних проблем на селі.

Важливим кроком до становлення та організації земельних відносин в Україні стало ухвалення Закону України “Про Державний земельний кадастр” (07.07.2011 р.) [77], котрий передбачає: регулювання земельних відносин; управління земельними ресурсами; організацію раціонального використання та охорони земель; проведення оцінки землі; відлагодження механізму справляння плати за землю.

Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної цільової програми реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі на період до 2015 року” (30.05.2007 р.) [281] була спрямована на забезпечення створення умов для системного розвитку галузі сільськогосподарського машинобудування, формування та ефективного функціонування системи інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу для збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, зниження матеріало- і енергоємності

технологічних процесів, підвищення продуктивності праці, поліпшення соціальних умов машинобудівників та сільськогосподарських товаровиробників.

Водночас була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року” (19.09.2007 р.) [280], її основною метою є забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури й духовності.

Низка указів Президента України була спрямована на розвиток інфраструктури аграрного ринку. Йдеться, зокрема, про врегулювання діяльності оптових продовольчих ринків, розробку регіональних програм розвитку обслуговуючих кооперативів, створення Агентства з розвитку аграрного ринку, законодавчономативною основою чого стали: Указ Президента України “Про заходи щодо стабілізації ситуації на споживчому ринку та розвитку продукції тваринництва у 2001–2002 роках” (17.02.2001 р.) [350], Указ Президента України “Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів” (07.08.2001 р.) [349], Указ Президента України “Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку” (08.08.2002 р.) [346], Указ Президента України “Про заходи щодо розвитку аграрного ринку” (30.08.2004 р.) [348], Закон України “Про оптові ринки сільськогосподарської продукції” (25.06.2009 р.) [81]. Ними було закладено нормативну базу для тривалого організаційного процесу формування і функціонування аграрного ринку.

Створення оптових продовольчих ринків відповідало інтересам усіх суб’єктів ринку:

– для держави – сприяння стабілізації продовольчого ринку,

забезпечення продовольчої безпеки країни;

– для регіонів – розвиток ринкової інфраструктури, створення великої кількості нових робочих місць;

– для оптових торговців – зростання товарообігу без додаткових капітальних витрат; зниження ризику, налагодження торговельних зв'язків з великими компаніями;

– для великих товаровиробників – просування продукції до споживачів, мінімізація комерційного ризику;

– для фермерів та господарств населення – можливість продажу дрібних партій через оптовиків;

– для споживачів – можливість придбання за прийнятними цінами і якістю продуктів харчування.

Інакше кажучи, трансформаційні процеси в аграрному секторі сприяли структурним та інституційним змінам на агропродовольчих ринках, що дало змогу стабілізувати і покращити становище сільськогосподарських підприємств: створені легальні умови для вільної підприємницької діяльності; зокрема, здійснена приватизація підприємств всіх рівнів агропродовольчого комплексу, що привело до виникнення альтернативних ринкових структур; формуються нові канали розподілу продукції, нові продуктові ланцюжки. Тому поява нових структур та нових зв'язків, що виникли в окремих продуктових сегментах, є важливим свідченням переходу всього аграрного сектору економіки від адміністративно-командної системи до ринкової економіки [66, с. 119].

Так, сільськогосподарські товаровиробники навчилися диверсифікувати канали реалізації збуту своєї продукції й використовувати ринок засобів виробництва, почав змінюватися менталітет менеджменту і стала формуватися фінансова відповідальність. Аграрне виробництво вже адекватно реагує на ринкові сигнали, збільшуючи обсяги виробництва продукції при зростанні попиту та

знижуючи обсяги в іншому разі [316, с. 257].

Протягом п'ятого етапу було забезпечено зміцнення конкурентоспроможності аграрного сектора, посилено соціальну спрямованість ринкових трансформацій для жителів села, розроблено механізм стимулювання експорту продуктів переробки сільськогосподарської сировини з метою збільшення доданої вартості, відбувся розвиток вертикальної інтеграції в галузі. У 2008 р. Україна успішно набула членства в СОТ і увійшла у глобальний аграрний продовольчий ринок. Це дало поштовх до здійснення економічної інтеграції та розвитку торговельних відносин з ЄС на рівні асоційованого статусу і створення внутрішніх передумов для адаптації чинного законодавства до європейського.

З 2014 р. почалася інтенсивна імплементація аграрного законодавства України до законодавства ЄС, відбувається вдосконалення механізмів регулювання та підтримки аграрного ринку згідно з вимогами ЄС, триває зміцнення позицій України у світовій продовольчій системі в результаті зміни векторів експорту сільськогосподарської продукції (переорієнтація експортних потоків з Російської Федерації в інші країни світу).

У ході проведення аграрної реформи і цілеспрямованої аграрної політики на роздержавлення й приватизацію майна в аграрному секторі економіки, реалізацію права приватної власності на землю відбулися процеси переорієнтації, пошуку нових форм господарювання. В результаті цього з'явилися різноманітні організаційні форми ведення аграрного бізнесу, створено три основні форми господарювання: особисті селянські господарства, фермерські господарства та сільськогосподарські підприємства ринкового типу.

Розглянуті етапи реалізації основних положень реформування аграрного сектору України свідчать про правильну стратегію розвитку і

надалі на перспективу мають забезпечити: формування ефективного власника в галузі; створення сприятливих організаційно-економічних умов для діяльності суб'єктів господарювання на аграрному ринку; зростання обсягів виробництва якісної аграрної продукції та підвищення його ефективності й конкурентоспроможності. Незважаючи на те, що аграрна реформа в Україні відбувалася доволі тривалий період: основний – 1992–2000 рр. і допоміжний – 2001–2014 рр., деякі складові не забезпечені й реформування триває досі. Категорично не погоджуємося з висловлюванням А. Д. Діброви, що теоретична невідповідність перехідного періоду негативно вплинула як на діяльність суб'єктів господарювання в аграрному секторі, так і держави загалом. Аграрні реформи здійснювались за відсутності комплексного, науково обґрунтованого системного підходу та програми. Можна констатувати, що здійснені реформи не забезпечили вирішення головного завдання – формування ринкових умов, за яких сільське господарство могло би розвиватися як високодохідне і конкурентоспроможне товарне виробництво [66, с. 115].

Трансформації в аграрному секторі проводилися на принципах: добровільності, законності, відповідності умовам розвитку, економічної й соціальної доцільності, врахування регіональних особливостей, скорочення адміністративного втручання у господарську діяльність з наявністю науково обґрунтованої нормативно-правової бази і прагненням здійснити аграрну реформу в Україні. Відбувався перехід від державної до колективної та приватної власності на землю і майно, від адміністративно-командного способу управління до організації управління сільськогосподарським виробництвом на основі приватної власності, ініціативи, підприємливості, зацікавленості й відповідальності, дотримання економічних законів у ринкових умовах господарювання. Це, власне, було позитивною соціально-економічною базою сприйняття реформ, їх проведення та одержання позитивних економічних і соціальних

результатів. Кризові явища, що охопили аграрний сектор, були спричинені тривалими деструктивними мікро- та макроекономічними явищами у народному господарстві, панівним становищем командно-адміністративної системи, “раптовим” переходом до ринкових відносин без підготовки – повільною трансформацією до нових умов, “політичними іграми” окремих політичних сил при владі й ін. У більшості випадків трансформація аграрного сектору і проведення реформ загострили проблеми, що давно накопичилися в галузі.

Ідеологія трансформації сільського господарства спрямована на досягнення найвищих цінностей для селян, за яких вільний громадянин вільної України був би власником землі та мав би право вільного вибору сфери своєї трудової діяльності: самому працювати на власній землі, передавати її в оренду новоствореному підприємству і працювати на ньому або в інших сферах економіки країни. Було науково обґрунтовано положення про те, що землекористування нових господарських структур ринкового типу найбільш раціонально формувати на основі оренди земельних ділянок та земельних часток (паїв) у поєднанні з колективними формами організації праці, що потребувало законодавчого врегулювання.

Проте поряд з успіхами у реформуванні наявні окремі негативні аспекти розвитку сучасного сільського господарства і сільських територій. Сьогодні найгострішими проблемами на селі є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. Із кожним роком втрачається привабливість проживання в сільській місцевості молоді, тобто формується психологічний бар’єр у сучасних поколінь, які не уявляють себе власниками землі і суб’єктами аграрного бізнесу; нівелюються соціокультурні надбання національної свідомості селянина-трудівника, сільська сім’я й селянське домогосподарство перестають виконувати роль годувальника та способу життя третини населення України.

Стабільно висока питома вага господарств населення перетворила їх на цілком сформовану частину вітчизняного сільськогосподарського виробництва, яке нині забезпечує практично повністю виробництво картоплі, баштанних культур, плодів та ягід, більшу частину молока, винограду, половину м'яса тощо. У вартісному відношенні продукція господарств населення нині становить 45% валової продукції сільського господарства України [118, с. 22].

Однак, господарства населення з їхнім архаїчним укладом повністю залежні від особливостей ситуативного попиту на внутрішньому ринку та потреб переробних підприємств і практично перебувають поза увагою держави [118, с. 23]. Окремі публікації свідчать про негативне ставлення певних верств сільського населення до проведеної аграрної реформи й її наслідків. Так, на думку Г. Г. Кривчика, досвід проведення аграрних реформ в Україні підтверджує, що інтереси селянства ігноруються, тобто не беруться до уваги. Селянство також усунуте від реформ, виступало і виступає винятково як об'єкт, а не суб'єкт реформ. У цьому значенні методи проведення аграрних реформ мало чим відрізняються за суттю від методів більшовицького керівництва. Тому результати цього можуть бути не менш шкідливими для самих селян. Вони назавжди втратять землю та перетворяться на наймитів на тій землі, яку успадкували від минулих поколінь. При здійсненні масштабної реформи аграрної сфери не можна допустити, щоб село, земля, сільське господарство опинилися в руках олігархів. Процес продажу і купівлі землі має бути таким, щоб головною особою на землі залишався український селянин [199, с. 109].

Так, А. М. Статівка переконаний, що аграрна реформа в Україні мінімізувала соціальну роль селянина. Оскільки вона була ініційована «зверху», то забула про селянина як головного суб'єкта аграрних перетворень у сільському господарстві, людину з її особливою селянською землеробною формою життєдіяльності. Формально участь селянина в аграрних перетвореннях на законодавчому рівні нібито передбачається, але

його статус як головної діючої особи в них, їх носія заслуговує на пріоритетне підвищення його соціальної ролі в ринкових умовах, економічної свободи. Саме приватна власність на землю, якої набув селянин у процесі проведення аграрної реформи, має надавати йому впевненість у тому, що продукт його праці не буде у селянина відібраний, він матиме спокій та бажання постійно і старанно працювати, бачитиме втілення результатів своєї праці у речах не тільки матеріального, а й морального, духовного та іншого рівня [332].

Ситуація, що склалася сьогодні, потребує комплексного підходу щодо раціонального розвитку особистих селянських господарств у структурі аграрного сектору на основі кооперування і трансформації у сімейні фермерські господарства, бо саме тут тісно переплітаються соціально-економічні, культурно-історичні та демографічні проблеми розвитку селянського укладу.

Отже, при трансформації аграрного сектору економіки України запроваджено приватну власність на землю, проведено роздержавлення земель і передачу її у власність колективним сільськогосподарським підприємствам та громадянам; розпайовано землі колективних сільськогосподарських підприємств між працівниками і пенсіонерами з їх числа, створено сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування, сформовано фермерські господарства.

Аграрна реформа є складовою цілісного, комплексного процесу реформування суспільства й економіки держави. В цьому контексті реформування сільського господарства слід розглядати як перманентний та закономірний процес ринкової економіки. Взагалі кажучи, аграрна реформа в Україні виправдала себе: відбулося припинення кризи і спаду виробництва, зросли виробництво, експорт продукції та продуктивність праці, що допомогло посісти провідні позиції серед інших галузей економіки і країн світу. Все це дало змогу закласти базис для зростання конкурентоспроможності аграрного сектору в майбутньому.

РОЗДІЛ 3 ТЕНДЕНЦІЇ І ФАКТОРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

3.1. Еволюція форм власності і господарювання в аграрному секторі

Трансформаційні процеси в аграрному секторі розпочалися із приватизації державного майна та створення багатоукладної економіки з ринковими відносинами. З часу здобуття політичної незалежності Україна перебуває у стані широкомасштабної економічної реформи, яка передбачає кардинальну зміну основних фундаментальних засад соціально-економічного устрою країни – зміну відносин власності.

Запровадження ринкових відносин в аграрному секторі економіки України через відсутність системності та своєчасності державного регулювання, без врахування історичних, економічних, політичних та психологічних особливостей відбувалося методом спроб і помилок, що і вплинуло на ефективність і достатньо тривалий період ринкових перетворень. Занадто швидкий перехід від планової моделі економіки до ліберальної спричинив суперечності у законодавчій, політичній, соціальній сферах, а також втрата господарських і виробничих галузевих зв'язків значно обмежили товарні відносини, що мало вирішальний негативний вплив на фінансово-економічне становище суб'єктів господарювання аграрного сектору [49, с.10–11].

Про наявність глибокої системної кризи у вітчизняному сільськогосподарському виробництві наголошує В. М. Нелеп, основну причину покладаючи на відсутність самостійної ефективної аграрної політики. За усі часи незалежності України не розроблено продуктово-ринкової стратегії агропромислового розвитку, не сформовано ефективного господаря на селі [245, с. 104].

Підводячи підсумки реформування аграрного сектору, Ю. Я. Лузан констатує: «аграрна економіка за період незалежності України втратила у своєму конкурентному розвитку, функціонуючи на ірраціональних

економічних засадах, які суттєво обмежують можливості створення нових капіталів, у тому числі за допомогою інституційних механізмів залучення кредитів та інвестицій на умовах іпотеки, особливо іпотеки земель сільськогосподарського призначення» [210, с. 24].

Україна володіє 42,7 млн. га сільськогосподарських угідь (70,8 % загальної площі), частка аграрного сектору в зовнішньоторговельному обороті становить понад 19,7 %, у сільському, лісовому та рибному господарстві зайнято 17,5 % усього населення. Рівень зайнятості у сільській місцевості становить 68,4 %, тоді як у в міських поселеннях – 91,2 % [319].

Створення організаційних структур на засадах приватної власності на землю відбулися завдяки втіленню Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Згідно даного указу, дозволено реорганізовувати колективні сільськогосподарські підприємства на основі приватної власності на землю у формування ринкового типу [357].

В результаті реформування колективних сільськогосподарських підприємств виникли нові, різні за своєю організаційно-правовою формою суб'єкти господарювання (табл. 3.1).

Запровадження ринкових відносин в аграрному секторі економіки, що супроводжувалось інституційною трансформацією господарських відносин, забезпечили реформування відносин власності на селі. В результаті трансформаційних перетворень утворились нові форми суб'єктів у сільському господарстві, їх розвиток, зростання ефективності виробництва, підвищення їхнього технологічного рівня, нарощування експортних обсягів. Однак, попри наявність вказаних позитивних тенденцій, розвиток соціально-орієнтованих господарських форм залишається незадовільним.

Таблиця 3.1.

Основні показники реформування аграрного сектору економіки

Організаційно- правова форма господарювання	Кількість суб'єктів господарювання, тисяч одиниць	Площа сільськогосподарських угідь,		Середній розмір землекористу- вання, га
		млн. га	у % до підсумку	

1990 р.

Сільськогосподарські підприємства	12,4	38,2	93,5	3082,3
в тому числі				
колгоспи	8,5	28,7	70,2	3376,5
радгоспи	2,6	9,46	23,1	3638,5
міжгоспи	1,2	0,06	0,1	50,0
Господарства населення	9206	2,67	6,5	0,3

2000р.

Сільськогосподарські підприємства	56,5	29,9	77,8	364,4
в тому числі				
фермерські господарства	41,5	4,3	14,4	103,3
Сільські домогосподарства	5488	8,5	22,2	1,54

2015р.

Сільськогосподарські підприємства	46,2	20,5	56,3	444,8
в тому числі				
фермерські господарства	33,1	4,7	12,9	142,3
Сільські домогосподарства	4944	15,7	43,7	3,17

Розраховано на основі: [319].

Довготривалий процес аграрних перетворень у сільському господарстві країни сформував досить складну організаційну структуру аграрних товаровиробників. Згідно даних Державної служби статистики на

кінець 2015 р. в Україні виробництвом сільськогосподарської продукції займалося 46,2 тис. аграрних підприємств різних організаційно правових форм господарювання: фермерські господарства, господарські товариства, державні підприємства, приватні підприємства, виробничі кооперативи тощо, які використовували 20,7 млн. га сільськогосподарських угідь. (табл. 3.2). Крім того, виробництвом сільськогосподарської продукції займаються 4,7 млн. домогосподарств. Середній розмір домогосподарства становив 1,23 га із значними відхиленнями по областях. Так, у Черкаській області середній наділ землі домогосподарства становив 0,79 га, Вінницькій – 0,85, Хмельницькій – 0,89 га, а найбільше середня площа була у Миколаївській – 2,69 га, Запорізькій – 2,15 га та Луганській областях – 2,03 га.

Таблиця 3.2

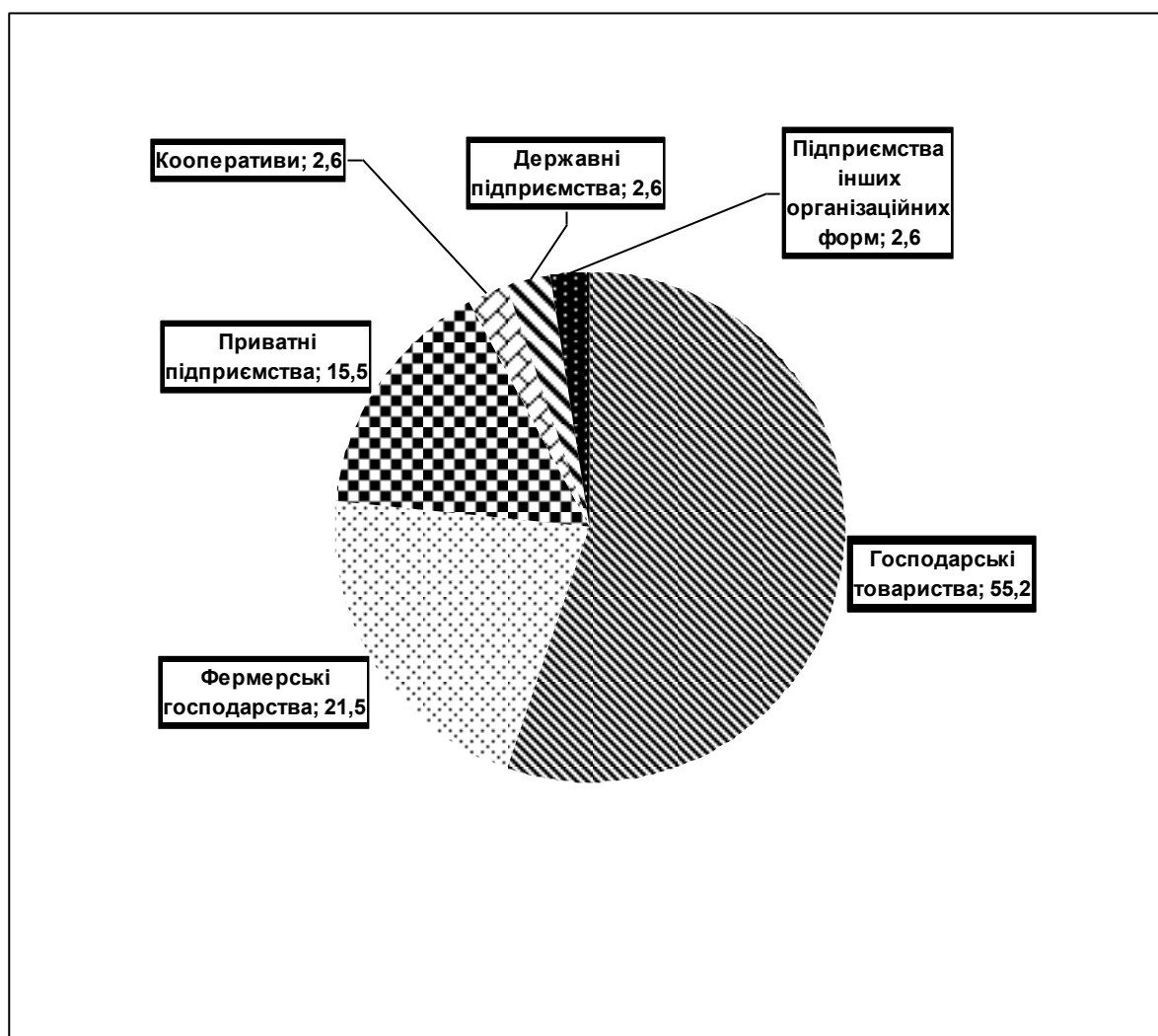
Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційними формами господарювання в аграрному секторі економіки

(станом на 1 листопада; одиниць)

	Рік				Відносна зміна (%)	
	2010	2013	2014	2015	2015 р. до	
					2010 р.	2014 р.
Усього	56493	49046	46199	45379	-19,7	-1,8
Господарські товариства	7769	8245	7750	7721	-0,7	-0,4
Приватні підприємства	4243	4095	3772	3627	-14,5	-3,8
Кооперативи	952	809	674	596	-37,4	-11,6
Фермерські господарства	41726	34168	33084	32303	-22,6	-2,4
Державні підприємства	322	269	228	241	-25,2	5,7
Інші підприємства	1481	1460	691	891	-39,8	28,9

Розраховано на основі: [319].

Поряд із інституційними змінами господарського укладу у сільському господарстві відбулась трансформація власності земель сільськогосподарського призначення. Так, 42,7 млн. га українських сільськогосподарських угідь розподілено: 20,7 млн. га (48,5 %) за сільськогосподарськими підприємствами, 15,7 млн. га (36,8 %) належать громадянам, 6,3 млн. га (14,7 %) – підприємствам інших форм господарювання. Фермерські господарства (32,3 тис.) володіють 4,3 млн. га сільськогосподарських угідь, що становить 10,2 % від загальної площі цих угідь.

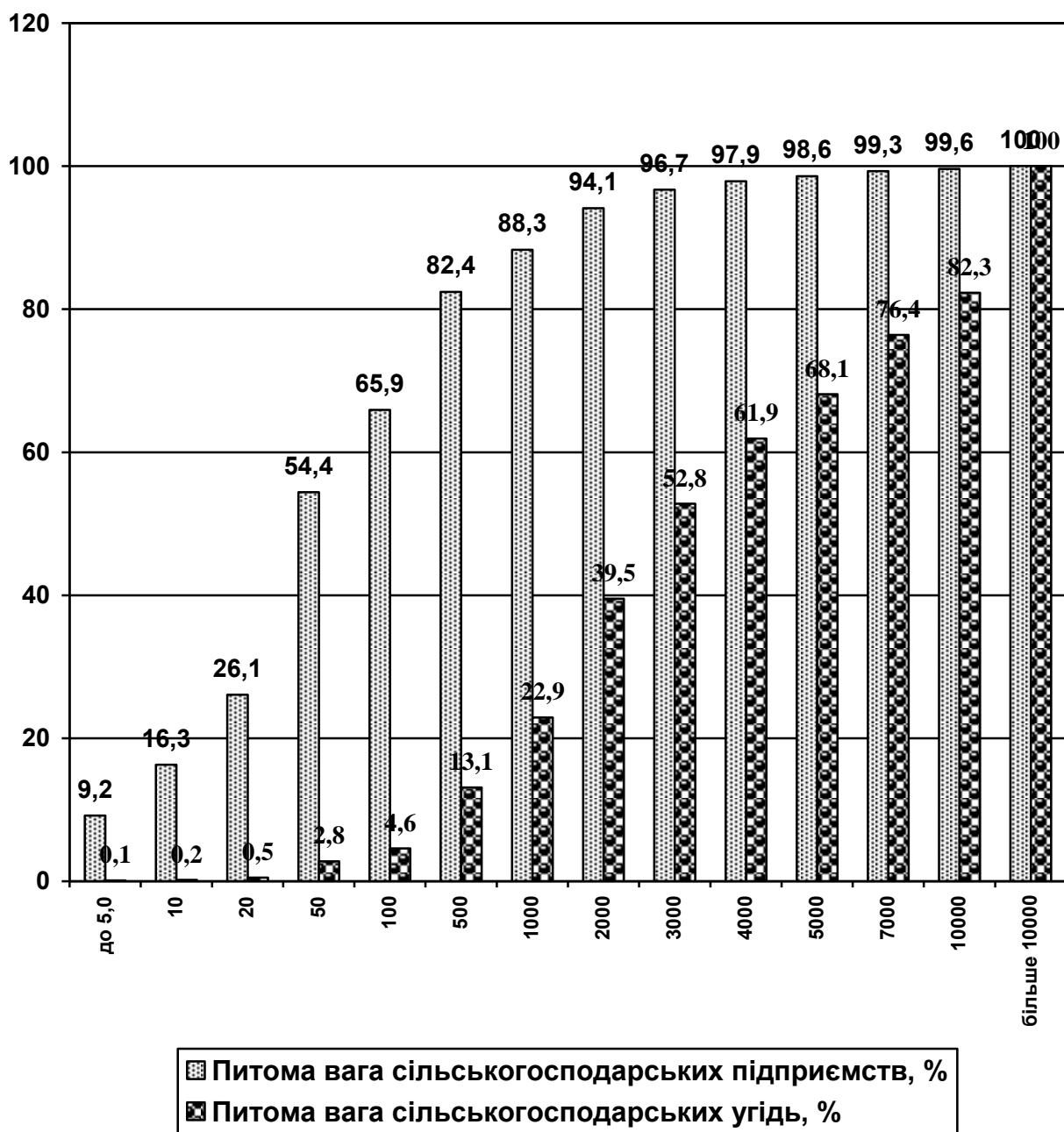

Рис. 3.1. Структура господарських формувань за обсягами землеводіння у 2015 році

У структурі землеволодіння суспільного сектору найвищу питому вагу займають господарські товариства (55,2 %), фермерські господарства (21,5 %), та приватні підприємства (15,5 %), державні форми власності становлять лише 2,6 % усього землеволодіння та мають тенденцію до зменшення (рис. 3.1). Оскільки цю категорію формують в основному аграрні підприємства державних навчальних закладів і науково-дослідних установ і зменшення ресурсного забезпечення у частині земельних ресурсів у їх використанні може значно послабити і до того не міцні позиції (здобутки) вітчизняної аграрної науки.

Значна диференціація у розмірах землеволодіння сільськогосподарських підприємств пояснюється різним укладом, формами власності, спеціалізацією (рис. 3.2). Найбільш чисельною (22913 підприємств, що становить 54,5 % усіх сільськогосподарських підприємств, що володіють землею) є група підприємств із площею сільськогосподарських угідь до 50 га, на яку припадає лише 2,8 % усіх угідь, а у 302 найбільших підприємств, що становить лише 0,7 % від загальної чисельності зосереджено 23,6 % усіх угідь сільськогосподарського призначення. Середній розмір землеволодіння сільськогосподарського підприємства на кінець 2015 р. становив 473,8 га сільськогосподарських угідь, фермерського господарства – 134,5 га. [319].

Рис. 3.2. Кумулятивна гістограма розподілу сільськогосподарських підприємств за розміром сільськогосподарських угідь та площею землекористування

Фермерські господарства є найбільш чисельною групою виробників серед сільськогосподарських підприємств, частка яких становить 71 %. На регіональному рівні вони стали вагомим виробником окремих видів сільськогосподарської продукції, взяли на себе вирішення певних

соціально-інфраструктурних проблем сільської місцевості та часково вирішують проблему зайнятості сільського населення.

У контексті обсягів землекористування вітчизняні фермерські господарства значно поступаються іншим сільськогосподарським підприємствам, середній розмір яких становить 1171 га, а також фермам багатьох країн Латинської Америки і США, проте суттєво перевищують середній розмір фермерських господарств Європейських країн (18 га).

Важливою проблемою ефективного функціонування вітчизняних фермерських господарств залишається їх незначна земельна площа. Понад 66 % фермерських господарств в Україні володіють земельними наділами до 50 га, і лише 20 % мають площу більше 100 га (додаток Б).

У методичних рекомендаціях, розроблених науковцями Національного наукового центру "Інститут аграрної економіки", визначено як оптимальні розміри фермерських господарств України у цілому 250–400 га. Причому, при виробництві у Степу зернових і соняшнику площа обробітку повинна становити 300–400 га, овочів, плодів та ягідних – 25–60 га; винограду – 20–50 га [302, с. 234]. Слід зазначити, що оптимальні розміри фермерських господарств визначаються низкою чинників, серед яких необхідно враховувати передусім спеціалізацію господарства, а також природно-кліматичні умови, родючість ґрунту, розташування земельної ділянки тощо.

Фермерські господарства поряд із господарствами населення становлять групу індивідуальний сектор. Основною метою діяльності цих формувань є задоволення власних потреб та потреб членів господарства, само зайнятість, переважно без залучення найманої праці, та зорієнтовані на збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Таблиця 3.3

Основні показники розвитку фермерських господарств України

Показники		Рік						2015 р. у % до	
		2000	2005	2010	2013	2014	2015	2000 р.	2014 р.
1.	Кількість працівників, тис. осіб	71,5	133,5	98,4	98,6	94,8	93,7	131,0	98,8
	в тому числі: членів фермерського господарства	31,2	58,3	40,7	40,2	37,6	34,5	110,6	91,8
2.	Загальна кількість господарств	38428	42445	41524	40752	32133	32303	84,1	100,5
3.	Загальна площа сільськогосподарських угідь, тис. га	2157,6	3661,2	4290,8	4451,7	4707,7	4343,7	201,3	92,3
4.	Площа на одне господарство, га	56,1	86,3	103,3	109,2	146,5	134,5	239,8	91,8
5.	Частка фермерських господарств в землекористуванні усіх сільськогосподарських підприємств, %	14,4	16,5	20,8	21,8	22,9	20,9	145,1	91,3
6.	Валова продукція сільського господарства, у постійних цінах 2010 р., млн.грн	3125,2	8177,5	11965,8	19091,4	19188,8	18909,3	605,1	98,5
	у відсотках до загального обсягу сільськогосподарського виробництва	2,1	4,6	6,1	7,6	7,6	7,9	376,2	103,9

Складено на основі [319].

Досвід розвинутих країн світу свідчить, що фермерські господарства та створені на їх основі виробничо-збутові кооперативи є найбільш раціональним та ефективними суб'єктами господарювання. Адже їх діяльність передбачає зайнятість членів сім'ї, вони зорієнтовані на

виробництво здорової та якісної продукції в основному для внутрішнього ринку, а також не допускають надмірної експлуатації природних ресурсів.

Протягом 2000-2015 рр. кількість фермерських господарств зменшилась із 42445 до 32303 одиниць, а площа угідь у їх користуванні зросла на 18,6 % (табл. 3.3). В результаті даних трансформацій середній розмір фермерського господарства за цей період збільшився в 1,6 рази і становив 134,5 га на одне господарство. Це свідчить про перспективність розвитку даної форми господарювання, хоча оптимальних розмірів землекористування ними ще не досягнуто. Фермерські господарства порівняно з іншими агровиробниками забезпечують високу економічну ефективність виробничої діяльності.

Вважаємо, основною формою малого аграрного підприємництва на селі мають стати фермерські господарства. Однак, внаслідок несприятливої зовнішньої кон'юнктури приріст їх призупинився і став від'ємним.

Потребує врегулювання питання стосовно діяльності окремої групи сільськогосподарських підприємств-власників значних обсягів землеволодіння, так званих агрохолдингів, в розпорядженні яких знаходяться десятки тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, які використовуються для вирощування високорентабельних та технологічно механізованих сільськогосподарських культур (соняшнику, ріпаку, окремих видів зернових культур, кукурудзи) із безконтрольним застосуванням мінеральних добрив, пестицидів, гербіцидів, засобів захисту рослин тощо. Виробництво у цих формуваннях зосереджено на кількох найбільш прибуткових видах сільськогосподарської продукції, які виснажують ґрунт та без дотримання сівозмін призводять до їх виснаження. Окрім екологічних проблем діяльність даних підприємств несе економічні та соціальні загрози. Виробництво окремих достатньо механізованих видів сільськогосподарської продукції призводить до

скорочення зайнятості робочої сили у сільській місцевості, зростає безробіття і як наслідок виникнення соціальної напруженості та деградації сільського населення.

Корпоративний тип ведення господарства передбачає використання найманої праці, прагнення отримати максимальний прибуток, що досягається шляхом високої спеціалізації виробництва та продукування найбільш прибуткових видів сільськогосподарської продукції, скорочення до мінімуму виробничих витрат та якнайповнішу експлуатацію природних, соціальних та інфраструктурних ресурсів сільської місцевості. Усе це призводить до важких наслідків, які наносять не виправдану шкоду навколишньому середовищу: його забруднення; недотримання сівозмін призводить до виснаження високопродуктивних сільськогосподарських земель та зменшення гумусу в них; знищення місцевих агроландшафтів; забруднення водних ресурсів тощо (додаток В).

Зародження агрохолдингових формувань у вітчизняному АПК припадає на 2005 рік. Цьому сприяло зростання попиту на сільськогосподарську продукцію на зовнішніх ринках, зростання капіталізації агропромислового бізнесу шляхом концентрації земель сільськогосподарського призначення. У результаті злиття або поглинання сільськогосподарських підприємств утворились складні інтегровані організаційні структури.

Великі ринково орієнтовані індустріальні за типом виробництва сільськогосподарські підприємства із 2000 р. отримали назву «агрохолдингів», які засновані на не аграрному капіталі, а на створеному в інших галузях. Характерною особливістю цих формувань, як відзначає учений М. Ф. Кропивко, є наявність материнської компанії, дочірних підприємств, відокремлених структурних підрозділів (материнська компанія, як правило, розміщена на території меншого інформаційного контролю та значно нижчого податкового навантаження) [300].

Економічний глобалізм та гігантоманію українські агрохолдинги мотивували новим поняттям – географічною диверсифікацією кліматичних ризиків. У період свого становлення скуплялось все, що продавалось або можна було певним чином привласнити. Колишні сільськогосподарські підприємства із земельною площею 5–7 тис. га були більш-менш збалансованими як за виробничими так і трудовими ресурсами.

Ю. О. Лупенко та М. Ф. Кропивко виділяють такі загальні особливості діяльності агрохолдингових формувань:

1. Материнська компанія (зазвичай зареєстрована в офшорній зоні) спеціалізується на фінансово-інвестиційній діяльності, головне підприємство (може бути не одне) займається маркетингово-торгівельною діяльністю, а дочірні підприємства або філії займаються переробкою та зберіганням сільськогосподарської продукції. Основу ж цих формувань становлять підконтрольні або поглинуті сільськогосподарські підприємства.

2. Виробництво здійснюється на значних територіально розосереджених земельних площах і зазвичай місце реєстрації дочірнього підприємства не збігається із розміщенням використовуваних угідь [215, с.6–7].

Серед інших особливостей діяльності цих формувань слід виокремити достатньо великий обсяг землекористування (від кількох тисяч гектарів до сотень тисяч) та відсутність будь-яких зобов'язань перед сільською громадою за використання їх земельних ресурсів та попри значну підтримку з боку держави великі інтегровані сільськогосподарські підприємства практично не підтримують соціальної інфраструктури сіл на території яких вони провадять діяльність. Як результат, у сільських місцевостях значно погіршується якість життя сільських мешканців, загострюються проблеми бідності та безробіття.

Сучасні процеси у сільському господарстві України

характеризуються поглинанням агрохолдингами сільськогосподарських підприємств із втратою господарської самостійності, хоча і з збереженням їх формального статусу.

За оціночними даними на сьогодні в аграрному секторі економіки функціонує близько 140 вертикально інтегрованих агропромислових формувань (із площею сільськогосподарських угідь понад 10 тис. га), які контролюють понад 3,5 млн. га сільськогосподарських угідь. Найбільші агрохолдинги за обсягами земельного володіння представлені у табл. 3.4.

Незважаючи на певні відмінності у спеціалізації великих інтегрованих структур, умов їх діяльності, Т. Г. Дудар вказує на «ряд спільних рис, що характеризують їх як високотехнологічні, маркетингоорієнтовані, інвестиційно активні господарські утворення, які динамічно розвиваються» [68, с. 133].

Більшість вітчизняних науковців та практиків вважають діяльність агрохолдингів призвела до зростання соціальної напруженості на селі, недоотримання коштів місцевими бюджетами, відтік грошових ресурсів із сільських територій та у загальному до погіршення соціально-економічного стану сільських територій.

В. Г. Андрійчук ще десять років тому звертав увагу, що «постала невідкладна потреба в аналізі та узагальненні тих переваг та загроз, які несуть в собі агропромислові формування» [14, с.8–16]. Значна концентрація сільськогосподарських земель (в тому числі на умовах оренди) створить неможливим державний контроль за земельними ресурсами окремих територій, спричинить безробіття серед сільського населення, що в результаті призведе до зростання соціальної напруженості у суспільстві.

Топ 10 агрохолдингів України

Компанія		Земельний банк, тис га	Поширення діяльності в областях України	Основні напрямки діяльності
1.	UkrLandFarming	654	22	Рослинництво, насінництво, молочне і м'ясне тваринництво, промислове виробництво яєць, виробництво цукру, переробка, зберігання і торгівля зерновими і технічними культурами, дистрибуція агротехніки, запчастин, засобів захисту рослин, мінеральних і спеціальних добрив, насіння.
2.	Агропросперис (NCH)	430	8	Вирощування пшениці, ріпаку, кукурудзи, соняшника, сої
3.	Кернел	390	11	Найбільший у світі виробник та експортер соняшникової олії (близько 8 % світового виробництва соняшникової олії)
4.	Миронівський Хлібопродукт	360	10	Виробництво курятини (60% в Україні), пшениці, комбікормів
5.	Українські аграрні інвестиції	261	5	Виробництво пшениці, кукурудзи, соняшнику, ріпаку, сої, ячменю для внутрішнього ринку та на експорт
6.	Астарта-Київ	245	6	вирощування, зберігання та переробка цукрової сировини, зернових та олійних культур, молочне тваринництво
7.	Мрія Агрохолдинг	180	5	Виробництво та експорт пшениці, ріпаку, кукурудзи, цукрових буряків, картоплі, гречки, ячменю, гороху і сої
8.	Sintal Agriculture	150	2	Виробництво та експорт пшениці, кукурудзи, соняшнику, цукрових буряків, картоплі, гречки, ячменю, гороху і сої Виробництво свинини
9.	ИМК	137	3	Вирощування, зберігання та переробка кукурудзи, пшениці, картоплі, соняшнику, сої Виробництво молока
10.	Агрейн	130	2	Виробництво продукції рослинництва і тваринництва

Складено за даними [343].

Трансформаційні перетворення при перерозподілі майна та землі в аграрному секторі призвели до утворення великих підприємств із значними обсягами землекористування (так звані агрохолдинги), з однієї сторони, а з іншої до багатомільйонного сектора дрібних селянських господарств з низьким рівнем товарності [105, с.258–259]. О. О. Мороз відмічає, що «складна інтегральна форма господарювання є ідеальною для проведення як відносно законних (оптимізація й мінімізація податків та спекуляцій), так і незаконних (ухилення від сплати податків) операцій [240, с. 96]. Самі ці агроформування завдяки своїм фінансовим ресурсам та можливостям через різні фінансові схеми намагаються знизити розмір прибутків з метою мінімізації податків і зборів.

Аналіз сучасної підтримки вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції засвідчує, що найбільші переваги надаються великим корпоративним сільськогосподарським підприємствам, виробництво яких засноване на інтенсивних технологіях та потребують залучення значних обсягів ресурсів. Проте, навіть в сучасному кризовому становищі вітчизняного аграрного сектору економіки інтегровані сільськогосподарські підприємства, завдяки значним обсягам виробництва продукції, високій рентабельності (більше 30 %) та високій продуктивності праці, є найбільш успішними виробниками сільськогосподарської продукції.

Зважаючи на значні земельні наділи (десятки-сотні тисяч гектарів) агрохолдинги вміло привласнюють податкові пільги та преференції передбачені для сільського господарства, залишають у своєму розпорядженні увесь прибуток, не витрачаючи жодних коштів на відтворення природних ресурсів та покращення соціально-економічного становища сільського населення, їх інфраструктури, дороги, дитсадки, школи тощо. Така монополія на кошти державного бюджету агропромисловими корпораціями ставить у досить скрутне становище

діяльність фермерських господарств та особистих селянських господарств. У результаті цієї цілеспрямованої політики не сприяє динамічному розвитку аграрного сектору, впливає на конкурентоспроможність підприємств, порушує умови конкурентного середовища.

Враховуючи вищевикладене, можна відзначити, що діяльність агрохолдингів необхідно вважати як основне перспективне джерело наповнення місцевих бюджетів та підтримки і розвитку економічного і соціального розвитку сільських територій (громад).

Таблиця 3.5

Динаміка зайнятого населення у національній економіці України

	Рік						Відносне відхилення 2015 р. до 2000 р., %
	2000	2005	2010	2013	2014	2015	
Усього, тис. осіб	20175,0	20680,0	20266,0	19314,2	18073,3	16443,2	-18,5
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, тис. осіб	4367,0	4005,5	3115,6	3389,0	3091,4	2870,6	-34,3
У відсотках до усього зайнятого населення	21,7	19,4	15,4	17,5	17,1	17,5	-4,2

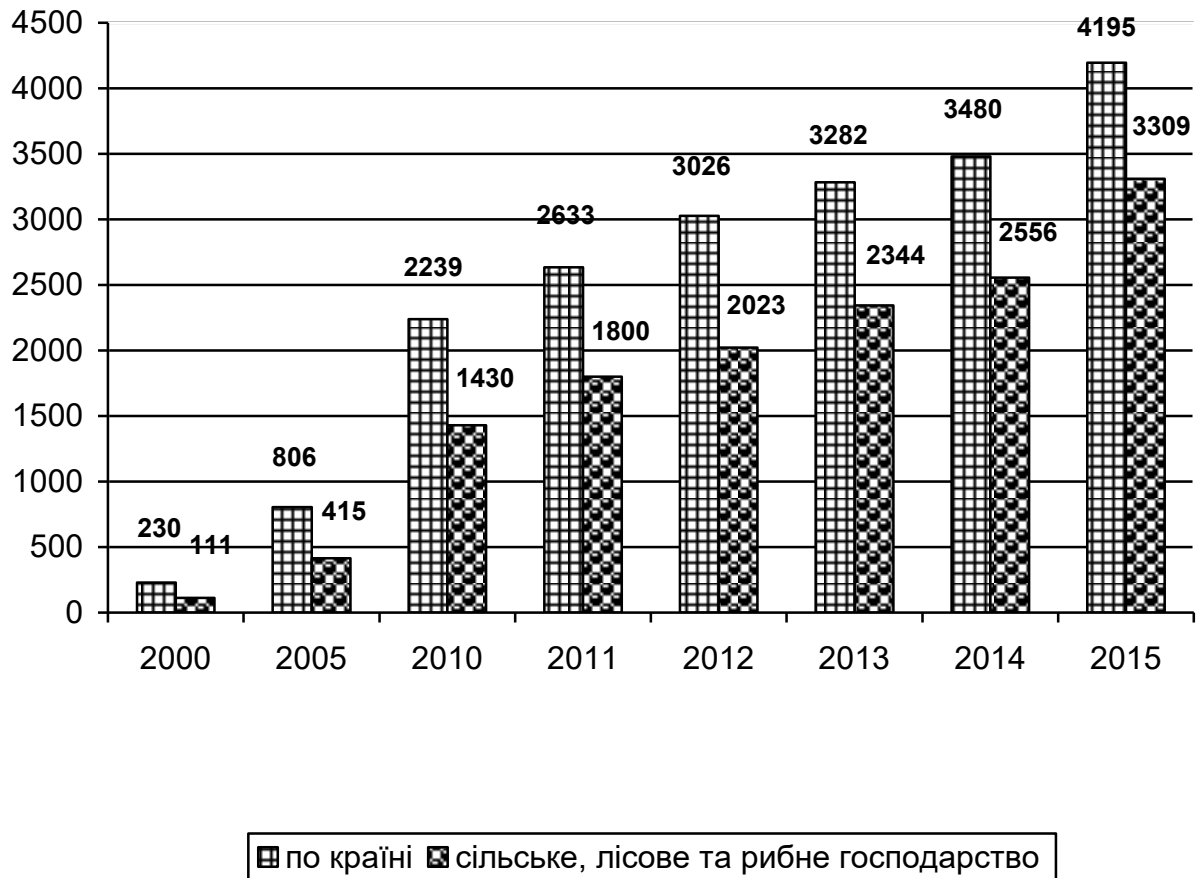
Дані за 2012-2014 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м.Севастополя, за 2015-2016 роки – також без частини зони проведення антитерористичної операції.

Складено на основі [319].

Сільське, лісове та рибне господарство в даний час є однією із найбільш галузей після торгівлі, що забезпечує населення робочими місцями. На сьогодні у сільському господарстві зайнято 2870,6 тис. осіб, або 17,5 % усіх зайнятих (табл. 3.5). Слід відмітити, що у 1990 р. кількість

найманих працівників сільського господарства становила 4344,4 тис. осіб.

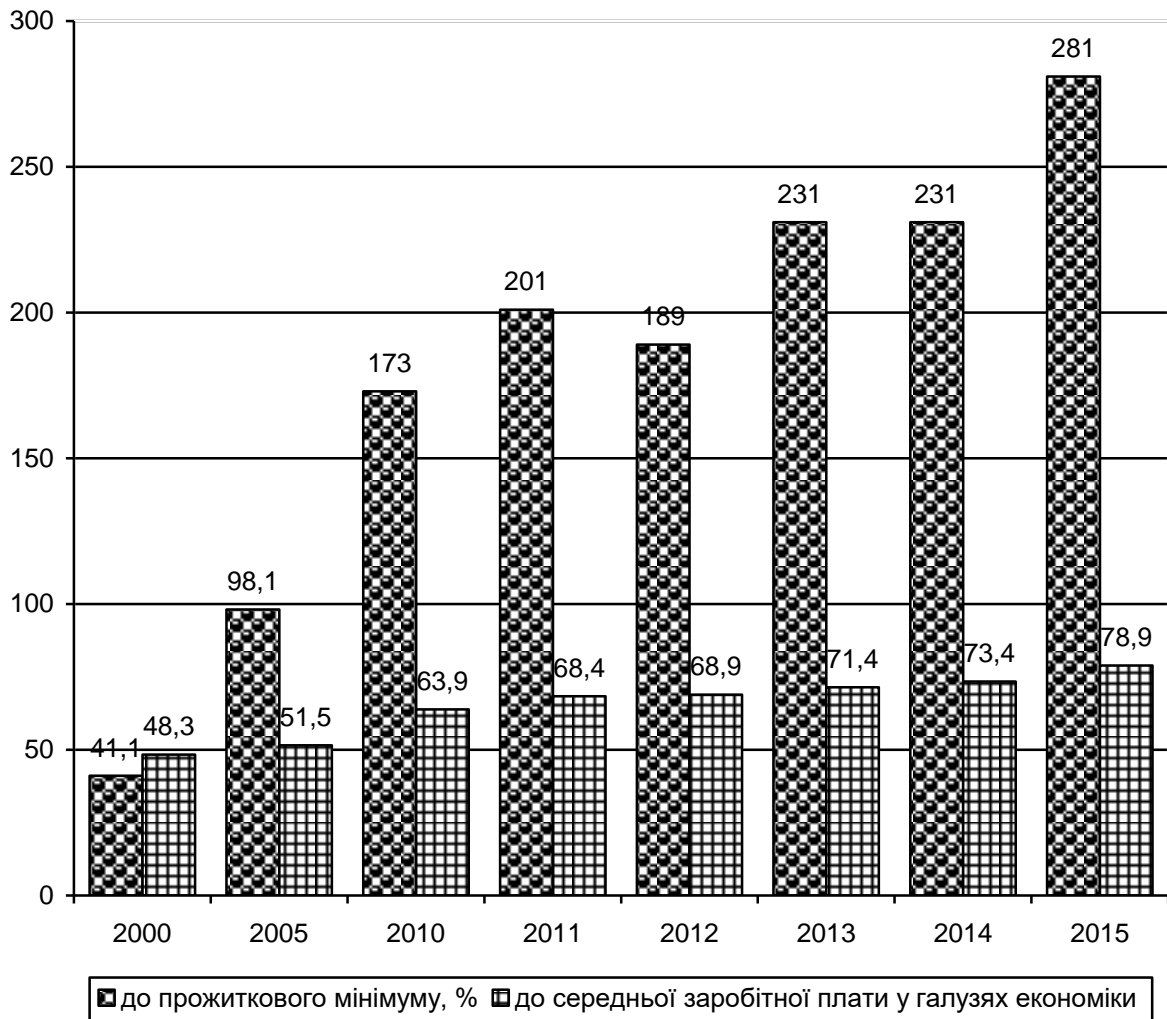
Зменшення кількості найманих працівників у сільському господарстві лише за останні п'ять років на 22,7 % до 560,3 тис. осіб позитивно вплинуло на продуктивність праці у сільськогосподарських підприємств, проте поповнило до того низькоефективний, нерегульований сектор сільських домашніх господарств.

Рис. 3.3. Динаміка середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників, грн.

У цілому динаміка рівня середньомісячної заробітної плати в аграрному секторі економіки впродовж 2001–2015 рр. є позитивною: у цей період вона зросла майже у 30 разів. Причому її зростання відбувалося як відносно середнього рівня оплати в країні, так і відносно номінальної заробітної плати та прожиткового мінімуму. Якщо у 2000 р.

середньомісячна заробітна плата в галузі становила 48,3 % середньої заробітної плати, та 41,1 % – прожиткового мінімуму, у 2010 р. середньомісячна заробітна плата склала відносно вказаних мінімальних соціальних стандартів відповідно 63,9 та 173,0 %, то у 2015 р. ці показники зросли відповідно до 78,9 та 281,0 % (рис. 3.3, рис. 3.4).

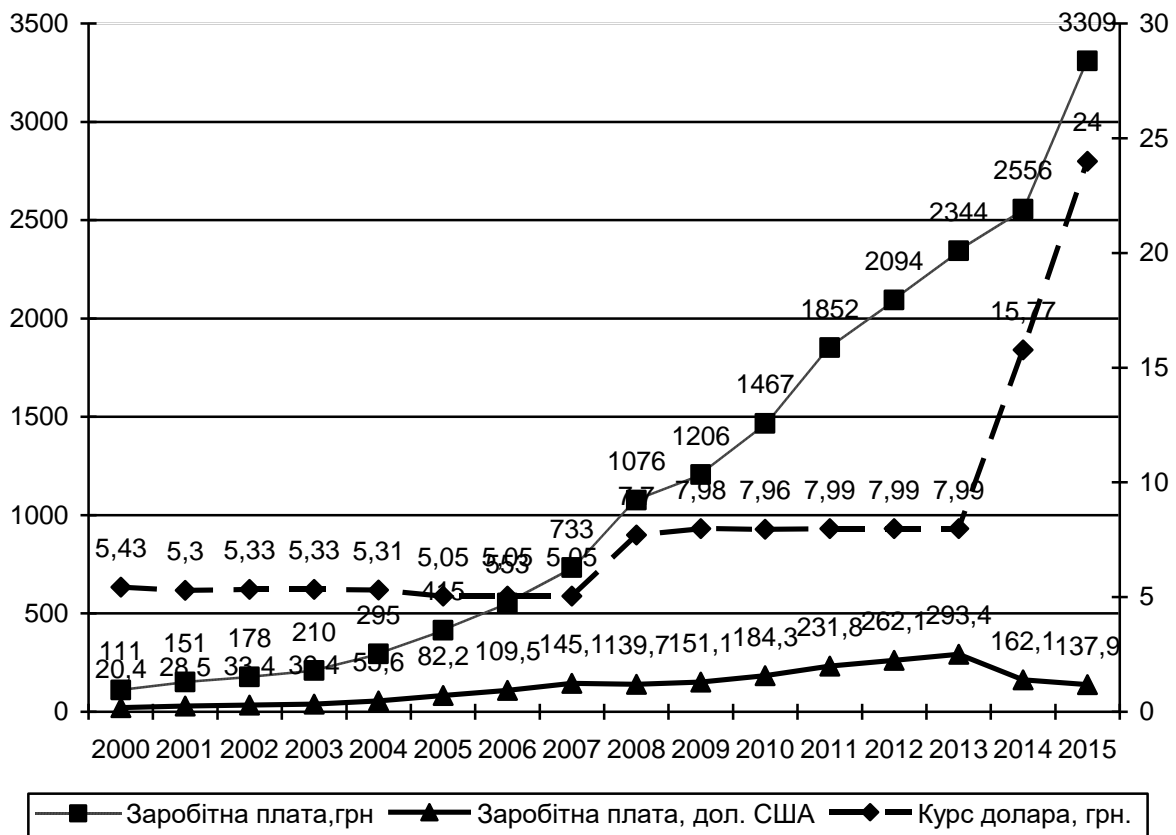

Рис. 3.4. Відсоткове співвідношення середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до середньої заробітної плати за всіма галузями економіки

Проте, слід відмітити, що порівняно нижчий з іншими галузями рівень оплати праці в аграрному виробництві є загальносвітовою тенденцією. В багатьох країнах, включаючи високо розвинуті, відмічається

порівняно менший розмір заробітної плати у сільському господарстві. В Україні середня заробітна плата у сільському господарстві поступово скорочує розрив від середньої заробітної плати по країні (78,9 %).

Для оцінки рівня життя важливе значення має не тільки вивчення динаміки рівня номінальної заробітної плати, але й вивчення зміни рівня реальної заробітної плати. Встановлено протягом досліджуваного періоду прямий зв'язок між темпами зміни номінальної і реальної заробітної плати. (рис. 3.5). Однак, починаючи із 2013 р., попри стрімке зростання номінальної заробітної плати із 2344 грн. до 3309 грн. у 2015 р., реальна заробітна плата (в перерахунку за курсом долара НБУ) зменшилась більш, ніж удвічі (із 293,4 до 137,9 доларів США). Низький рівень оплати праці стримує темпи економічного зростання, обмежуючи при цьому обсяг споживання та впливає на його структуру.

Рис. 3.5. Динаміка номінальної та реальної заробітної плати

Виходячи із вищевикладеного, рівень оплати праці як один із важливих індикаторів соціально-економічного стану аграрного виробництва протягом останніх років втрачає свої визначальні функції – стимулюючу та здатність відтворювати робочу силу.

Таким чином в аграрному секторі економіки країни сформувалась досить складна організаційна структура аграрного виробництва, яка представлена наступними організаційно-правовими формами господарювання: фермерськими господарствами, приватними підприємствами, господарськими товариствами, виробничими кооперативами, державними підприємствами, іншими формами господарювання. Домінуючою формою господарювання за кількістю суб'єктів в аграрному секторі економіки є фермерські господарства (70 %), проте їх питома вага у землекористуванні становить лише 13 %. В останній час спостерігається тенденція зменшення загальної кількості сільськогосподарських підприємств та концентрація сільськогосподарського виробництва, яка характерна для сільського господарства розвинених країн. В структурі виробництва валової продукції сільськогосподарських підприємств найвищою є частка продукції рослинництва, яка становить 78 %, а частка продукції тваринництва становить лише 22 %.

Негативні зміни соціальної сфери через закриття закладів охорони здоров'я, освіти, в тому числі сільських шкіл та дитячих садочків, закладів побутового обслуговування сільського населення тощо набувають стихійного і нерегульованого характеру, призводять до соціальної напруженості. Спад виробництва сільськогосподарської продукції та зниження життєвого рівня у сільській місцевості спричиняє міграцію найбільш активної та працездатної частини сільського населення,

негативно позначається на демографічних показниках сільських територій, призводить до погіршення професійно-кваліфікаційних характеристик трудового потенціалу села.

Зростання сільського безробіття певним чином спричинене відсутністю можливостей для працевлаштування, нерозвиненістю трудомістких галузей, допоміжних і підсобних підприємств, спонукає сільських мешканців шукати роботу поза межами офіційного сектору, у містах або виїжджати за кордон. Праця в особистих господарства стала основним джерелом доходу для сільського жителя. В результаті трансформаційних перетворень в аграрному секторі незатребуваною залишилась значна частина висококваліфікованих працівників: ветеринарних лікарів, агрономів, зоотехніків, механізаторів тощо і, як наслідок, пропозиція робочої сили багаторазово перевищує попит на неї. Реальний рівень заробітної плати в аграрному виробництві не в змозі забезпечити належні умови для життєдіяльності та відтворення робочої сили.

3.2. Розвиток організаційно-правових форм аграрного виробництва

В сучасних умовах підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва є однією із найважливіших завдань галузі та економіки в цілому. Ефективність аграрного виробництва базується на одночасному поєднанні дії двох основних принципів: зниження витрат живої та суспільної праці, направленої на отримання результату і отримання найвищого фінансового результату.

Для характеристики економічної ефективності використовують відповідні економічні критерії та показники, що мають вартісне співвідношення ресурсів до результатів виробництва. Критерій економічної ефективності можна сформулювати як максимум ефекту з одиниці витраченої суспільної праці або мінімум витрат суспільної праці на одиницю ефекту. Показники економічної ефективності виражають кількісний вимір її рівня.

Ще в минулому столітті В. С. Немчинов сформулював принцип трьох максимумів для оцінки ефективності розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва:

1. Максимальне задоволення потреб населення в продукції сільського господарства.
2. Максимальна продуктивність праці, найповніше використання запасів робочого часу протягом року.
3. Максимальна віддача земельних ресурсів при умові збереження або підвищення якості землі [246, с. 61–68].

За дослідженнями учених А. В. Скрипника і Є. М. Стариченка, український аграрний сектор при існуючих технологіях та нинішньому стану економічного розвитку може забезпечити основними продуктами для раціонально збалансованого харчування 63,9 млн. осіб (126,6 млн. осіб при нормативних показниках та залученні усіх можливих земельних ресурсів). Тобто за існуючим станом агровиробництва для забезпечення населення України (42,9 млн. осіб станом на 1.01.2015 р.) продуктами харчування необхідно обробляти 18,6 млн. га земельної площі, а при умові використання нормативних показників як потенційно можливих при раціональних технологіях лише 13,3 млн. га. [322, с. 20].

Основні тенденції трансформаційних перетворень в аграрному

секторі економіки України характеризуються розвитком крупних сільськогосподарських підприємств на основі приватної власності, скороченням чисельності та укрупненням фермерських господарств, їх кооперацією, оптимізацією та спеціалізацією.

В результаті цих перетворень утворилось три групи окремих відносно самостійних інституційних форм організації сільськогосподарського виробництва:

- крупні інтегровані формування;
- сільськогосподарські підприємства;
- особисті селянські господарства.

Структура валового виробництва продукції сільського господарства свідчить про перспективність розвитку тих чи інших типів агропідприємств

У 2015 р. усіма категоріями господарств України вироблено валової продукції (у постійних цінах 2010 р.) на суму 239,4 млн. грн. (в тому числі рослинництва 168,4 млн. грн. і тваринництва 71,0 млн. грн.), сільськогосподарськими підприємствами у цьому році вироблено 131,9 млн. грн. валової продукції, в тому числі рослинництва 99,4 млн. грн. і тваринництва 32,5 млн. грн. (табл. 3.6). Аналіз виробництва валової продукції сільського господарства, свідчить про збільшення її обсягів як у господарствах населення, так і в сільськогосподарських підприємствах. Проте, у порівнянні із 1990 р. виробництво валової продукції у господарствах населення (у цінах 2010 р.) збільшилось з 83,6 млн. грн. до 107,5 млн. грн. в 2015 р., а в сільськогосподарських підприємствах зменшилось на 67,2 млн. грн.

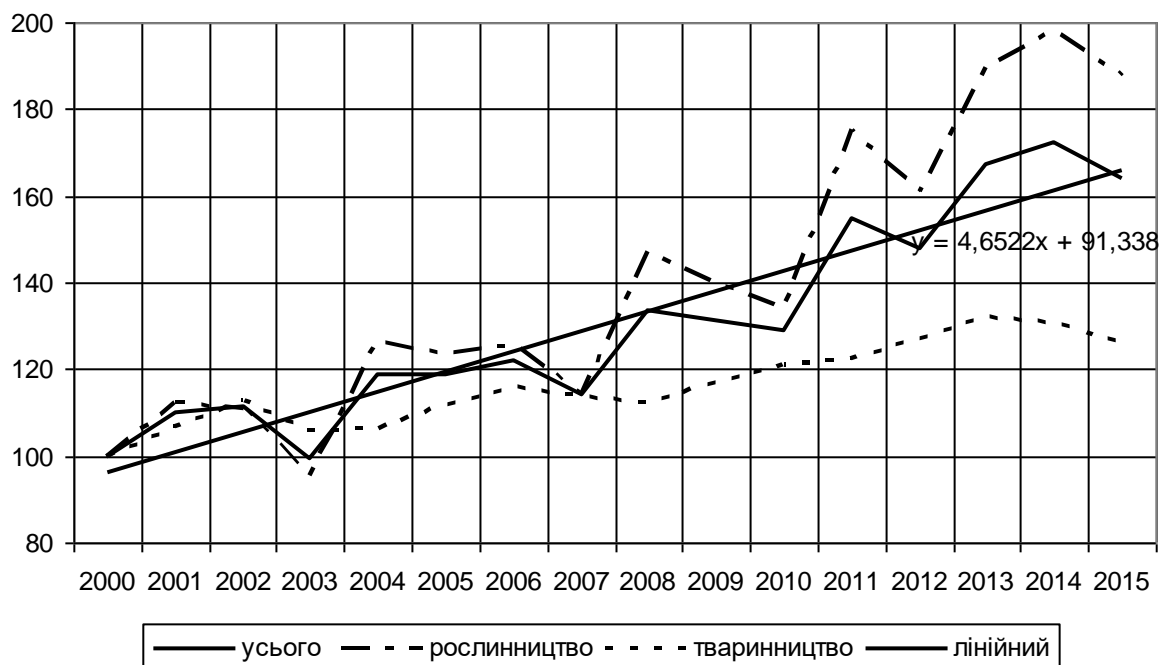
Таблиця 3.6

Валова продукція сільського господарства за категоріями господарств
(у постійних цінах 2010 р., млн. грн.)

	2000	2005	2010	2013	2014	2015
Усі категорії господарств						
Сільськогосподарська продукція – всього	151022,2	179605,8	194886,5	252859,0	251427,2	239467,3
у тому числі продукція рослинництва	92838,9	114479,9	124554,1	175895,2	177707,9	168439,0
продукція тваринництва	58183,3	65125,9	70332,4	76963,8	73719,3	71028,3
Вироблено сільськогосподарської продукції на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	370,7	471,0	523,7	681,3	708,3	674,2
Вироблено сільськогосподарської продукції на одну особу, грн.	3071	3813	4249	5559	5847	5589
дол. США (за середнім курсом НБУ у 2010 р.)	387	480	535	701	737	704
Сільськогосподарські підприємства (без фермерських господарств)						
Сільськогосподарська продукція – всього	54872,5	64587,2	82123,2	117499,5	119869,6	113009,3
у тому числі продукція рослинництва	42887,7	47957,8	55971,8	85432,5	87682,5	82019,3
продукція тваринництва	11984,8	16629,4	26151,4	32067,0	32187,1	30990,0
Фермерські господарства						
Сільськогосподарська продукція – всього	3125,2	8177,5	11965,8	19091,4	19188,8	18909,3
у тому числі продукція рослинництва	2903,3	7719,2	10840,9	17695,3	17847,0	17565,4
продукція тваринництва	221,9	458,3	1124,9	1396,1	1341,8	1343,9
Господарства населення						
Сільськогосподарська продукція – всього	93024,5	106841,1	100797,5	116268,1	112368,8	107548,7
у тому числі продукція рослинництва	47047,9	58802,9	57741,4	72767,4	72178,4	68854,3
продукція тваринництва	45976,6	48038,2	43056,1	43500,7	40190,4	38694,4

Складено на основі [319].

Значні зміни відбулись і у структурі продукції сільського господарства. (рис. 3.6). Аналіз галузевої структури продукції сільського господарства висвітлює тенденцію зростання диспропорцій у виробництві продукції рослинництва і тваринництва. Так, якщо за період 2000-2015 рр. виробництво продукції рослинництва у всіх категоріях господарств зросло в 1,9 раза, то тваринницької продукції лише на 26,1 %, при цьому питома вага останньої постійно зменшується і становила у 2015 р. 29,7 % сільськогосподарської продукції (у 1990 р. та 2000 р. відповідно 48,5 % та 38,5 %).

Рис. 3.6. Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції, рослинництва і тваринництва

У сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах частка продукції тваринництва є ще нижчою і становить відповідно 24,5 % та 7,1 %, що свідчить про порушення раціональної структури аграрного виробництва та переважання екстенсивного типу його розвитку. На відміну від сільськогосподарських підприємств, де попри незначне зростання виробництва продукції тваринництва у динаміці спостерігається зменшення його питомої ваги, у господарствах населення

зменшилось як виробництво продукції тваринництва (на 7,3 млрд. грн.), так і його частки у загальному виробництві зменшилась (із 49,4 % до 36,0 %).

Сьогодні переважна більшість сільськогосподарських підприємств спеціалізується на виробництві продукції рослинництва. З цього приводу поділяємо думку О.В. Ульянченко, що «сучасна структура виробництва в сільськогосподарських підприємствах деформована й не відповідає будь-яким нормативам раціонального використання ресурсного потенціалу суб'єктів господарювання» [359, с. 44].

Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції за категоріями господарств суттєво відрізняється. Так, якщо виробництво сільськогосподарської продукції за останні 15 років зросло в середньому по всіх категоріях господарств на 63,9 %, в тому числі продукції рослинництва на 87,7 % і тваринництва на 26,1 %, то найвищі темпи приросту спостерігаються у сільськогосподарських підприємствах 105,9 % (в тому числі продукції рослинництва 91,2 %, тваринництва – 158,6 %), які стали основними виробниками сільськогосподарської продукції випередивши господарства населення (додаток Д). Варто зауважити, що найбільш динамічно нарощували виробництво сільськогосподарської продукції фермерські господарства, що пояснюється збільшенням їх кількості та укрупненням. За останні 15 років виробництво продукції як рослинництва, так і тваринництва зросло у шість разів. Господарства населення порівняно із 2000 роком збільшили виробництво сільськогосподарської продукції лише на 15,6 %, в тому числі продукції рослинництва на 46,3 %, а виробництво продукції тваринництва зменшилась на 15,8 % (щорічні темпи зростання (зниження) становлять відповідно 1,27, 2,57 та -1,14 %).

У структурі виробництва сільськогосподарської продукції зміцнили

свої позиції сільськогосподарські підприємства питома вага яких у 2015 р. зросла до 55,1 % (в тому числі рослинництва – 59,1 % і тваринництва – 45,5 %). Попри те, що господарства населення володіють 43 % усіх сільськогосподарських угідь та виробляють майже половину продукції сільського господарства, їх питома вага у виробництві продукції постійно зменшується.

Слід відмітити, що, незважаючи на позитивну динаміку, виробництво сільськогосподарської продукції становить лише 84,7 % від рівня 1990 р. (у порівняльних цінах 2010 р.), в тому числі рослинництва 115,8 % і тваринництва 51,7 %. Проте якщо врахувати негативні зміни у чисельності населення, то показник виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу у 2015 р. зріс до 5589 грн. порівняно із 5449 грн. у 1990 р. Показник вартості валової продукції сільського господарства у розрахунку на 1 середньооблікового працівника зайнятого у сільськогосподарському виробництві має стійку тенденцію до зростання і за останні десять років зріс у 3,1 рази, в тому числі у рослинництві у 2,5 рази і тваринництві – у 5,0 рази.

Міцні позиції у виробництві валової продукції сільського господарства займають господарства населення, які у 2015 р. виробили 44,9 % усієї сільськогосподарської продукції (додаток Е). Ці господарства засновані на присадибних ділянках (городах), були головним або додатковим джерелом відтворення робочої сили селян. Розширення їх земельних наділів призвело до збільшення обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у даному секторі. У господарствах населення почали вирощувати у значних обсягах нетрадиційні для них раніше культури, передусім цукрові буряки, соняшник, при цьому спостерігалось зростання виробництва інших основних сільськогосподарських культур, за винятком плодів та ягід.

Господарства населення є основними виробниками картоплі, овочів та баштанних культур, плодів та ягід, молока вовни, меду, питома вага виробництва яких становить понад 70 %. В останні роки спостерігається нарощування виробництва мяса та яєць сільськогосподарськими підприємствами, питома вага яких зросла у 2015 р. порівняно із 2000 р. відповідно із 26,3 % до 63,0 % та із 33,8 % до 58,2 %

Соціально-економічні зрушення, що відбулися у приватному секторі, перетворення господарств населення в основного виробника сільськогосподарської продукції, особливо продукції тваринництва, в роки глибокої аграрної кризи потребує пояснення цього своєрідного феномена перехідної економіки. На жаль, на початку аграрних перетворень на ці обставини в господарствах населення не зверталась увага. Логіка полягала в тому, як можуть слабо механізовані, дрібні господарства виробляти дві третіх валової продукції сільського господарства, яка роль у цьому господарств населення [256, с. 59–68].

Проте, як відмічає С. М. Судомир, «Домогосподарства відіграють важливу роль в розвитку галузі тваринництва, однак вони не можуть забезпечити населення України продуктами тваринництва, через високі витрати на продукцію, та низькі закупівельні ціни, у зв'язку з чим існує певна межа насиченості поголів'я» [338, с. 193].

Як переконує І. Г. Кириленко, стабільність розвитку господарств населення, перетворення їх в основного виробника валової продукції сільського господарства в умовах глобальної аграрної кризи, було малопередбачуваним, проте на це існували вагомі причини. Приватний сектор існував протягом усього періоду державної планової економіки, тому їм не потрібен був стартовий капітал для розбудови власної діяльності. Низька технологічна оснащеність, невисокі обсяги використання добрив та гербіцидів зумовили порівняно невисоку

залежність від зовнішніх чинників, зокрема диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію. Масове безробіття на селі змусило сільське населення шукати будь-які засоби до існування, використовуючи свої невеликі земельні ділянки. [117, с. 113].

Більш виваженою і обґрунтованою є позиція тих вчених, котрі стверджують, що господарства населення не можуть вважатися стратегічними виробниками сільськогосподарської продукції у перспективі для створення цивілізованого сільського господарства ринкового типу і вважають їх подальший розвиток через створення і розвиток дрібнобізнесових господарств, значна частина яких трансформується у фермерські господарства [226, с. 127].

Ряд учених-економістів вважають, що у сучасних умовах господарства населення слід розглядати як рівноправні з іншими структурними формами господарювання, а подальше розширення ними виробництва агропродукції не можна віднести до стратегічних напрямів формування в Україні ефективної організаційної структури аграрного сектора ринкової економіки. Наявність значної кількості господарств населення як дрібних виробників сільськогосподарської продукції в даний час та можливість їх розширення (нарощування) в майбутньому стануть гальмівним чинником на шляху формування системи господарських структур ринкового типу на селі, оптимальних за розмірами землекористувачами. Як наслідок, це не заперечує призупинення діяльності сектора особистих селянських господарств, які з часом приєднують до своїх земельних ділянок частки своїх членів і стануть на шлях самостійного господарювання. Інші ОСГ розширять землекористування за рахунок оренди або купівлі земельних ділянок і поступово стануть ефективними фермерськими господарствами (додаток Ж).

У міру зростання економічної вагомості і питомої ваги у виробництві

сільськогосподарської продукції підприємницьких агроформувань, натуральні господарства втрачатимуть своє сучасне суспільно-економічне значення і тільки підприємницький сектор незалежно від організаційно-правових форм господарювання в змозі забезпечити продовольчу безпеку країни і потреби нинішніх власників натуральних господарств на вигідніших умовах [256, с. 63].

Перспективними слід вважати господарства населення, в яких рівень товарності становить більше половини виробленої продукції. Такі господарства відносяться до дрібно бізнесових, для яких основною проблемою є конкурентоспроможність та пошук ринкових шляхів збуту власної продукції. Оскільки середні та великі сільськогосподарські товаровиробники спеціалізуються на виробництві високорентабельної (комерційної) продукції, використовують значні земельні угіддя при застосування відповідної сучасної техніки та технології, не в змозі виробляти основну частину сільськогосподарської продукції для забезпечення продовольчої безпеки країни (із набору основних продуктів). Виходячи з цього, дрібним сільськогосподарським виробникам агропродукції залишається значне поле для вибору майбутніх напрямів діяльності (диверсифікації) власного бізнесу.

Створення потужного дрібнотоварного сектора в аграрному секторі не суперечить інтересам ні селян, ні держави. Неможливість використати переваги великотоварного виробництва в особистих селянських господарствах компенсовується за рахунок інтенсивної праці, спеціалізації виробничої діяльності, ефективнішого використання землі, раціональним використанням виробленої продукції, можливостями швидкого маневрування власним виробництвом, реалізацією тощо. Саме у цьому підході господарства населення більш продуктивні порівняно з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

**Виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь
(у постійних цінах 2010 р.)**

тисяч гривень

	Роки					
	2000	2005	2010	2013	2014	2015
Усі категорії господарств	370,7	471,0	523,7	691,4	708,3	674,2
Сільськогосподарські підприємства	194,1	329,0	437,3	653,9	688,0	649,1
Господарства населення	1088,8	716,0	642,4	741,9	735,2	707,9

Джерело: [319].

Наведені дані свідчать, що в господарствах населення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь виробляється більше валової продукції порівняно із сільськогосподарськими підприємствами. Вони мають можливість обробляти землю інтенсивніше з урахуванням допомоги непрацездатних членів сім'ї навіть за наявності обмеженої і слабкої матеріально-технічної бази із примітивними знаряддями праці, адже на одного працюючого припадає не більше 0,2-0,3 га ріллі. Крім цього у валовій продукції господарств населення присутня висока частка продукції тваринництва (36,0 %) порівняно із сільськогосподарськими підприємствами, де продукція тваринництва становить 27,4 %. Саме тому виробництво продукції сільського господарства господарствами населення у розрахунку на одиницю сільськогосподарських угідь є вищим, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Проведене дослідження вартості сільськогосподарської продукції, а також рослинництва і тваринництва у територіальному аспекті характеризує значну диференціацію цього показника за областями України (додатки І-ІІ)

Дрібні за розміром землекористування господарства можуть виробляти більше продукції у розрахунку на одиницю площі, проте в них

значно гірше використовується сукупний ресурсний потенціал та нижчі показники виходу продукції з розрахунку на одного працівника та одиницю капіталу.

Зарубіжний досвід доводить ефективність та дієвість фермерства як основного виробника сільськогосподарської продукції, гаранта продовольчої безпеки країни. Вклад вітчизняних фермерських господарств постійно зростає. Більший розмір землекористування порівняно із особистими селянськими господарствами, дозволяє українським фермерам досягати вищого рівня інтенсифікації і конкурентоспроможності. Приватна власність та одноосібне ведення господарства надає можливість фермеру ефективно здійснювати свою виробничо-комерційну діяльність. Тому виходячи із основних критеріїв (розміру землі, техніко-технологічної оснащеності, інноваційної діяльності тощо), фермерські господарства можна віднести до найбільш раціональних форм господарювання.

Економічна вагомість виробників даної форми, на нашу думку, слід розглянути через питому вагу у виробництві валової продукції сільського господарства (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Питома вага фермерських господарств у виробництві валової продукції сільського господарства

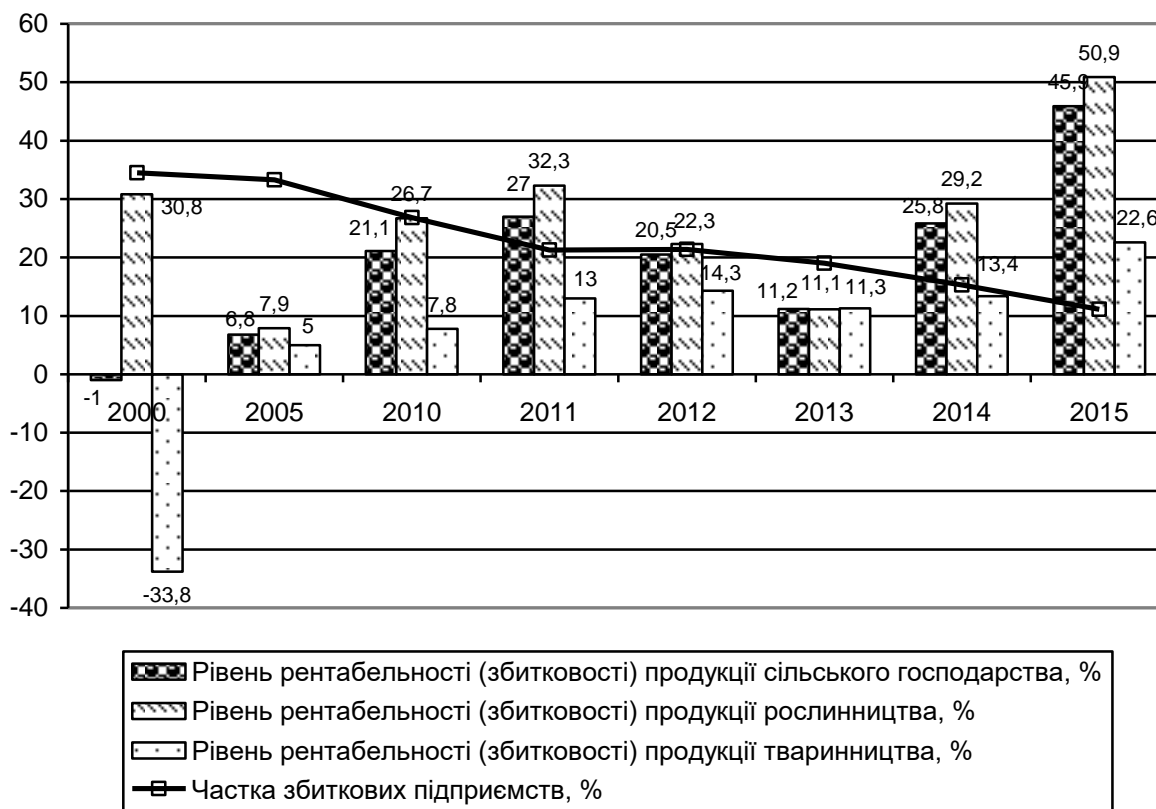
	Роки					
	2000	2005	2010	2013	2014	2015
Валова продукція	2,1	4,6	6,1	7,6	7,6	7,9
у тому числі:						
рослинництва	3,1	6,7	8,7	10,1	10,0	10,4
тваринництва	0,4	0,7	1,6	1,8	1,8	1,9

Джерело: [319].

В Україні відсутні спеціалізовані фермерські господарства

тваринницького напрямку, тому виробництво продукції тваринництва має скоріш споживчий характер. Спеціалізація фермерських господарств спрямована в основному на виробництво продукції рослинництва, тому питома вага продукції тваринництва в останні три роки знаходиться на рівні 7,0–7,3 %. Рівень рентабельності основних продуктів рослинництва (зернових, соняшнику, цукрових буряків, картоплі, овочів) є нижчим, ніж у сільськогосподарських підприємствах загалом, проте тваринницька продукція є більш рентабельною у порівнянні із цією категорією виробників. Прибутковим порівняно з іншими сільськогосподарських підприємствах, хоча і з незначною рентабельністю є виробництво м'яса ВРХ (3,3 %), свиней (2,4 %), птиці (10,2 %), а рентабельність молока майже удвічі перевищує аналогічний показник у сільськогосподарських підприємствах (20,5 %). Враховуючи порівняно вищу прибутковість назвичайно важливих та необхідних продуктів харчування тваринного походження, саме цю категорію виробників слід розглядати у перспективі забезпечення продовольчої безпеки країни. Хоч фермерські господарства не відрізняються високою ефективністю та не можуть в цьому конкурувати із великими сільськогосподарськими підприємствами, їх значення для суспільства важко переоцінити. Адже «саме вони забезпечують збереження поселенської мережі, більш рівномірний перерозподіл суспільного багатства та праці, сприяють покращенню соціальної структури сільських поселень» [243, с. 40].

Підприємства аграрної галузі закінчили 2015 р. із чистим прибутком 102,3 млрд. грн., в тому числі 88,9 % з них отримали прибутки від виробництва продукції сільського господарства на суму 127,4 млрд. грн., відповідно 11,1 % підприємств зазнали збитків на суму 25,1 млрд. грн. Протягом досліджуваного періоду зросла частка прибуткових підприємств, якщо у 2000 р. збитковим було кожне третє підприємство, то у 2015 р. – кожне дев'яте (11,1 %) (рис. 3.7).

Рис. 3.7. Рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах

Рівень рентабельності продукції сільськогосподарства у 2015 р був найвищим за останні десять років і склав 49,5 %, в тому числі продукції рослинництва 50,9 % і тваринництва 22,6 %.

Як відомо, рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах формується під впливом сум витрат та прибутків за окремими видами аграрної продукції, кожна з якої характеризується певним рівнем рентабельності. Аналізуючи рівень рентабельності основних видів сільськогосподарської продукції, слід відмітити традиційно високорентабельну культуру соняшник, середнє значення рентабельності в останні роки перевищує 40 %. За підсумками 2015 р. соняшник отримав рекордно високий показник рентабельності в середньому по країні 80,3 %.

Загалом зростання рентабельності сільськогосподарської продукції

спостерігалось як у порівнянні із базисним, так і з попереднім роком, окрім зернових, прибутковість яких у 2000 р. була на достатньо високому рівні – 64,8 %.

Що стосується основних видів рослинницької продукції у сільськогосподарських підприємствах у 2015 р., то в загальному по всіх підприємствах вона була прибутковою, крім картоплі (-10,9 %) у державних підприємствах та цукрових буряків (фабричних) у кооперативах і державних підприємствах і плодів (додаток Р). Найвищою рентабельністю відзначилось виробництво насіння соняшнику (80,5 %), ріпаку (44,3 %), плодів та овочів відкритого ґрунту (відповідно 52,6 і 47,5 %). Рентабельність продукції тваринницької галузі зазнала значно більшої варіації, в основному була рентабельною за виключенням м'яса ВРХ (-17,9 %) і вовни (-61,9 %). Рентабельність виробництва яєць курячих у сільськогосподарських підприємствах в загальному становила 60,9 %.

Характерною особливістю рентабельності виробництва у галузевому розрізі є те, що продукція рослинництва в цілому по галузі є дохідливою, тоді як тваринництво характеризується значними відхиленнями – від 61,9 % рівня збитковості виробництва вовни до 60,9 % рентабельності курячих яєць із значним відхиленням від -33,3 % у державних до 163,0 % у недержавних сільськогосподарських підприємствах. Поряд з тим, можна констатувати, що найвищого рівня рентабельності сільськогосподарської продукції у 2015 р. досягнуто у підприємствах недержавної форми власності.

Незважаючи на позитивні зрушення, виробництво сільськогосподарської продукції ще не досягло докризового рівня і становить лише 84,7 % порівняно із 1990 р., в тому числі рослинництва 115,8 % і тваринництва 51,7 %. Починаючи із 2013 р., обігнавши приватний сектор основними виробниками агропродукції стали сільськогосподарські підприємства, частка яких у 2015 р. склала 55,1 %

валової продукції сільського господарства.

Сучасний аграрний бізнес в Україні стає все більш вузькоспеціалізованим та диференційованим за розмірами. Сформована спеціалізація аграрного виробництва виходячи із ринкової кон'юнктури у своїй більшості зорієнтована на отримання високих прибутків і не враховує наявних ресурсів і потенційних можливостей галузі. Основна частина тваринницької продукції, зокрема м'ясо-молочної, а також овочівництва та плодово-ягідної, що традиційно є високозатратною та економічно не вигідною, виробляється господарствами населення та дрібним фермерськими господарствами. Крім цього, значна частка земель сільськогосподарського призначення задіяна для виробництва культур, які справляють негативний вплив на якість та виснажують земельні ресурси, не використовуються для виробництва продуктів харчування.

Ефективність функціонування аграрного сектора залишається невисокою. Значна диференціація ефективності простежується для господарств населення, малих і середніх підприємств, невеликих фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств, зокрема агрохолдингів.

Частка зайнятих у сільському господарстві України є доволі високою (17,5 %). У високорозвинених країнах світу та країнах ЄС, за виключенням Польщі (14 %), цей показник суттєво нижчий і становить від 2 до 5 %.

У загальному структура сільського господарства в Україні відповідає сучасним тенденціям розвитку аграрного виробництва, що характеризується впровадженням новітніх технологій виробництва та управління ним, а також глобалізаційним тенденціям. Однак прослідковується тенденція до концентрації земель у користуванні все меншої кількості господарюючих суб'єктів, що обмежує можливості для розвитку особистих селянських й фермерських господарств.

3.3. Продовольча безпека як індикатор ефективності аграрного сектору економіки

Стан продовольчої безпеки в країні характеризує не тільки рівень життя населення, але й ефективність розвитку аграрного сектора. Виробництво продуктів харчування було й залишається основною передумовою життя і розвитку будь-якої форми людського суспільства. Саме у цьому полягає основна роль агропромислового виробництва та його центральної ланки аграрного сектору.

Незадовільний стан розвитку вітчизняного АПК пояснюється в першу чергу недостатнім забезпеченням населення вітчизняними продуктами харчування. Так, споживання м'ясопродуктів у 2–3 рази нижче, а фруктів у 4–5 разів, ніж у європейських країнах, більше половини сімейного бюджету українці витрачають на продукти харчування (у країнах Європи – 15–20 %, у США – 8–10 %).

Основними загрозами продовольчій безпеці України в сучасних умовах є:

- незадовільне споживання продуктів харчування населенням;
- розбалансоване споживання продуктів харчування, особливо низька питома вага продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні населення;
- низька купівельна спроможність населення і значні витрати населення на продукти харчування;
- значна диференціація у структурі споживання окремих продуктів за різними соціальними групами;
- висока імпортозалежність внутрішнього ринку за окремими продуктами;
- зростання обсягів експорту сільськогосподарської продукції призводить до зростання цін на внутрішньому ринку;

– повільний перехід на міжнародні стандарти і системи якості продуктів харчування;

– низька якість вітчизняних продуктів харчування, відсутність контролю за їх безпечністю [110, с. 101].

Таблиця 3.9

Споживання основних продуктів харчування населенням України

(на одну особу за рік; кілограмів)

	Рік						2015 р. до	
	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2000 р.	2014 р.
М'ясо та м'ясо-продукти	32,8	39,1	52,0	56,1	54,1	50,9	155,2	94,1
Молоко та молочні продукти	199,1	225,6	206,4	220,9	222,8	209,9	105,4	94,2
Яйця (шт.)	166	238	290	309	310	280	168,7	90,3
Хлібні продукти	124,9	123,5	111,3	108,4	108,5	103,2	82,6	95,1
Картопля	135,4	135,6	128,9	135,4	141,0	137,5	101,6	97,5
Овочі та баштанні продовольчі культури	101,7	120,2	143,5	163,3	163,2	160,8	158,1	98,5
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	29,3	37,1	48,0	56,3	52,3	50,9	173,7	97,3
Риба та рибні продукти	8,4	14,4	14,5	14,6	11,1	8,6	102,4	77,5
Цукор	36,8	38,1	37,1	37,1	36,3	35,7	97,0	98,3
Олія	9,4	13,5	14,8	13,3	13,1	12,3	130,8	93,9

Джерело: [319].

Споживання основних продуктів харчування у досліджуваному періоді (2000-2015 рр.) за винятком двох останніх років характеризувалося позитивною динамікою (табл. 3.9). Так, споживання мяса, яєць, овочів та баштанних продовольчих культур, плодів, ягід та винограду зросло більш

ніж у 1,5 раза. У меншій мірі відбулось зростання споживання населенням молока, картоплі, риби та рибопродуктів. Проте, протягом останніх двох років (2014–2015) фактичне середньодушкове споживання продовольства населенням зменшилося по усіх 10 досліджуваних видах продукції. Найбільше зменшення споживання за останній рік відбулося риби (–22,5 %), яєць (– 9,7 %), м'яса та м'ясопродуктів (–5,9 %), молока і молокопродуктів (– 5,8 %).

Основними причинами зменшення споживання продуктів харчування в Україні стало падіння обсягів вітчизняного виробництва окремих видів продовольства, зменшення виробничих потужностей, низький рівень платоспроможності населення, а також необґрунтованість роздрібних цін на кінцеву продукцію сільського господарства. Слід відмітити, що у 2015 р. частка імпорту за двома групами продовольства перевищила встановлену 30-ти відсоткову межу для цього індикатора. Найвищий рівень імпортозалежності спостерігався у групі "риба і рибопродукти" (75 %) та «олія рослинна» (30 %). Висока частка імпорту пояснюється тим, що основні його обсяги становлять види риб, які видобуваються виключно у водах морських економічних зон інших держава також ввезенням тропічних олій (в основному, пальмової), які не виробляються в Україні, проте користуються значним попитом на внутрішньому ринку. Доволі високою часткою імпорту у вітчизняному споживанні є група фрукти та ягоди (26,9 %), основу якої складають екзотичні види. Тому, вважаємо, що саме рівень розвитку вітчизняного продовольчого сектору економіки є одним із основних індикаторів системи продовольчої безпеки.

Одним із важливих продовольчих детермінантів розвитку аграрних відносин виступає індикатор достатності споживання продуктів харчування як основного показника для оцінки рівня продовольчого забезпечення населення країни (табл. 3.10, рис. 3.8).

Таблиця 3.10

Динаміка рівнів фактичного та раціонального споживанням продуктів харчування в Україні
(на особу на рік, кілограмів)

Продукція	Мінімальні норми *	Раціональна норма **	Норми споживчого кошика	Фактичне споживання, кг			Індикатор достатності споживання			Індикатор до статності споживання відносно	
				2013	2014	2015	2013	2014	2015	мінімальних норм	норм споживчого кошика
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	94	101,0	123,4	108,4	108,5	103,2	1,07	1,07	1,02	1,10	0,84
М'ясо і м'ясопродукти	52	80,0	53	56,1	54,1	50,9	0,70	0,68	0,64	0,98	0,96
Молоко і молокопродукти	341	380,0	148,5	220,9	222,8	209,9	0,58	0,59	0,55	0,62	1,41
Риба і Рибопродукти	12	20,0	13	14,6	11,1	8,6	0,73	0,56	0,43	0,72	0,66
Яйця (шт.)	231	290	220	309	310	280	1,07	1,07	0,97	1,21	1,27
Овочі та баштанні	105	161,0	110	163,3	163,2	160,8	1,01	1,01	1,00	1,53	0,98
Плоди, ягоди та виноград	68	90,0	64	56,3	52,3	50,9	0,63	0,58	0,57	0,75	0,80
Картопля	96	124,0	95	135,4	141,0	137,5	1,09	1,14	1,12	1,43	1,45
Цукор	32	38,0	37	37,1	36,3	35,7	0,98	0,96	0,94	1,12	0,96
Олія рослинна всіх видів	8	13,0	7,1	13,3	13,1	12,3	1,02	1,01	0,95	1,54	1,73

* затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 року № 656;

** за термінологією МОЗ України «Орієнтовний набір основної продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення на 2005–2015 роки»;

*** Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

За показником достатності споживання відносно раціональних норм, встановлених МОЗ України, населення України у 2015 р. споживало у достатній кількості лише хліб та хлібобулочні вироби, овочі та баштанні

культури, картоплю. Подібна тенденція за цими продуктами зберігалась і в попередні роки, показник споживання яких перевищував встановлені раціональні норми. Проте, споживання тваринницької продукції, а також риби становить майже половину від раціональних норм. Так, мясом і м'ясопродуктами населення забезпечене лише на 64 %, молоком і молокопродуктами на 53 %, рибою і рибопродуктами на 43 %. Дана ситуація свідчить, що більшість споживачів отримує незбалансоване харчування, намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок дешевих продуктів: хлібобулочних виробів, яєць, картоплі, овочів.

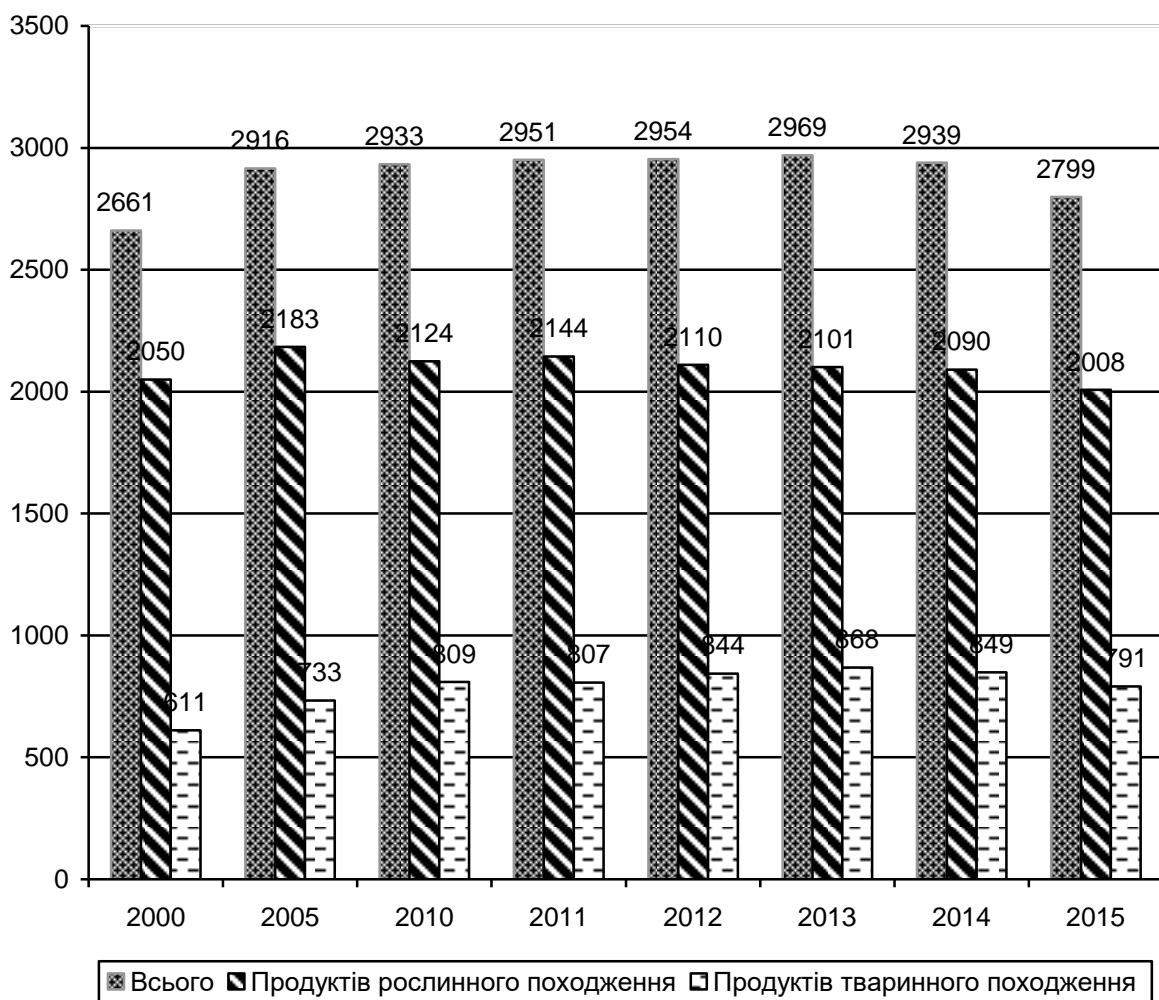

Рис. 3.8. Характеристика достатності споживання продуктів харчування

В Україні споживання основних продуктів харчування не тільки нижче за раціональні норми, а по окремих продуктах відстає навіть від норм фізіологічного мінімуму, тобто рівня, досягнення якого веде до прямої загрози здоров'ю людей. Так, споживання мяса і м'ясопродуктів,

молока і молокопродуктів, риби і плодів, ягід та винограду менше встановлених мінімальних норм відповідно на 2 %, 38 %, 28 % і 25 %.

Обчислення індикаторів доступності як відношення між фактичним споживанням і раціональними та мінімальними нормами споживання, показало досить низький рівень споживання основних продуктів харчування, що свідчить про вкрай незадовільне забезпечення та збалансування харчових раціонів населення України, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок економічно доступної та дешевої їжі.

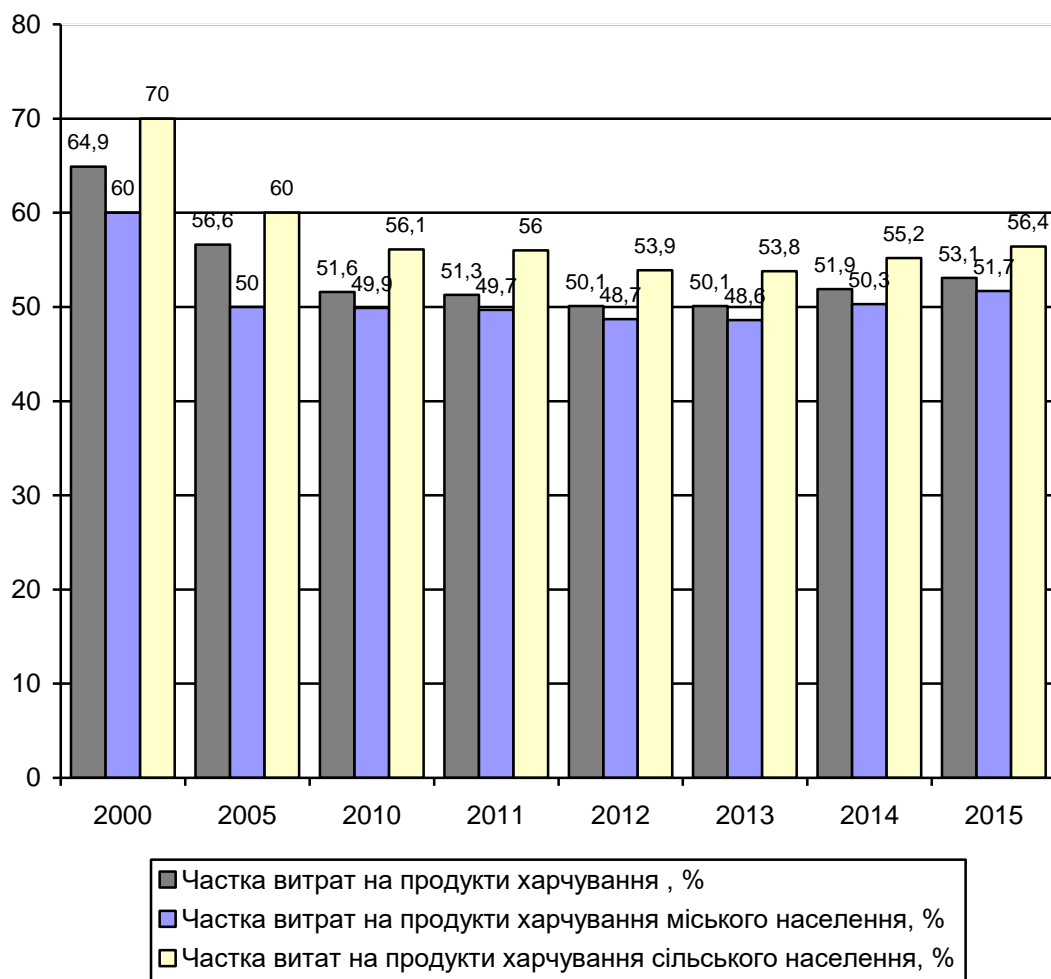
Рис. 3.9. Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування в розрахунку на одну людину, ккал

Впродовж останніх п'ятнадцяти років в Україні рівень добового споживання людиною енергії характеризується як достатній (2500-3000 ккал), проте починаючи із 2014 р. він почав знижуватись (рис. 3.9). Слід відмітити, що рівень калорійності середньодобового споживання, відповідає і нормам ФАО, який встановлений нарівні не менше 2400-2500 ккал на добу. У той же час рівня калорійності 1990 р. ще не досягнуто (3597 ккал). Так, у 2013 р. він складав лише 83 % від рівня 1990 р., але перевищував граничний критерій на 18,8 %. За останні два роки добова енергетична цінність раціону українця зменшилась на 5,7 % і становила 2799 ккал у 2015 р.

Аналізуючи якість харчування, слід відмітити неоптимальну та нестабільну його структуру, особливо це стосується споживання продуктів тваринництва – м'яса, молока, а також риби, овочів і фруктів. Основну частину калорій (72 %) українці отримали із продуктів рослинного походження і тільки 28 % середньодобового раціону у 2015 р. забезпечувалось за рахунок споживання продукції тваринного походження, що майже у два рази менше за встановлений пороговий критерій (55 %). У структурі споживання м'яса і м'ясопродуктів яловичина і телятина становила 16,5 %, свинина – 32,7 %, м'ясо птиці – 49,3 %, інші види м'яса – 1,5 %. Зменшення частки продукції тваринництва простежується протягом усього досліджуваного періоду, починаючи із 2000 р., проте слід відмітити, що навіть у 1990 р. його частка в загальній добовій калорійності займала всього лише близько 35%, що було значно нижче встановленого граничного рівня.

Одним із найважливіших індикаторів продовольчої безпеки держави є економічна доступність харчових продуктів, що виражається у стабільній спроможності населення придбати основні харчові продукти належної якості, кількості та асортименті, що відповідає раціональному харчуванню. Цей показник характеризує частку витрат на харчування у загальній сумі

сукупних витрат домогосподарств (рис. 3.10). У вітчизняному законодавстві граничний (пороговий) критерій для частки витрат населення на харчування встановлений на рівні 60 % усіх сукупних витрат, вище якого існує загроза продовольчій безпеці країни. У структурі сукупних витрат домогосподарств протягом тривалого періоду найбільшу питому вагу займають витрати на продукти харчування.

Рис. 3.10. Динаміка витрат населення на продукти харчування

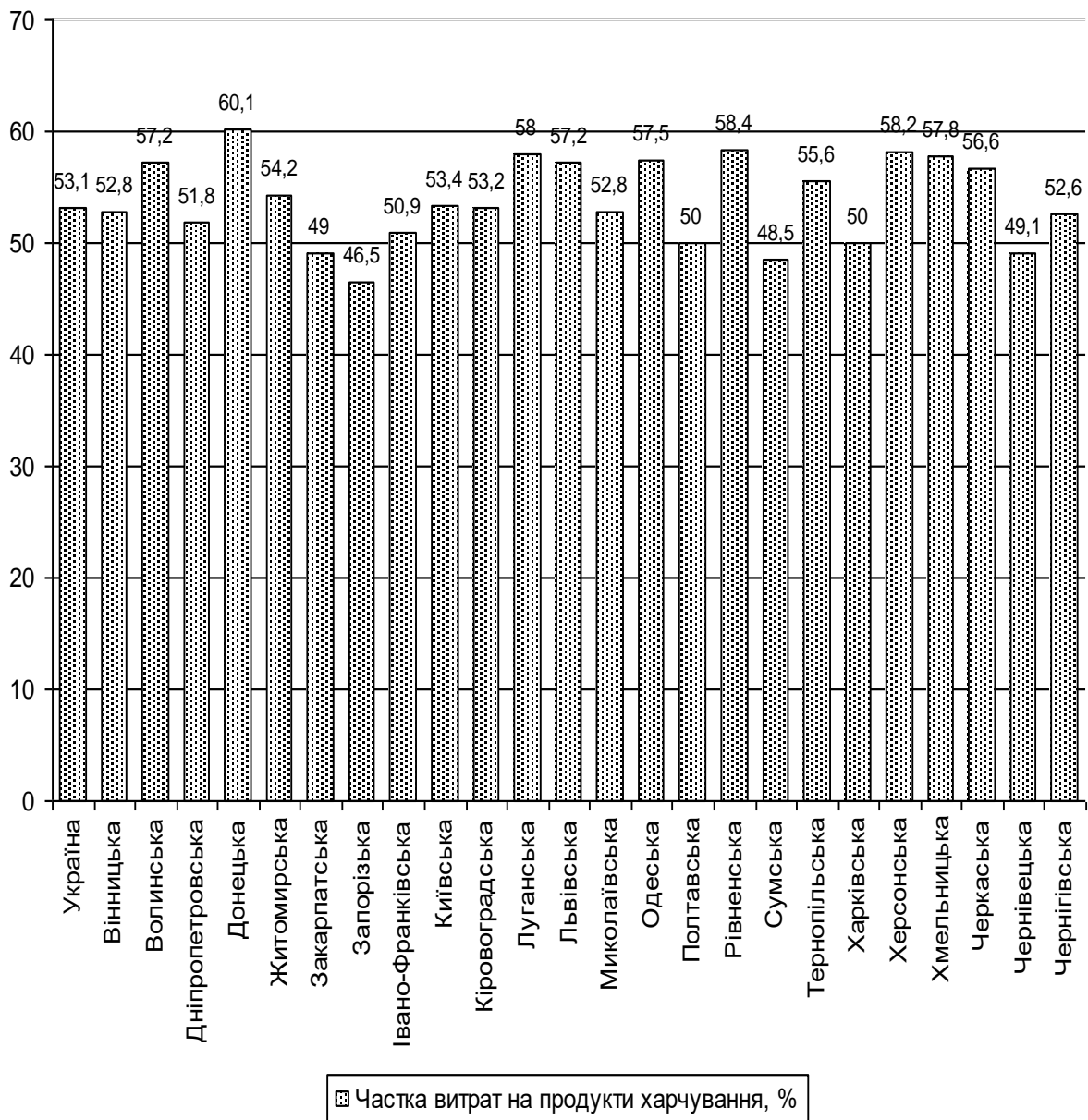
У 2015 р. витрати на продукти харчування у середньому на одне домогосподарство у місяць склали 2633,97 грн., що становить 53,1 % сукупних витрат домогосподарства. Також необхідно відмітити, що у сільського населення ці видатки ще суттєвіші (2647,05 грн., або 56,4 %).

Обмежені фінансові можливості домогосподарств й висока частка витрат на харчування змушують домогосподарства економити на інших потребах: утриманні житла, освіті, професійній підготовці, охороні здоров'я, культурі, дозвіллі тощо, а також зменшити неспоживчі сукупні витрати, які складають лише близько десятої частини сукупних витрат та є головним джерелом інвестицій у людський потенціал.

Одним із шляхів покращення продовольчого забезпечення вбачаємо у підвищенні купівельної спроможності населення. З цього приводу погоджуємось із думкою Ю. Е. Губені, який наголошує, що продовольча проблема лежить у площині низького життєвого рівня та «хибної тактики самовиживання населення», а тому наполягає на необхідності підвищення життєвого рівня населення, що підвищить попит на противагу зростанню натуралізації виробництва [59, с. 93].

Вітамінна насиченість раціону харчування є основою здорового харчування та забезпечує нормальну життєдіяльність організму, високий рівень працездатності і стійкості до несприятливих факторів навколишнього середовища, максимальну тривалість активного життя. Повноцінне харчування неможливе без споживання фруктів і ягід у достатній кількості, які є природним джерелом вітамінів та корисних елементів для людини. У раціоні українця ця потреба задовольняється лише на 57 %, тоді як в розвинених країнах на рівні 120 %.

Аналіз витрат домогосподарств на продукти харчування в розрізі регіонів України показав певну їх диференціацію за областями (рис. 3.11). У досліджуваному періоді найнижчі показники за рівнем економічної доступності продуктів харчування зафіксовано у Донецькій, Херсонській та Рівненській областях, де витрати на продукти харчування становили понад 58 % сукупних витрат. Найменша частка витрат на забезпечення потреб у продовольстві спостерігалась у Запорізькій області (46,5 %).

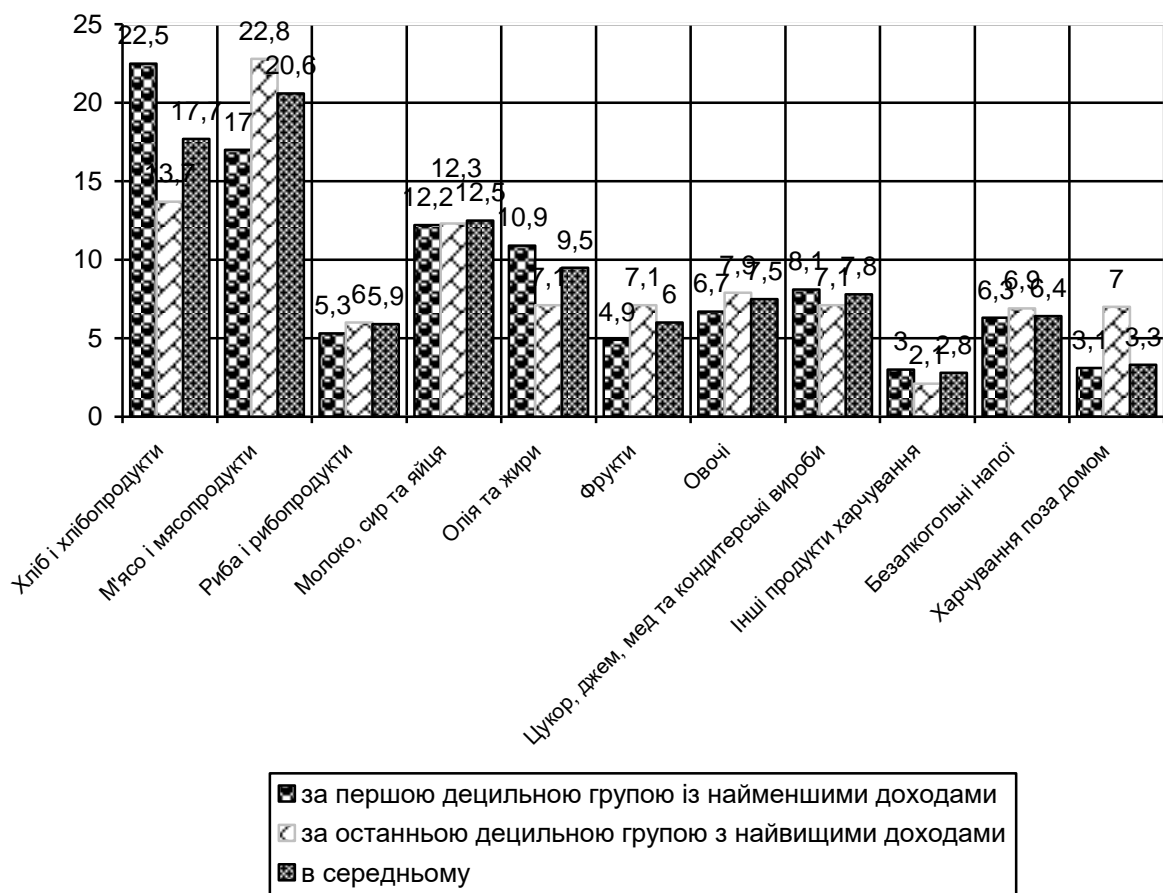

Рис. 3.11. Витрати домогосподарств на продукти харчування

Низький рівень доходів та надмірна їх диференціація у значній мірі впливає на обсяг, асортимент та якість продуктів харчування залежно від рівня матеріального добробуту. Якщо у домогосподарствах децильної групи із найвищим рівнем середньодушових еквівалентних грошових доходів на продукти харчування (у розрахунку на одне домогосподарство) витрачалось 2822 грн., то у домогосподарствах із найнижчими доходами

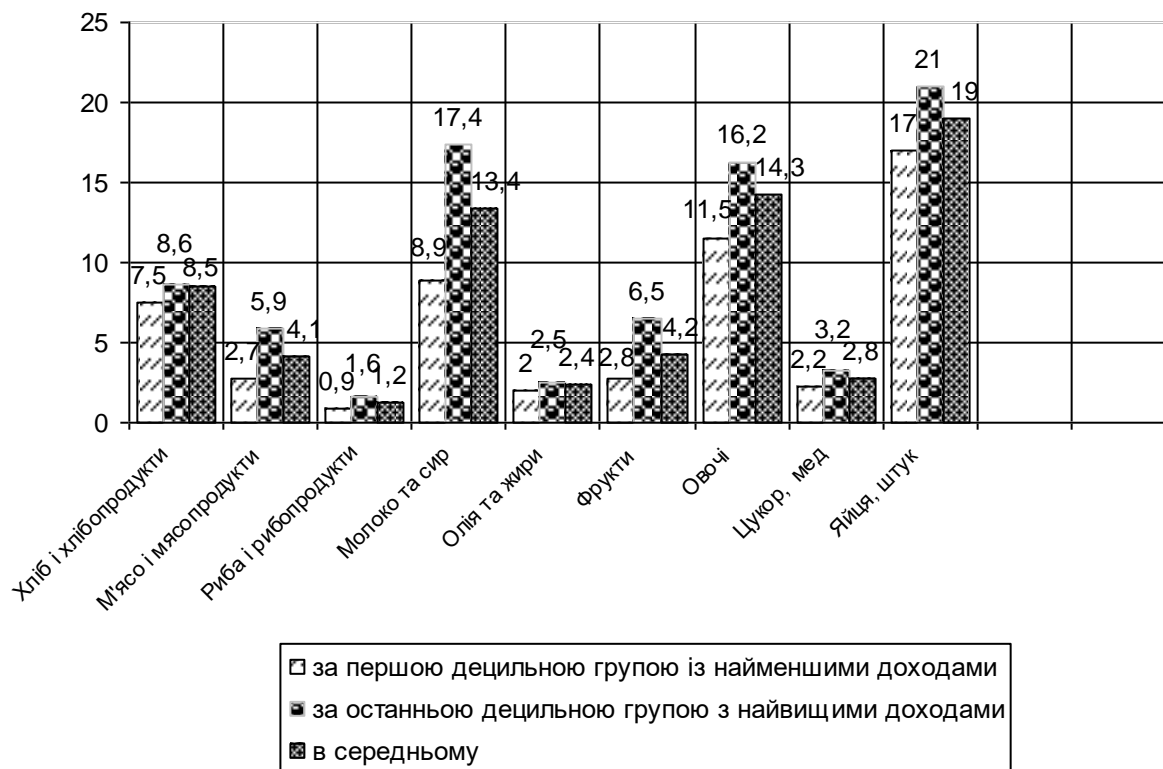
лише 1654 грн. У структурі грошових витрат домогосподарств найвищу питому вагу займають хліб і хлібопродукти (17,7%), м'ясо і м'ясопродукти (20,6%), молоко, молочні продукти, сир та яйця (12,5%) (рис. 3.12). Причому в домогосподарств із найнижчими доходами на придбання хліба та хлібопродуктів витрачається 22,5% усіх грошових витрат, мяса і м'ясопродуктів – 17,0%, молока та молочних продуктів, сиру, яєць -12,1%, олія та жири – 10,9%, тоді як у домогосподарств децильної групи із найвищими доходами частка витрат на ці продукти відповідно становить 13,7%, 22,8%, 12,5% та 7,1%. На харчування поза домом українці витрачають в середньому 3,3% грошових витрат на харчування, в тому числі домогосподарства із найвищими доходами - 7,0%, а з найнижчими лише 3,1%.

Рис. 3.12. Питома вага грошових витрат домогосподарств на харчування

Таким чином, домогосподарства із невисоким ступенем достатку задовільняють свої потреби у харчуванні за рахунок більш доступних продуктів харчування.

Значні відмінності є і в споживанні окремих продуктів харчування у домогосподарствах залежно від розміру їх середньодушових еквівалентних загальних доходів (рис. 3.13). Так, у домогосподарствах населення децильної групи із найбільшими доходами споживання м'яса і м'ясопродуктів становить у середньому 5,9 кг у місяць, що у 2,2 раза більше ніж у домогосподарствах із найменшими доходами та у 1,4 раза, ніж в середньому по домогосподарствах.

Рис. 3.13. Споживання продуктів харчування у домогосподарствах (у середньому за місяць у розрахунку на 1 особу, кг).

Аналогічно вищим порівняно із домогосподарствами із нижчими доходами є споживання риби та рибопродуктів у 1,7 раза, молока та

молочних продуктів 1,9 раза, фруктів та ягід – 2,3 раза. Незначне відхилення від середнього значення (8,5 кг) спостерігається лише у середньомісячному споживанні хліба та хлібопродуктів у вказаних категоріях домогосподарств і становить 8,6 кг та 7,5 кг відповідно. Таким чином, споживання продуктів харчування у домогосподарствах із більшими доходами є вищими за кожною групою харчових продуктів.

Виходячи із власних розрахунків, для забезпечення потреби населення України в основних продуктах харчування згідно раціональних норм споживання, затверджених в «Орієнтовному наборі основної продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення» МОЗ України необхідно збільшити фонд споживання м'яса та м'ясопродуктів на 67,8 % до 3425 тис. тонн, молока та молокопродуктів на 65,2 % до 16277 тис. тонн, плодів та ягід на 65,9 % до 3853 тис. тонн.

Проведений аналіз стану продовольчого забезпечення засвідчує, що для більшості населення в країні існує проблема економічної та фізичної доступності основних продуктів харчування, що загрожує продовольчій безпеці країни. Якщо стан виробництва і споживання продукції рослинницької продукції характеризується в основному як задовільний, то у сфері власного виробництва та споживання населенням продуктів тваринництва, а саме: м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, а також риби є критичним.

Тому державна політика повинна бути спрямована на виконання двох основних завдань: підвищення доходів населення та збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, що в кінцевому результаті призведе до насичення вітчизняного ринку агропродукції та стабілізації (зниження) цін.

3.4. Оцінка експортного потенціалу аграрного сектору України

На сьогодні економічний світ являє собою надзвичайно складну і суперечливу систему взаємовідносин між країнами та народами. Тому головним завданням України є визначення її місця в сучасній системі міжнародних економічних відносин, яке обумовлюється її економічним, політичним, екологічним потенціалом, географічним розміщенням та історичними надбаннями.

Сучасний економічний розвиток характеризується значним поширенням глобалізаційних інтеграційних процесів. У загальному економічна інтеграція є позитивним явищем, оскільки вона дозволяє розширювати ринки збуту, сприяє ефективному взаємному співробітництву між виробником та споживачем сільськогосподарської продукції, а також позитивно впливає на стабілізацію вітчизняної економіки.

В Стратегії та концепції роботи ФАО у галузі харчування (2015, Рим) серед проблем неповноцінного харчування, які існують у всіх країнах і характерні для усіх соціально-економічних груп, виділено наступні: недостатність харчування, дефіцит мікроелементів та ожиріння. За оцінками ВОЗ в країнах, що розвиваються 167 мільйонів дітей до п'яти років страдає від хронічного недоїдання. Кількість дорослих, які страждають від не достатку окремих мікроелементів та вітамінів складає 30–40 % в Африці та Азії і 10–20 % у Латинській Америці. Нерівномірні темпи економічного росту, соціально-економічних перетворень, механізації, поряд із зміною життєвого укладу, культурних норм і поведінкової практики призводять до змін в якості харчування, значних зрушень його структури та зменшення фізичної активності [334, с. 11]. Сучасний стан розвитку світової економіки характеризується

поглибленням проблем дефіциту продовольства у глобальних масштабах та зменшенням виробництва основних продуктів харчування у розрахунку на одну особу, внаслідок швидкого зростання чисельності населення Землі. За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН ФАО сьогодні у світі голодує населення 34 країн, постійно недоїдають 842 млн. осіб, що становить близько 12 % усього населення.

Виходячи із цього, досить хорошими виглядають перспективи України для освоєння нових ринків збуту сільськогосподарської продукції, особливо на ринках Азії, Північної Африки та розширення цього сектору у країнах Європи.

Глобалізація є об'єктивним та закономірним процесом, характеризується економічною, політичною і культурною інтеграцією та уніфікацією. Передумовами цього процесу стала науково-технічна революція, швидке поширення світової інформації, розвиток Інтернету. Однозначно оцінити вплив глобалізації на розвиток світової економіки не можна, однак слід наголосити на основних перевагах глобалізаційних процесів:

- поглиблення міжнародного поділу праці;
- підвищенню якості життя, розширенню життєвих перспектив населення;
- заощадження на масштабах виробництва, що потенційно може привести до зниження цін, отже, й до стійкого економічного зростання, підвищення рівнів зайнятості і життя;
- підвищення рівня продуктивності праці в результаті раціоналізації виробництва на глобальному рівні і застосування передових технологій, а також зростання конкуренції з метою інноваційного оновлення;
- поширення швидкими темпами інформаційних технологій, більші можливості пошуку партнерів в усьому світі, а не лише серед найближчих

сусідів, вільне пересування українських громадян у світі, можливості отримання освіти і роботи за кордоном.

Крім того, глобалізація сприяє вільному та широкому розповсюдженню капіталів, зростанню зарубіжних інвестицій, розширенню можливостей для розвитку інфраструктури, налагодженню контактів між суб'єктами господарювання різних країн. Як сучасна форма організації міжнародних відносин, глобалізація є новим етапом розвитку людської цивілізації, коли національні економіки виходять за межі однієї держави, поширюється взаємозалежність між країнами в економічній, політичній, екологічній і культурній сферах життєдіяльності суспільств.

Сьогодні будь-яка країна світу, якою б багатою і розвинутою вона не була, не може існувати окремо незалежно від решти світу. Нерівномірний розподіл природних багатств, людських ресурсів у світі створює надлишок в одних країнах і нестачу в інших, обумовлює необхідність їх обміну та перерозподілу. В результаті глобалізаційних процесів виникає глобальний поділ праці, зростає міграція людей, капіталу, виробництва, стандартизація законодавства, економічних процесів, а також злиття культур різних країн.

Проте, як зазначає М. Портер, «міжнародна торгівля та експорт капіталу можуть не тільки суттєво підвищити продуктивність в країні, але й навпаки, поставити її рівень під загрозу... Навіть якщо дана галузь всередині країни випереджає інші за продуктивністю і є привабливою для необхідних людських та інших ресурсів, вона не зможе експортувати свою продукцію, якщо нездатна конкурувати із зарубіжними суперниками» [275, с. 26].

Серед загроз, які несе глобалізація Україні, слід виділити: посилення економічної, політичної і культурної залежності від наддержав, поступова втрата національно-культурної ідентичності і самобутності і навіть національного суверенітету за рахунок добровільного делегування деяких державних функцій таким міжнародним об'єднанням, як ООН, Євросоюз,

ОБСЄ, СНД.

16 травня 2008 р. Україна приєдналася до Світової організації торгівлі, найважливішим принципом діяльності якої є рівноправне ставлення до всіх його учасників, відсутність торгової дискримінації між ними. На кінець 2015 р. до СОТ входило 162 національні економіки і 22 країни у статусі спостерігачів, що охоплювало практично усю світову економіку [262].

Поряд із правилами СОТ у світовій торгівлі діють регіональні торгові угоди (РТУ), які мають значно довшу історію і створюють преференційні умови для їх учасників, дискримінуючи економіки решти країн світу. Ці торгові угоди мають на меті оптимізувати торговельні потоки за обсягами і тарифами, сприяти розвитку торгівлі та поглибленню глобалізаційних процесів.

Підписання і ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у травні 2014 р. надало односторонні торговельні преференції на експорт української аграрної продукції та надало нові можливості зростання обсягів та розширення номенклатури експорту в ЄС. На нашу думку, вихід України на міжнародні ринки сільськогосподарської продукції дозволить:

- інтенсифікувати відтворювальні процеси у вітчизняних аграрних підприємствах, поглибить спеціалізацію, створить відповідні умови для нарощування виробництва, завантажить засоби виробництва, сприятиме ефективності використання нових технологій, а також сприятиме зростанню зайнятості;

- міжнародна конкуренція сприятиме вдосконаленню виробництва та висуватиме нові вимоги (стандарту) до якості продукції;

- виручка із експорту сільськогосподарської продукції може стати важливим джерелом накопичення капіталу, що спрямовуватиметься на розвиток сільськогосподарського виробництва.

Згідно теорії абсолютних переваг А. Сміта усі країни зацікавлені у вільному розвитку міжнародної торгівлі, оскільки отримують вигоди від неї незалежно від того, чи є вони експортерами, чи імпортерами. Кожна країна відрізняється своїм кліматом, територією, ресурсами, а також технологією виробництва, тому повинна спеціалізуватися на виробництві того товару, який має більшу вигоду у розмірі витрат на її виробництво порівняно з іншими країнами. Відмова від виробництва нерентабельних товарів та концентрація зусиль на більш прибуткових товарах призводить до нарощування обсягів виробництва, зростання міжнародної торгівлі. Отже, теорія абсолютних переваг констатує, що багатство країни складається із доступності товарів і послуг для своїх громадян [325].

Розширення експорту за рахунок низької зарплати і слабкої валюти одночасно експортуючи продукцію, яку країни не в змозі виробити достатньо продуктивно, можна досягти збалансованої зовнішньої торгівлі і навіть позитивного торгового сальдо. Але при цьому, як зазначає М. Портер, рівень життя в країні буде падати. «Тільки робочі місця високої продуктивності (не будь-які робочі місця) зможуть призвести до збільшення національного доходу. Таким чином, для економічного процвітання важлива продуктивність використання усіх ресурсів» [275, с. 27].

Український аграрний сектор володіє сукупністю унікальних виробничих та ресурсних можливостей та характеризується величезним потенціалом виробництва, що значно перевищує потреби внутрішнього ринку, здатний не тільки забезпечити продовольчу незалежність нашої держави та зростання доходів агровиробників, але й ефективно інтегруватися у світовий економічний простір, створити мультиплікативний ефект у розвитку інших галузей національної економіки. Вигідне геополітичне розташування, сприятливі кліматичні

умови, якісні земельні ресурси укупі із працюючим та високоосвіченим людським потенціалом дозволяють Україні стати провідним виробником сільськогосподарської продукції не тільки у регіоні, а й світі.

Втрата економічного потенціалу а також неможливість найближчими роками відновити виробничий потенціал на територіях основного імпортера продукції добувної, металургійної, хімічної та інших галузей важкої промисловості на територіях частини Донецької і Луганської областей вивело аграрний сектор економіки у лідери зовнішніх торговельних відносин.

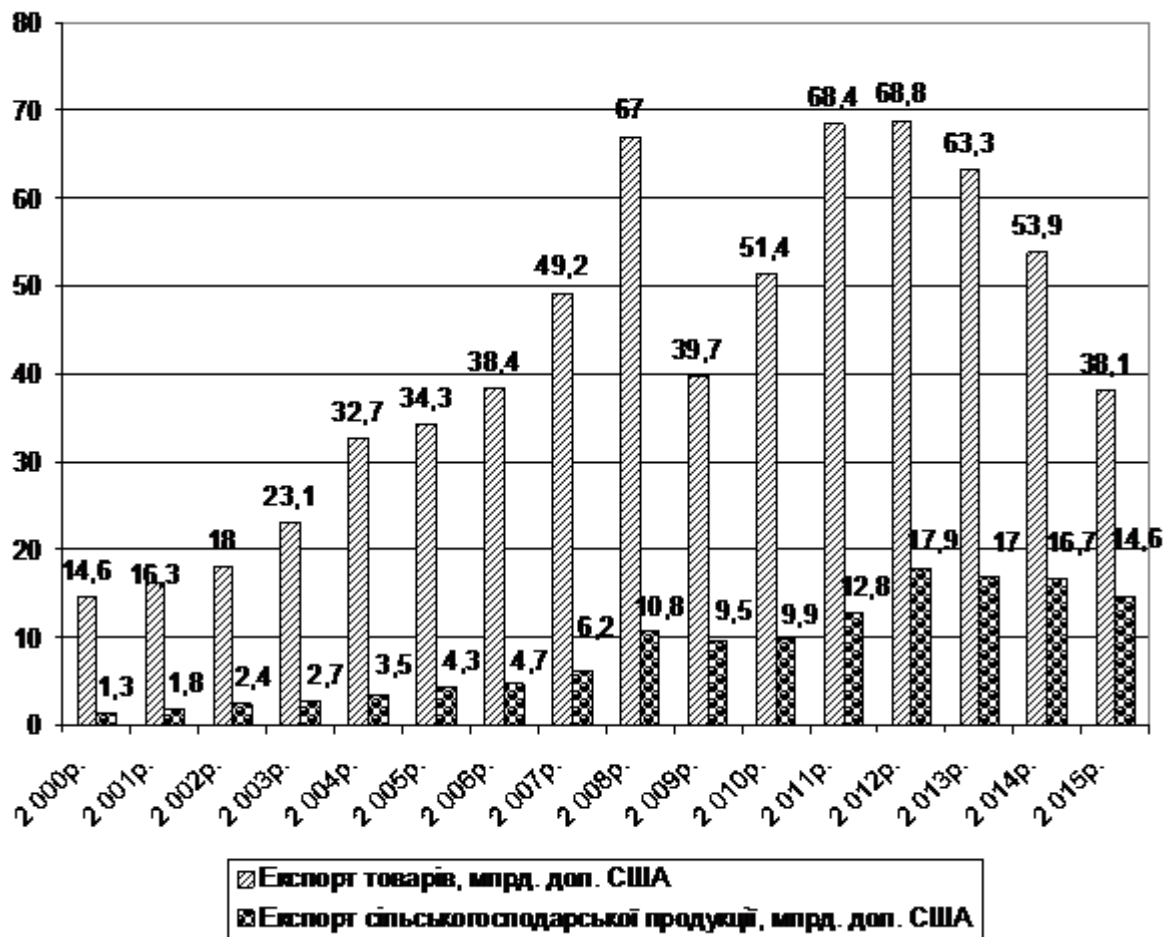

Рис. 3.14. Динаміка експорту товарів та сільськогосподарської продукції України

За останні 15 років обсяг експорту української аграрної продукції зріс у 8 разів і становив у 2015 р 14,6 млрд. дол., або понад 38% від загального експорту країни (рис. 3.14). Найвищі середньорічні темпи зростання спостерігались у період досягнення найвищих показників експорту до 2012 р. і становили 13,9 % в загальному та 24,4 % для експорту сільськогосподарської продукції. Починаючи із 2013 р. експорт товарів українського виробництва почав стрімко знижуватись і в 2015 р. становив лише 55,4 % від рівня 2013 р., обсяг агроекспорту зменшився лише на 18,4 %, що і забезпечило його високу питому вагу 38,3 %. Слід відмітити, що частка агроекспорту у загальному обсязі українського експорту товарами постійно зростала із 8,9 % у 2000 р. до рекордних у 2015 р.

Зростання експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції відбулось за рахунок високих врожаїв сільськогосподарських культур, стабільно високого попиту на вітчизняну продукцію, її більш високої цінової конкурентоспроможності, а також підвищення цін на світових ринках аграрної продукції.

Слід відмітити, що приріст українського експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції в основному забезпечувався за рахунок збільшення питомої ваги сировини та продуктів первинної переробки (рис. 3.15).

Експорт сільськогосподарської продукції, яка пройшла первинну переробку вважається більш доцільним. В країнах із розвинутою економікою експорт орієнтується на продукцію глибокої переробки із високою доданою вартістю. Протягом останнього десятиріччя частка продукції, яка пройшла технологічну обробку у загальному обсязі світового експорту залишається незмінною і становить 41 %, в той час як в експорті країн, що розвиваються вона зменшилась із 31 до 26 %. [328 , с. 3]. У країнах з розвинутою економікою значна питома вага

продукції призначеної на експорт виробляється із імпоротної сировини. Яскравим прикладом цього є закупівля фуражного зерна і з подальшою реалізацією на зовнішніх ринках широкого асортименту тваринницької продукції.

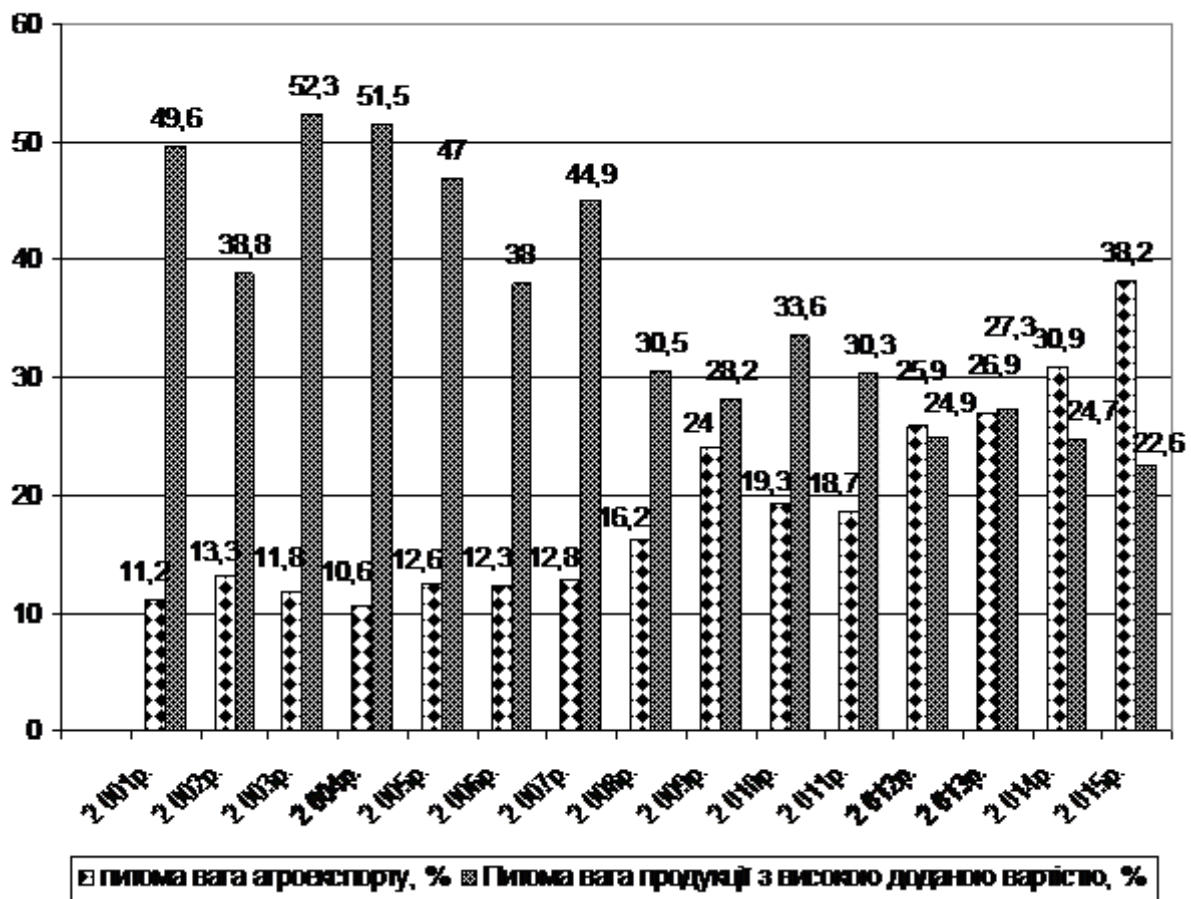
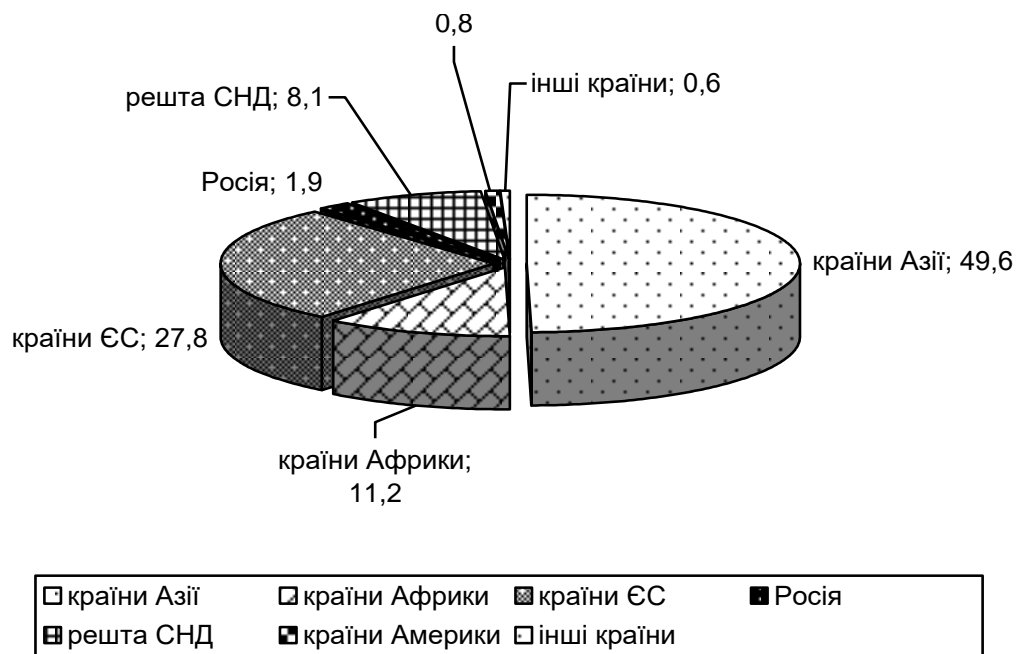

Рис. 3.15 Питома вага продукції з високою доданою вартістю

Вирощування високорентабельних сільськогосподарських культур експортного спрямування з невисоким ступенем переробки сільськогосподарської сировини не дає можливості у повній мірі забезпечити ефективне використання наявного потенціалу аграрного сектору, підвищити рівень капіталізації сільськогосподарського виробництва, сприяти соціально-економічному розвитку сільських

територій. Тому для збільшення обсягів експортної продукції необхідно забезпечити розвиток нових структурних галузей аграрної сфери переробної промисловості.

Географічна структура українського експорту аграрної продукції залишається незмінною вже кілька років поспіль (рис. 3.16). Провідні позиції належать трьом регіонам – країнам Азії, Європейського Союзу та Африки. В результаті диверсифікації ринків частка загального агроекспорту у країни Азії досягла 49,6 %, Європейського Союзу – 27,8 %, Африки – 11,2 %, на решту країн (включаючи, країни СНД, Росію та інші припадає 11,4 %).

Рис. 3.16 Географічна структура експорту сільськогосподарської продукції

Розширення географічної структури експорту та визначення основних тенденцій розвитку кон'юнктури світових агропродовольчих ринків створює можливості для нарощування виробництва, збільшення доходів, отримання додаткових конкурентних переваг. Окрім цього, збільшення кількості партнерів у міжнародній торгівлі агропродукцією дозволить диверсифікувати ризики як комерційного, так і політичного

характеру.

Основними країнами, до яких експортувалася українська сільськогосподарська продукція у 2015 р. були: Китай (8,5 % загального експорту сільськогосподарської продукції), Індія (7,4 %), Єгипет (7,0 %), Іспанія (5,9 %), Туреччина (5,2 %), Італія (4,0 %), Нідерланди (3,8 %), Саудівська Аравія (3,2 %), Польща (2,9 %), Іран (3,0 %) [329]. В загальному у 10 найбільших країн-імпортерів поставлено 50,9 % усього сільськогосподарського експорту (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

**Топ 10 імпортерів
української сільськогосподарської продукції у 2015 р.**

Країна	Вартість, млрд. дол. США	Частка в експорті продукції АПК, %
Китай	1,24	8,5
Індія	1,09	7,4
Єгипет	1,03	7,0
Іспанія	0,85	5,9
Туреччина	0,76	5,2
Нідерланди	0,58	4,0
Італія	0,56	3,8
Саудівська Аравія	0,47	3,2
Іран	0,44	3,0
Польща	0,42	2,9

Джерело: [319].

Достатньо привабливими у найближчій перспективі для торгівлі сільськогосподарськими товарами і продовольством виступають багатонаселені країни, які розвиваються швидкими темпами – Китай, Індія, Бразилія, Мексика, Індонезія, Єгипет, В'єтнам, Таїланд.

Слід відмітити, що на відміну від України, найбільшими імпортерами польської продовольчої продукції є високорозвинені країни:

Німеччина 22 %, Великобританія, Чеська Республіка, Нідерланди, Франція по 6 %, Італія 5 %, Словацька Республіка 3 % загального експорту сільськогосподарської продукції. Усього на цей сегмент країн припадає 60 % загального експорту сільськогосподарської продукції [390].

Європейський Союз використовує нетарифне регулювання у вигляді квот до експорту української сільськогосподарської продукції. Так, у 2015 р. Україною повністю використано квоти по кукурудзі (обсяг квоти – 400 тис. т), пшениці (950 тис. т), ячмінній крупі і борошну (6,3 тис. т), по яблучному і виноградному соку (10 тис. т), вівсу – 4 тис. т. Крім того, у 2015 р. українськими експортерами понад квоти реалізовано сільськогосподарської продукції: мед (у чотири рази), сік (у сім разів), кукурудзу (майже у 20 разів). Проте, Україною у цьому році не було використано усі виділені квоти, в межах яких товари поставляють у ЄС без мит. Так, квота по ячменю використана на 77,5 %, по курятині – на 56,9, по солоду і пшеничній клейковині – на 72,9, по етанолу – на 4,4 %. Окремі товари в межах виділених квот взагалі не експортувались: свинина, телятина, молочна продукція, яйця, баранина, гриби.

Європейський ринок приваблює українських агровиробників насамперед своєю платоспроможністю, стабільним попитом та значно вищими цінами. Проте, існує ряд перешкод у просуванні продукції українських виробників сільськогосподарської продукції на європейський ринок та завоюванні на ньому конкурентних переваг, а саме:

1) високій вартості модернізації власного виробництва для переходу на європейські стандарти якості та процедури сертифікації для експорту в ЄС;

2) вкрай низькій якості вітчизняної сировини, особливо продукції тваринництва, яка в основному виробляється у господарствах населення;

3) недостатні обсяги виробництва аграрної продукції, особливо продукції тваринництва, що не покривають навіть внутрішніх потреб, а

також обмеженому її асортименті, який не відповідає структурі попиту на зовнішніх ринках;

4) відсутності достовірної інформації щодо кон'юнктури ринків ЄС, процедур експорту, пошуку партнерів, проведення переговорів тощо [260, с. 91].

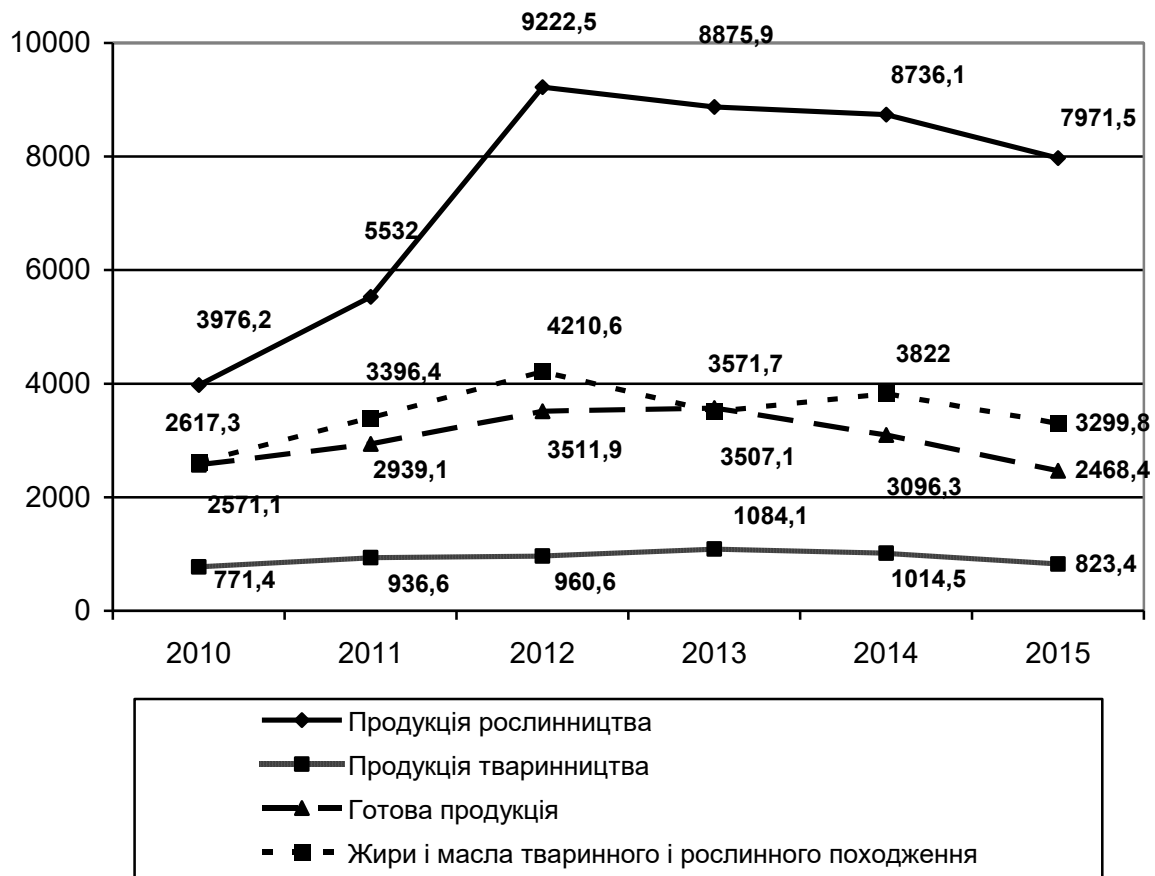
Потенційними експортерами аграрної продукції в нинішніх умовах виступають лише крупні сільськогосподарські підприємства, в яких акумульовано усі фактори виробництва мають можливості розширення ринків збуту та сформовано відповідне інфраструктурне середовища для здійснення цієї діяльності.

Нарощування експорту тваринницької продукції України, зокрема до країн ЄС можливе лише в контексті забезпечення європейських стандартів якості аграрної продукції. Особливо гостро постає проблема забезпечення відповідності вітчизняної продукції європейським стандартам для більшості малих і середніх товаровиробників, оскільки процеси гармонізації та адаптації українського законодавства до вимог директив та регламентів ЄС щодо сільського господарства та харчової промисловості потребують не лише тривалого перехідного періоду, але й відповідних матеріальних ресурсів.

На кінець 2015 р. у господарствах населення зосереджувалось 66,1 % ВРХ, в тому числі корів 76,7 % , свиней 47,7 %, овець та кіз 85,9 %, коней 93,1 %, кролів 97,4 %, птиці 45,1 %. Цією категорією виробляється 37,0 % м'яса, 74,9 % молока, 41,8 % яєць, 86,2 % вовни та 98,6 % меду. Товарність молока у господарствах населення у 2015 р. становила 16,9 %. Якість молока, купленого переробними підприємствами у господарствах населення є низькою. Так, частка молока гатунку екстра, вищого та першого гатунку становить 8,9 %, другого гатунку – 86,4 % та негатункового – 4,7 % [331].

Господарства населення позбавлені можливостей застосовувати

сучасні технології виробництва продукції, що впливає на її якість та відповідність європейським санітарним стандартам та нормам. Виходячи із цього, у найближчій перспективі збільшити експорт тваринницької продукції є доволі складним завданням.

Рис. 3.17. Товарна структура експорту аграрного сектору

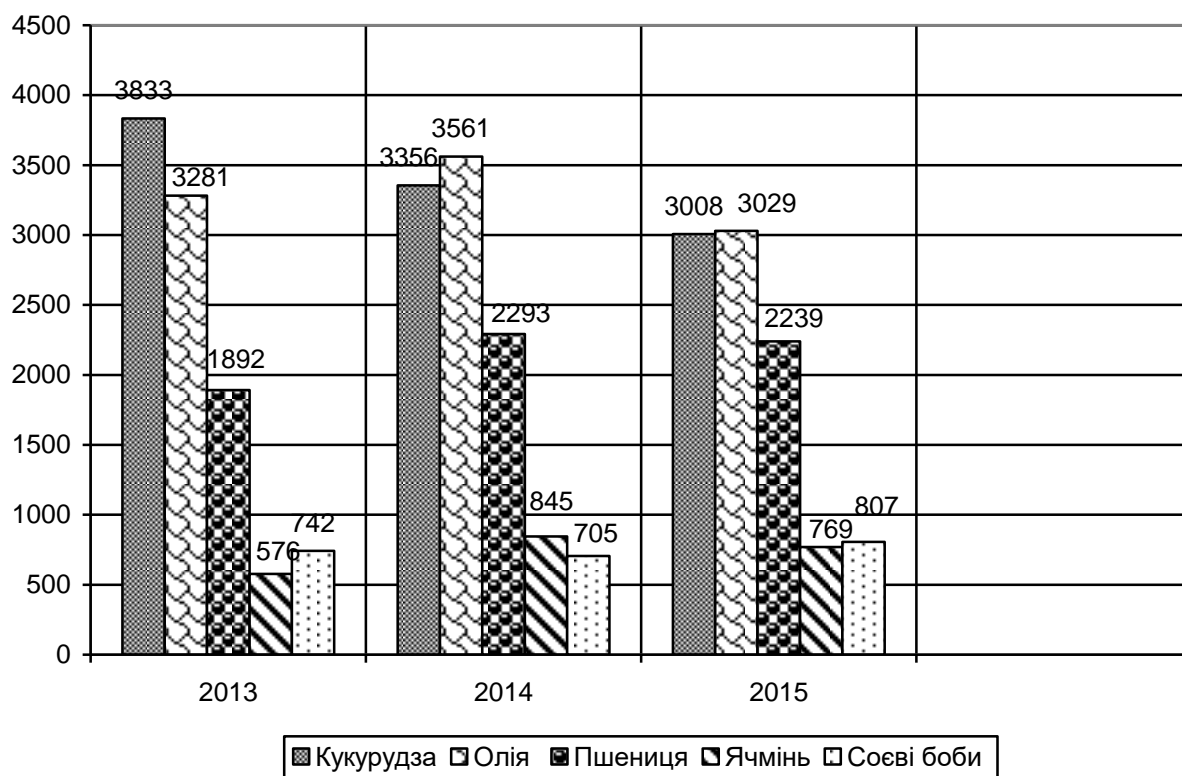
Погоджуємось із думкою Т. О. Осташко, що основна проблема виходу України на зовнішні ринки сільськогосподарської продукції полягає не у вкрай обмежених річних квотах, а у нездатності українського товаровиробника виконати умови щодо якості та безпечності продукції для отримання відповідних дозволів на проведення експортних операцій у країнах ЄС [260, с. 84].

Основу українського експорту становить продукція рослинництва 54,7 %, жири і масла тваринного і рослинного походження 22,7 %, готова продукція 16,9 %. На продукцію тваринництва припадає лише 5,7 % усього

експорту сільськогосподарської продукції (рис. 3.17).

Аналіз структури експорту засвідчує досить обмежений асортимент. Так, за 2015 р. перші п'ять лідируючих позицій українського агроекспорту (кукурудза, олія, пшениця, ячмінь та соя) склали 67,5 % усієї експорту АПК (рис. 3.18).

Рис. 3.18. Динаміка продукції українського сільськогосподарського експорту, млн. доларів США

Географічна структура найбільш експортованої продукції сільського господарства відображена у таблиці 3.12 засвідчує азіатське спрямування українського експорту. Так, частка країн Азії в експорті соняшникової олії становить 70,9 %. Індія імпортує української соняшникової олії на суму 1044,7 млн. доларів США (34,6 %), Китай 438,0 млн. доларів США (14,5 % усього його експорту). Також на суму більше 100 млн. доларів США закуплено соняшникової олії Іспанією (154,5 млн. дол.), Іраном (150,6),

Нідерландами (134,4), Італією (115,6), Туреччиною (115,5) та Малайзією (114,5 млн. дол.).

Експорт української кукурудзи зорієнтований в основному на європейський ринок (42,3 %). Проте, в українському експорті кукурудзою провідне місце займає Китай (18,1 %), Єгипет (14,9 %), а також Іспанія (14,3 %), Нідерланди (9,3 %), Італія (6,5 %).

Таблиця 3.12

Географічна структура окремих видів товарів

Експорт		в тому числі									
		Країни СНД		Європа		Азія		Африка		Інші	
Вартість, млн. дол.	Питома вага, %	Вартість, млн. дол.	Питома вага, %	Вартість, млн. дол.	Питома вага, %	Вартість, млн. дол.	Питома вага, %	Вартість, млн. дол.	Питома вага, %	Вартість, млн. дол.	Питома вага, %
Олія соняшникова											
3023,5	100,0	54,4	1,8	579,0	19,2	2144,6	70,9	232,7	7,7	12,8	0,4
Кукурудза											
3002,5	100,0	15,0	0,5	1270,9	42,3	1073,5	35,8	642,5	21,4	0,6	0,0
Пшениця											
2238,2	100,0	0,4	0,0	295,7	13,2	1148,3	51,3	739,4	33,1	54,4	2,4
Соеві боби											
805,5	100,0	11,0	1,4	125,4	15,6	623,8	77,4	45,3	5,6	-	-
Ячмінь											
768,5	100,0	1,3	0,2	27,9	3,6	630,8	82,1	108,5	14,1	-	-

Складено на основі: [319].

Третя позиція серед лідерів українського сільськогосподарського експорту належить пшениці, вартість якого у 2015 р. становила 2238,2 млн. доларів США. Основними імпортерами цієї культури у 2015 р. були: Єгипет (310,8 млн. дол. або 13,9 %), Таїланд (260,1 млн. дол. або 11,6 %), Індонезія (157,7 млн. дол. або 7,1 %), Корея (156,5 млн. дол. або

7,0 %), Іспанія (135,1 млн. дол. або 6,0 %), Італія (107,3 млн. дол. або 4,8 %).

Одним із важливих показників, що характеризує ефективність сільськогосподарського виробництва та експорту є вартість агроекспорту у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь. Диференціація країн за цим показником є достатньо суттєвою. Так, якщо в Україні вартість експорту сільськогосподарської продукції у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь становить 307 дол. США, Сполучених Штатах Америки – 340, то у Франції – 2542, Нідерландах – 47100, Бельгії – 32000 дол. США [244, с. 73].

Український імпорт (за кодами 1–24 УКТ ЗЕД) у 2015 р. становив 3484,4 тис. дол. США, в тому числі: живі тварини і продукти тваринного походження – 548,2 тис. дол. (15,7 %), продукти рослинного походження – 1146,2 тис. дол. (32,9 %), жири та олії тваринного або рослинного походження 182,3 тис. дол. (5,2 %) і готові харчові продукти – 1607,7 тис. дол. (46,2 %). Отже за прийнятою методикою частка продукції з високою доданою вартістю в українському експорті становила 61,9 %.

Імпортозалежність України є за такими позиціями: «риба і рибопродукти», «плоди, ягоди та виноград», «олія рослинна всіх видів», а за кодами 16–24 УКТ ЗЕД: тютюнова продукція, сировина та відходи від неї, добавки для годівлі тварин, екстракти, есенції, концентрати кави та чаю, шоколад, вина ігристі, корм для собак і котів, соки, продукти дитячого харчування та ін. Висока частка імпорту за цими видами продукції пояснюється наступними об'єктивними причинами:

– основну частину у групі «риба і рибопродукти» припадає на рибу свіжу, охолоджену або морожену тих видів, що видобуваються у морських водах інших держав;

– за позицією «олія рослинна всіх видів» висока частка імпорту обумовлюється ввезенням олій (пальмової, кокосової, оливкової,

пальмоядрової та ін.), які в країні не виробляються, проте користуються значним попитом на внутрішньому ринку;

– у складі імпорту плодово-ягідної продукції основу складають екзотичні продукти (цитрусові, банани, ананаси, фініки, ківі, хурма, персик тощо).

Слід відмітити, що скорочення обсягів експорту сільськогосподарської продукції в останні роки зумовлене не тільки дією економічних законів чи процесів, а впливом агресивної зовнішньої політики, що пов'язано із втратою і до того не стійких ринків збуту сільськогосподарської продукції. Виходячи із цього, частина продукції що не експортувалась, залишається на внутрішньому ринку і впливає на зменшення цін на сільськогосподарську продукцію.

Виходячи із вищевикладеного, можна констатувати, що аграрний сектор економіки України має досить високий експортний потенціал сільськогосподарської продукції, який потребує використання повною мірою. Основним пріоритетом економічних інтересів України на шляху інтеграції у світову економічну систему має бути стійке нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, що базуватиметься на передових енергозберігаючих технологіях та диверсифікації експортних потоків. Україна повинна вибрати стратегію на підвищення якості продукції, запровадження модернізації та інноваційності виробництва.

Незважаючи на те, що основу українського експорту становить сільськогосподарська продукція великих сільськогосподарських підприємств та вертикально інтегрованих, лише розвиток малого та середнього бізнесу у сільській місцевості на основі європейського досвіду кооперування селян дасть можливість виробляти та експортувати екологічно чисту сільськогосподарську продукцію та відновити зруйновані виробництва.

Сучасна модель розвитку аграрного сектору, орієнтована на

збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та нарощування сировинного експорту, потребує серйозних структурних змін. Ринок сировинних товарів залишається малопрогнозованим і в значній мірі залежить від глобальних кон'юнктурних коливань. Тому обраний вектор розвитку аграрного сектору України не зможе забезпечити сталого розвитку країни у довгостроковій перспективі.

Попри те, що Україна має безліч преференцій на міжнародному ринку, відсутність єдиної державної експортної стратегії та концептуальних підходів в напрямку підтримки експорту, подальший розвиток відносин як з Європейським Союзом, так і з іншими країнами світу багато в чому залежить від успіху внутрішніх реформ. З цією метою необхідно відпрацювати програми адаптації ризикових галузей економіки України до діяльності у новому глобальному конкурентному середовищі, забезпечити дієвий захист вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників, запровадити у разі необхідності перехідні періоди для окремих галузей аграрного сектора. Також важливим завданням є приведення українського законодавства щодо якості продукції у відповідність з європейськими вимогами, проведення сертифікації підприємств аграрної галузі, дотримання і застосування стандартів якості та безпеки продукції відповідно до міжнародних вимог.

Надзвичайно сприятливі природно-кліматичні умови для сільськогосподарської діяльності, наявність потужного ресурсного та людського потенціалу, здатні забезпечити реальні передумови для відродження окремих галузей, зростання виробництва, розширення експортного асортименту уже в найближчій перспективі.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

4.1. Побудова сучасної парадигми розвитку

В аграрному секторі України спостерігається ситуація, вихід з якої неможливий без розробки принципово нових напрямків організаційно-економічного забезпечення формування і розвитку відносин у сучасних економічних умовах. Для вирішення існуючих проблем, що виникли в аграрній сфері, на довгострокову перспективу потрібно розробити сучасну парадигму забезпечення розвитку вітчизняного аграрного сектору. Парадигма розвитку є відносно новим терміном, який розуміють як основну концептуальну модель постановки проблем та пошуку методів їх вирішення у науці галузевого управління. Особливість парадигм – це їх змінний характер, який виявляється при зміні науково-технологічних укладів і довгих економічних циклів. За допомогою парадигм наука визначає пріоритети розвитку галузевих управлінських систем, методи досліджень та критерії оцінювання для відбору й адаптації нових ідей і підходів. Накопичення суперечностей, невідповідність концепції реальному стану речей та втрата актуальності критеріїв оцінювання або методів дослідження призводять до тотальної трансформації, під час якої відбувається зміна парадигм.

Дослівно парадигма (від грец. *παράδειγμα*) означає «приклад», «модель», «зразок». У науково-філософському розумінні парадигма – це сукупність фундаментальних наукових установок, уявлень і термінів, яка науковою спільнотою береться за основу в її дослідницькій діяльності, що представляє собою модель постановки проблем та їх вирішення в науці [265]. Інакше кажучи, це загальне уявлення про світ, крізь призму якого вирішуються всі завдання пізнання й управління ним.

При цьому, відповідно до принципу Ле Шательє-Брауна, епоха зміни парадигм характеризується активізацією і зростанням соціально-економічних ефектів, що базуються на застарілій парадигмі, яка піддається зміні або заміні [292]. Звичайно зміна парадигми супроводжується зміною соціально-економічних та технологічних укладів.

Залежно від масштабів розгляду існують парадигми облаштування світу загалом і парадигми конкретних наук. Парадигма будь-якої конкретної науки має бути узгоджена з науковою картиною світу. Відсутність парадигми свідчить про недостатність теоретико-методологічного підґрунтя розвитку будь-якого соціально-економічного явища або процесу. Тому слід сформулювати таку економічну парадигму, яка здатна буде забезпечити дію об'єктивних законів розвитку суспільства й досягти оптимальних економічних результатів. Діалектика парадигм становить частину загальноцивілізаційного процесу зміни інституційних основ економіки.

Зміна парадигм сприяє якісним змінам у розвитку найбільш ключових сфер діяльності, тенденцій та суб'єктів, які мають вплив на радикальну трансформацію загальної ситуації, і які, як правило, відбуваються періодично [34, с. 124]. Сучасний етап економічного розвитку характеризується зміною його передумов, умов та факторів у глобальному масштабі, що зумовлено передусім знаходженням світової економічної системи на етапі переходу від п'ятого технологічного укладу (епоха інформаційних технологій) до нового, більш прогресивного – цифрової економіки (промислової революції 4.0).

Використання терміна «парадигма» в економіці започаткував Т. Кун. У праці «Структура наукових революцій», виданій у 1962 р., він спробував розкрити зміст цього поняття, шукаючи підходи до нього з різних боків. Зокрема, цей дослідник вказував, що парадигма – це «деякі

загальноприйняті приклади фактичної практики наукових досліджень – приклади, які охоплюють закон, теорію, їхнє практичне застосування і необхідне обладнання, що в сукупності дає нам моделі, з яких виникають конкретні традиції наукового дослідження» [402]. Далі він наголошує, що «...у своєму сталому вживанні поняття парадигми означає прийняту модель або зразок».

Отже, поняття «парадигма», яке ввів у науковий обіг Т. Кун, набуло широкого визнання серед вчених. Проте й на сьогодні час цей термін у трактуваннях різних дослідників характеризується чималою кількістю відмінностей. у трактуванні різними авторами. Так, П. Хаггет – один з теоретиків школи просторового аналізу, визначає парадигму як особливий «вид супермоделі, що містить інтуїтивні та індуктивні критерії, за допомогою яких визначаються особливості або якості того феномену, який вчені мають намір досліджувати, а також найкращі способи для досягнення цього» [366, с. 37]. Зокрема, С. Г. Кірдіна парадигму розуміє як методологію дослідження у широкому значенні цього слова, яка:

а) охоплює набір певних вихідних передумов або постулатів, адекватних, на думку прихильників тієї чи іншої парадигми, природі досліджуваного об'єкта;

б) характеризує спільність постановки проблем, прийнятих правил аналізу, застосовуваного понятійного апарату [116, с. 6].

Відповідно до думки Д. М. Торгачева, потреба в новій парадигмі виникає тоді, коли, по-перше, відбувається відрив пропонованих теоретичних моделей від економічної дійсності, накопичуються методологічні проблеми аналізу процесів економічного розвитку та виникають випадковості й аномалії, що не укладаються і не з'ясовні в межах існуючої парадигми розвитку економіки. По-друге, затребуваність у новій парадигмі виникає в період зміни базових

інститутів, глибоких фінансово-економічних криз та реалізації проривних, стратегічних завдань [344, с. 33].

Парадигма – багатозначне поняття, що залежно від контексту може означати певний зумовлений часом і обставинами як сталий на певний період концепцію, генеральну ідею та закон, за зміною яких можна застосувати граничні умови – зміни парадигми [265].

Отже, парадигма розуміється як визнана науковим співтовариством сукупність знань (законів, теорій, правил, методів, стандартів, концепцій тощо), яка визначається як нова модель та комплекс оцінок накопичених даних, які протягом деякого часу фахівці використовують як «шаблон» при постановці певного класу завдань і їх вирішенні.

Відповідно до теорії Т. Куна й за фактом розвиток знань у будь-якій сфері науки відбувається через низку змін парадигм. Дослідницький потенціал існуючих парадигм поступово слабшає і на основі цих теорій, концепцій та моделей стає неможливим вирішення виникаючих у науці та практиці проблем. Саме тоді стару парадигму наукове співтовариство відкидає і замість неї формує нову парадигму [402].

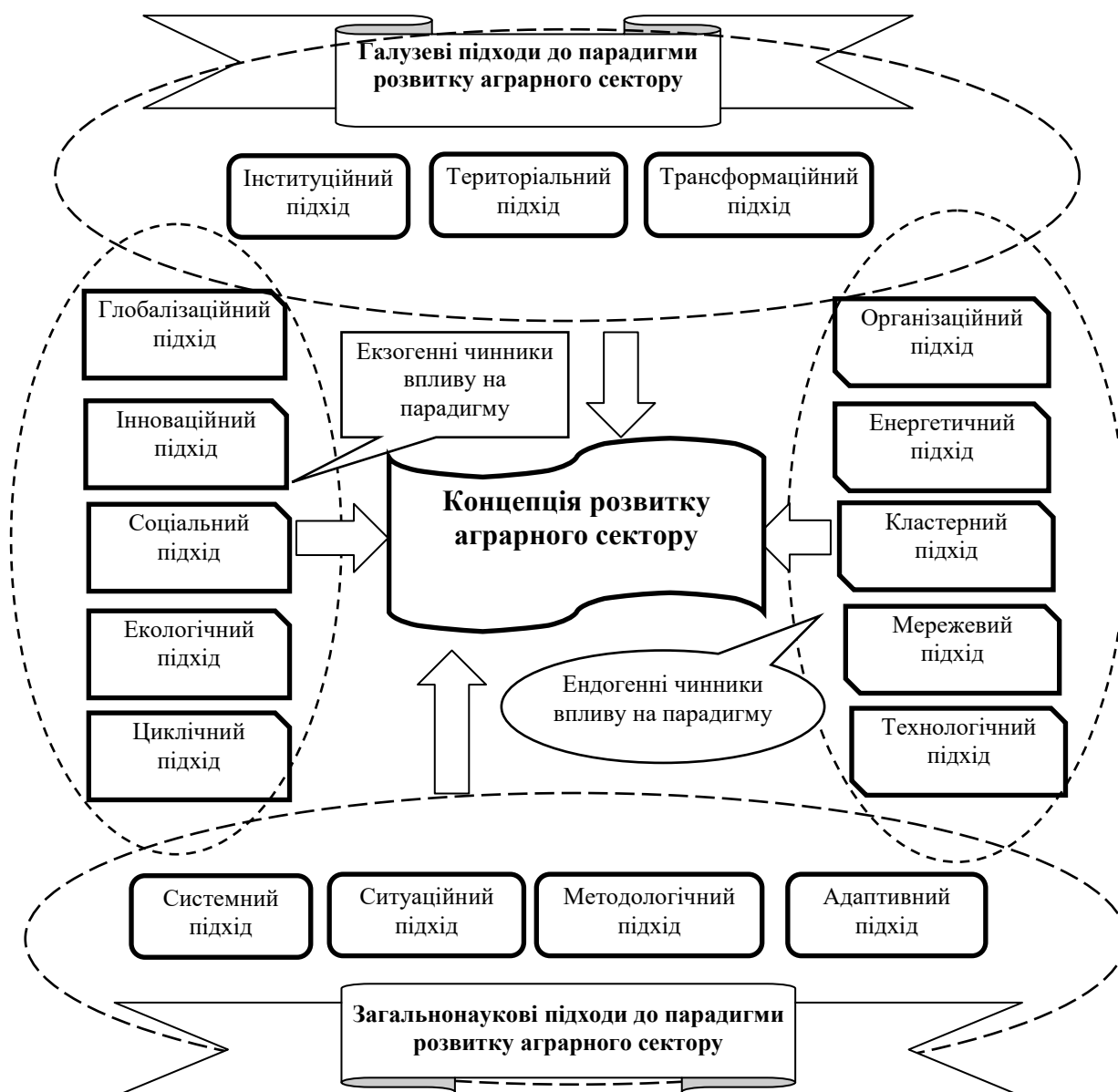
Г. Б. Клейнер зазначає, що сучасна економічна теорія виробила три основні парадигми: неокласичну, інституціональну та еволюційну, які «... спираються відповідно на принципи методологічного індивідуалізму (основна діюча особа економіки – економічний агент, який розглядається як індивід), методологічного інституціоналізму (основна діюча особа – інститут) і методологічної генетики (основна рушійна сила – генетичні механізми й тенденції, що забезпечують еволюційний розвиток популяції агентів)»[119, с. 43]. Ці парадигми залишалися панівними доти, поки Я. Корнаї не обґрунтував принципово нову парадигму, названу системною. Відповідно до цієї парадигми, як основна діюча особа економіки розглядаються економічні системи, що

представляють собою локалізовані частини економічного простору, відносно стійкі в часі, що характеризуються зовнішньою єдністю, внутрішньою різноманітністю та гносеологічною цілісністю й організовані відповідно до принципу методологічної систематики. Зміст системної парадигми полягає в тому, що розвиток економіки (процес суспільного відтворення) розглядається як процес створення, функціонування, взаємодії та багаторазової трансформації економічних систем різного рівня [130, с. 7–9]. Саме економічні системи, на думку Г. Б. Клейнера, є ключовими щодо автономних суб'єктів локалізованого соціально-економічного простору [119, с. 46].

Парадигма управління в національній економіці – це система концепцій, методологій, методів і наукових положень, яка має форму моделі постановки та вирішення проблем управління в економіці країни, прийнятої у конкретній соціально-економічній системі в сучасних умовах.

Парадигма управління галуззю – це найбільш загальні уявлення керівників про підходи управління підприємствами й організаціями з позицій впливу змін правового середовища і формування організаційної культури через взаємодію соціальних та економічних аспектів у функціонуванні суб'єкта господарювання як ентропійних систем на основі руйнування стереотипних уявлень про існування ортодоксальних способів керування відповідно до власних потреб.

Схему взаємозв'язку впливу підходів на парадигму розвитку аграрного сектору України подано на рис. 4.1.

Рис. 4.1. Взаємозв'язок впливу підходів на парадигму розвитку аграрного сектору України

Розроблено автором.

Отже, парадигма – це форма існування методології, яка з необхідною повнотою відображає особливості наукового пізнання на певному етапі його розвитку.

В Україні сьогодні існує необхідність заміни старої парадигми розвитку аграрного сектору на нову парадигму. Нова парадигма

передбачає зміну орієнтирів: перехід від державного патерналізму до саморозвитку з опорою на внутрішні ресурси і рівноправне партнерство держави, бізнесу та населення. Стара парадигма як парадигма модернізації, за основу якої взято екзогенний підхід, є недосконалою, тому що серед ключових положень екзогенного підходу була теорія поляризованого розвитку, яка діяла на практиці, на відміну від теоретичних очікувань, тільки в одному напрямку: збільшувалася кількість сільськогосподарських підприємств, формувалися великі агрохолдинги, а серед дрібних товаровиробників – фермерів і ОСГ – накопичувалися щораз нові й нові проблеми, для вирішення яких потрібне постійне збільшення обсягів бюджетного фінансування. ОСГ виконували функції продовольчого постачання населення села та міста. Рівень периферійності сільських територій підвищувався. Фінансові ресурси не залучалися повною мірою у процес розвитку фермерів і ОСГ.

Формування концептуальних засад новітньої парадигми розвитку аграрного сектору може здійснюватися за більш ефективним сценарієм у рамках визначення меж між економічним зростанням галузі як домінантою національної економічної парадигми «людина – ресурси – технології – природне середовище» та новою парадигмою, за якою у центрі уваги перебуває екологічна складова. Остання також передбачає пріоритетне вирішення проблем ощадного використання природних сільськогосподарських ресурсів на рівні розвитку держави, що забезпечить продовольчу безпеку при відновленні ефективного функціонування екосистем. Ця парадигма міститься в руслі загальносвітових тенденцій. В умовах глобалізації й відкритості національних економік загострюється конкурентна боротьба за ринки збуту, підвищуються вимоги до якості продукції з боку споживача, економічні спільноти змушені вдаватися до квотування виробництва окремих видів продукції та скорочувати площі оброблюваних земель. Хоча державні субсидії й дотації

сільськогосподарського виробництва у багатьох країнах залишаються доволі істотними і значно перевищують загальноукраїнські показники, вони мають тенденцію до скорочення. У цих умовах актуалізується пошук додаткових джерел розвитку сільських територій. При цьому пріоритет необхідно надавати не галузевому, а територіально-галузевому підходу, при якому розвиток аграрного бізнесу буде ідентифікуватися з розвитком території сільських районів загалом шляхом використання всіх наявних ресурсів. Саме такий підхід потрібно взяти за основу формування нової парадигми розвитку аграрного сектору та сільських територій. Це пов'язано з тим, що в новій парадигмі сільське господарство також має відігравати провідну роль, оскільки його діяльність дає змогу поєднувати соціально-економічний прогрес з навколишнім середовищем і культурними ландшафтами. У новій парадигмі розвитку аграрного сектору, відповідно до принципу ієрархії, формується на вищому рівні нова «агропродовольча парадигма», яка має комплексний та територіальний характер і прийшла на зміну «агропромисловій парадигмі», що тривалий час домінувала в межах старої парадигми модернізації сільського господарства.

Стратегічна мета сільського розвитку в межах нової парадигми полягає у забезпеченні якісного прориву в підвищенні рівня й якості життя сільського населення та сталого розвитку сільських територій на основі поліфункціональності аграрного сектору, багатопрофільності сільської економіки, багатокладності аграрного виробництва і збереження органічного способу життя населення.

Досягнення стратегічної мети сільського розвитку з опорою на внутрішні ресурси може бути забезпечене за допомогою таких інституційних, економічних, організаційних та соціальних механізмів:

– вдосконалення інституційного середовища (земельного, водного і лісового кодексів);

- закріплення й захист прав власності;
- державна політика щодо захисту інтересів вітчизняного товаровиробника;
- диверсифікація сільської економіки (розвиток несільськогосподарських видів діяльності, народних промислів, зон рекреації, сільського туризму);
- підвищення уваги до якості продовольчої продукції;
- формування продовольчих ланцюжків з більш коротким постачанням, альтернативним великим продовольчим мережам;
- розвиток малого та середнього бізнесу;
- відродження сільської кооперації;
- реалізація національних агропроектів;
- розвиток місцевого самоврядування;
- соціальне партнерство між державою, бізнесом і населенням;
- формування у суспільстві громадської думки з позитивним образом українського селянина.

Удосконалення означених механізмів має забезпечити зростання конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості аграрного сектору, зниження інвестиційних ризиків у цій сфері, підвищення ефективності діяльності всіх суб'єктів господарювання, включаючи малий і середній бізнес.

Формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору передбачає використання власної моделі розвитку галузі з імплементацією прогресивних моделей аграрного бізнесу зарубіжних країн. Звичайно ж, головний результат перманентного впровадження індустріальних технологій, супроводжуваних заміною живої праці уречевленою, – це високий рівень продуктивності праці. Однак проблема полягає в тому, що технократичний варіант розвитку сільського господарства на сьогодні вже у багатьох регіонах світу призвів до критичного екологічного стану

природних ресурсів. Якщо Україна буде повторювати свої помилки й прорахунки країн, що розвиваються, як і раніше нарощуючи аграрне виробництво без урахування екологічних імперативів, системна екологічна криза може посилитися. З цих позицій важливо визначити адаптивність та доцільність використання зарубіжного досвіду для землеробства у вітчизняних умовах. Інакше кажучи, чи придатна до позитивних трансформацій вітчизняна модель сільського господарства. При цьому слід вести мову про радикальну зміну парадигми розвитку сільського господарства, при якій інноваційна складова призначена насамперед вирішувати імперативні установки у забезпеченні еколого-економічного збалансованого функціонування агроєкосистем і перенесення акценту з інтенсивних факторів економічного зростання на застосування органічних інноваційних технологій. Такий підхід пов'язаний з необхідністю докорінного перегляду напрямків державної підтримки з адресацією фінансових коштів на науково-дослідні, освітні, екологічні, соціально-економічні й техніко-технологічні цілі. Новітня парадигма має базуватися на науково обґрунтованому визначенні місця і внеску кожного суб'єкта аграрного бізнесу в забезпечення продовольчої безпеки країни та експорті продукції з високою доданою вартістю.

Основними принципами при цьому мають бути:

- мінімізація сукупних витрат на виробництво основних видів продовольчих товарів;
- забезпечення належного зберігання продовольчих запасів;
- оптимізація логістичних витрат у галузі;
- сприяння з боку держави в експорті продукції, а також збереження позитивного рівня рентабельності (антимонопольна політика, система страхування від неврожаю й ін.);
- зміцнення продовольчої незалежності та продовольчої безпеки країни.

Парадигма як сукупність науково обґрунтованих поглядів для вирішення завдань на сучасному етапі розвитку аграрного сектору України окреслює вектори розвитку галузі. Ця парадигма охоплює всю різноманітність функціонування сільського господарства: від інформації до продукції кінцевого споживання. Парадигмою передбачається входження експертних систем і штучного інтелекту до складу керівної ланки шляхом вироблення відповідних рішень для прийняття управлінських рішень. Це дасть змогу перейти до управління технологічними процесами (у ґрунті, рослинах, тваринах, машинах, соціально-економічних відносинах тощо) відповідно до функції призначення об'єкта управління. Одночасно до об'єкта управління будуть застосовані обмеження, що накладаються екологічною ситуацією, сезонним характером робіт, взаємним впливом складових об'єкта й характером впливу зовнішніх факторів на об'єкт управління. При цьому потрібно перебудувати взаємовідносини на всіх рівнях управління:

- на глобальному рівні змінити відносини між сільським господарством і суспільством;

- на галузевому рівні здійснити перехід до нової моделі розвитку аграрного сектору;

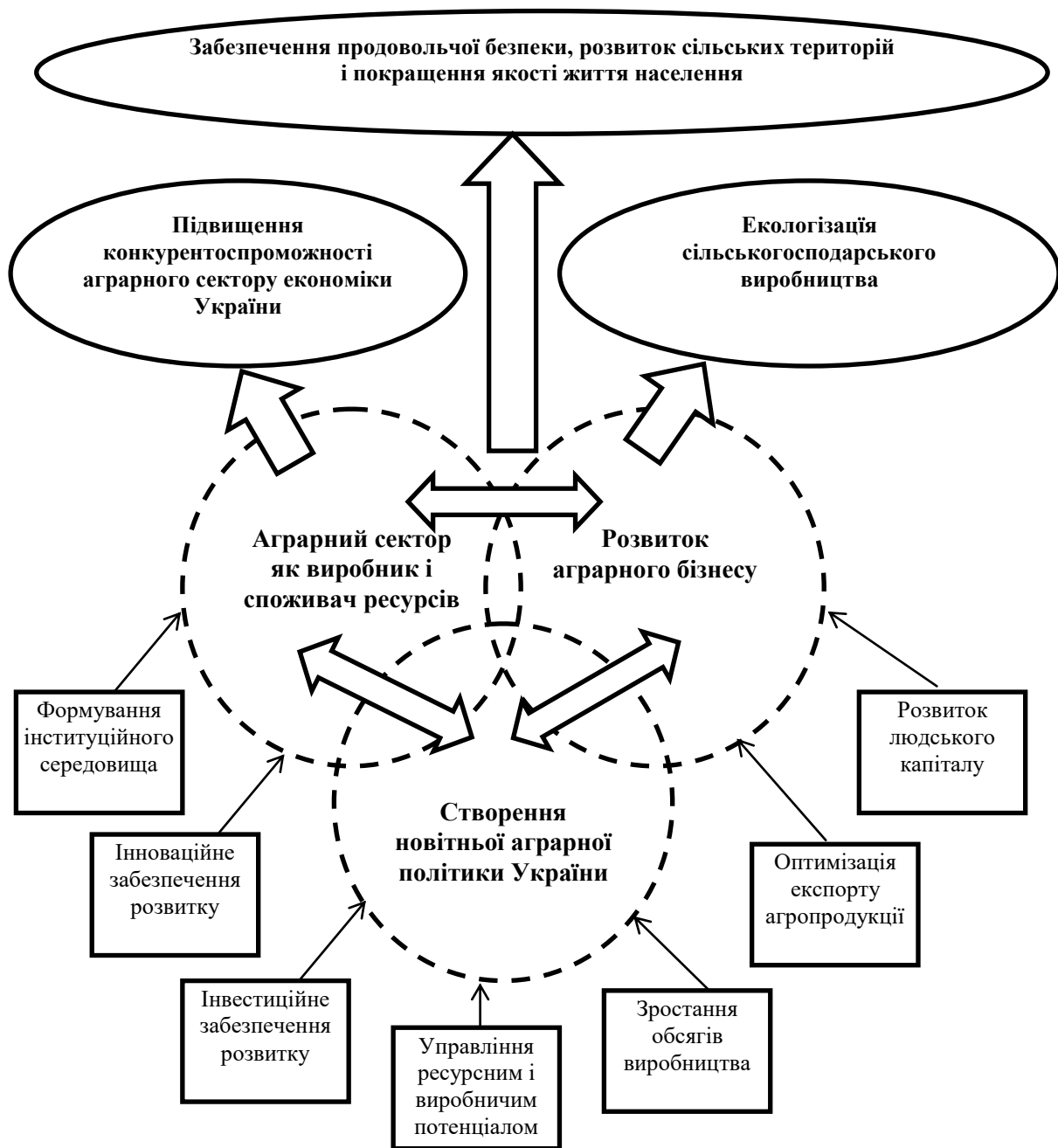
- на локальному рівні віддати пріоритет у визначенні шляхів розвитку аграрного бізнесу в інтеграції й кооперації дрібних господарств;

- на рівні фермерських господарств забезпечити синергетичний ефект за допомогою розподілу сімейної праці між різними видами сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності.

При розробці парадигми розвитку аграрного сектору, її необхідно розглядати як цілісну структуру з організаційно-економічними, технічними, технологічними і соціальними зв'язками з іншими галузями національної економіки. Потрібно враховувати, що будь-яка система складається з окремих елементів, частин та компонентів, які перебувають

між собою в органічній залежності.

Рис. 4.2. Складові формування новітньої парадигми аграрного сектору України

Розвиток аграрного сектору України може здійснюватися тільки за умови розвитку трьох підсистем (економічної, соціальної, природоохоронної) у взаємозв'язку. Однак при цьому визначальна роль

належить економічній складовій, яка у системі такого взаємозв'язку є домінантою, тому що діяльність будь-якого суб'єкта господарювання здійснюється для отримання прибутку. Соціальна сфера належить до екзистенційних громадських цілей, невіддільних від людини і створюваного нею господарського устрою. Природоохоронна (екологічна) складова забезпечує раціональне використання, збереження наявних природних ресурсів та підтримання існуючої екосистеми. При розвитку всіх підсистем у взаємозв'язку слід очікувати не тільки покращення показників кожної зі складових, а й здійснення їх впливу на зміну показників, які є результатами взаємодії таких систем: соціально-економічного розвитку аграрної сфери, економіко-екологічних і соціально-екологічних (рис. 4.2).

Поєднання названих вище умов дає змогу формувати сучасну концептуальну парадигму розвитку аграрного сектору України (табл. 4.1).

Отже, розробка та реалізація парадигми розвитку аграрного сектору не тільки сприятиме зростанню бізнесу в цій галузі, а й передбачатиме підвищення добробуту населення сільських територій і посилення екологічної безпеки зі збереженням якісної складової наявних природних ресурсів.

Кожна окрема складова – це певний комплекс проблем, вирішення яких необхідно здійснювати з урахуванням їх впливу на інші складові. Управління процесом розвитку, оцінювання ефективності використовуваних засобів та оцінка досягнутого рівня потребують розробки критеріїв й індикаторів ефективного розвитку. Система індикаторів для процесу сталого розвитку відіграє ключову роль у виявленні стану системи «природа-господарство-населення» та її корекції на основі розробки програм.

**Способи впливу на економічну, соціальну, екологічну системи для
забезпечення розвитку аграрного сектору України**

Державний рівень	Рівень підприємства
Економічний розвиток аграрного сектору	
<ul style="list-style-type: none"> – жорстка фінансово-кредитна політика, за допомогою якої можна створити умови для швидкого економічного підйому; – активна інвестиційна й інноваційна політика, зосередженій на пошуку і використанні власних можливостей, виборі пріоритетних сфер розвитку зі швидкими темпами економічного обігу та приросту внутрішніх фондів накопичення і споживання 	<ul style="list-style-type: none"> – організація програмно-цільового управління, яке має передбачати моделювання моніторингу ринкових подій, включаючи рух капіталів, інвестицій, робочої сили та інших факторів
Соціальний розвиток села	
<ul style="list-style-type: none"> – активна соціальна політика з чіткими інноваційними орієнтирами, цілями й завданнями з використанням модернізації; – створення ефективних інституційних умов, механізмів для оновлення всього соціального комплексу, технологій та знань з використанням податкових, кредитних й інвестиційних інструментів; – чітке визначення зон відповідальності держави і бізнесу 	<ul style="list-style-type: none"> – створення умов для залучення молодих фахівців; – зацікавлення працівників підприємства у підвищенні кваліфікації й отриманні додаткової освіти
Природоохоронне забезпечення	
<ul style="list-style-type: none"> – активна природоохоронна політика щодо нормування якості навколишнього середовища 	<ul style="list-style-type: none"> – здійснення оптимального способу господарювання; – оптимізація землеробства; – створення раціональної системи використання добрив і пестицидів; – застосування методів біотехнології при утилізації відходів

При розробці новітньої парадигми розвитку аграрного сектору України з метою здійснення оцінювання реального стану економічних, соціальних і природоохоронних аспектів та визначення етапів і напрямків переходу галузі сільського господарства на вектор стійкого розвитку пропонуємо використовувати певний набір показників (табл. 4.2).

**Перелік показників для оцінювання підсистем парадигми
розвитку аграрного сектору**

Підсистеми	Показники
Економічна	<ul style="list-style-type: none"> – тенденції змін обсягу виробництва сільськогосподарської продукції; – обсяг інвестицій в основний капітал; – зміни структури товарної продукції з урахуванням пріоритетних виробництв; – продуктивність праці; – матеріаломісткість і енергоємність продукції галузі; – використання відходів та їх переробка; – частка прибуткових сільськогосподарських підприємств
Соціальна	<ul style="list-style-type: none"> – тривалість життя (очікувана при народженні й фактична); – забезпеченість лікарською допомогою; – рівень травматизму на виробництві та у побуті; – наявність місць використання праці й їх відповідність структурі трудових ресурсів; – доступ до освіти і професійної підготовки; – забезпеченість житлом та місцями відпочинку; – задоволення пізнавальних і культурних потреб; – забезпечення особистої безпеки громадян; – чисельність населення; – міграція населення
Природоохоронна	<ul style="list-style-type: none"> – рівень забруднення природних середовищ: повітря, води, ґрунтів, рослинного й тваринного світу; – темпи зміни біорізноманітності; – приріст площі охоронних територій; – тенденції зміни викидів і накопичення забруднювачів у середовищах: газоподібних, рідких, твердих; – рівень витрат на природоохоронні заходи

Наведений перелік показників не є вичерпним, деякі з них співвідносяться із сільськогосподарським підприємством, а деякі характеризують розвиток галузі або регіону. Поліпшення наведених індикаторів може бути досягнуто як на основі результатів діяльності самого підприємства, так і за допомогою державної підтримки у вигляді різних програм.

Для здійснення впливу на наведені індикатори на державному рівні необхідно створити відповідні банки даних, орієнтовані на дослідників,

фахівців служб впровадження та виробників сільськогосподарської продукції з метою забезпечення їх високоефективної діяльності.

З метою оцінювання підсистем парадигми розвитку аграрного сектору визначено набір показників, за допомогою яких можна виявити зміни в економічній, соціальній та екологічній сферах розвитку сільського господарства. Перелік показників може змінюватися залежно від рівнів розвитку парадигми під впливом як держави, так і сільськогосподарських підприємств.

Таким чином, виділено три тематичних блоки, які дають змогу краще зрозуміти багатоаспектність розвитку аграрного сектору:

- перший блок – уявлення про аграрний сектор як виробника та споживача ресурсів з наголосом на екологію;
- другий блок – нове бачення агропродовольчих систем;
- третій блок – новий погляд на поживлення аграрного бізнесу (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Структура і зміст нової парадигми розвитку аграрного сектору

Тематичні блоки парадигми	Зміст парадигми
Уявлення про сільські території як споживчий простір	Концепція багатофункціональності аграрного бізнесу
	Концепція територіального аграрного брендингу
Нове бачення агропродовольчих систем	Нова агропродовольча парадигма
Новий погляд на розвиток аграрного бізнесу	Концепція соціального капіталу
	Концепція розвитку аграрного бізнесу (мереж аграрного бізнесу – «Agricultural business Web»)

Перший блок нової парадигми представлений концепціями багатофункціональності аграрного бізнесу і територіального аграрного брендингу, другий – новою агропродовольчою парадигмою, яка прийшла на зміну старій агропромисловій парадигмі, третій – концепцією розвитку аграрного бізнесу.

Розвиток ідеї багатофункціональності призвів до розуміння, що аграрний сектор є виробником та споживачем ресурсів, а згодом – до розробки концепції аграрного брендингу сільських територій.

Принциповим аспектом у сформованій парадигмі розвитку аграрного сектору має бути нова агропродовольча парадигма, яка вирізняється комплексним територіально-галузевим характером. Ця парадигма характеризується підвищеною увагою до місцевого виробництва якісної продовольчої продукції й формування продовольчих ланцюжків з коротким постачанням альтернативним великим продовольчим мережам. Короткі ланцюжки постачання (кооперативи, фермерські ринки, пункти прямих продажів, альтернативні агропродовольчі мережі) та виробництво місцевої продукції зменшують відстань між виробниками і споживачами, зміцнюють зв'язки між виробництвом та територією, таким чином сприяючи більш стійкому сільськогосподарському виробництву.

Концепція аграрного бізнесу нерозривно пов'язана з концепцією мережі розвитку дрібного підприємництва в сільських районах (мереж аграрного бізнесу – «Agricultural business Web»). Agricultural business Web – це модель взаємозв'язку, взаємодії, обміну й отримання взаємних зовнішніх соціально-економічних ефектів у дрібному підприємстві сільських районів за допомогою Інтернету. Мережі аграрного бізнесу становлять основу розвитку дрібного підприємництва жителів сільських територій і дають змогу встановити нові відносини між великими виробниками, дрібними та переробними підприємствами, оскільки вони підтримують і відтворюють нові види діяльності, відносини, внутрішні й зовнішні зв'язки, що у сукупності породжує синергетичний ефект. Політика, спрямована на зміцнення мережі аграрного бізнесу, допоможе значно підвищити її вплив на сприяння та підтримку розвитку сільських територій. Інтернет пов'язує діяльність, процеси, людей і ресурси, що одночасно формує вектори, за якими вони розгортаються. Центральна

гіпотеза, що взята за основу цієї концепції, полягає в тому, що Web сприяє підвищенню ефективності регіональної сільської економіки.

В умовах ринкових відносин та жорсткої конкурентної боротьби суб'єкти аграрного ринку, орієнтовані на отримання максимально можливого прибутку від сільськогосподарської діяльності, роблять ставку на організацію виробництва у формі агрохолдингів, великих тваринницьких і рослинницьких комплексів з метою отримання ефекту масштабу та ефекту від нововведень, забезпечуючи на цій основі зростання рівня конкурентоспроможності виробництва. При цьому їх діяльність містить суперечності, пов'язані з вирішенням завдань щодо розвитку сільських територій. Ці суперечності виникають через конкуренцію за земельні площі, бюджетні субсидії, робочі місця, сегменти ринку для селянських (фермерських) господарств, малих і середніх сільськогосподарських підприємств, що сприяють розвитку сільських територій.

Розглянуті вище проблеми дають змогу систематизувати сукупність суперечностей, пов'язаних з відсутністю комплементарності двох основних стратегічних цілей державної аграрної політики (табл. 4.4).

Подальший розвиток сільських територій у регіонах з домінуванням у структурі суб'єктів господарювання великих агрохолдингів безпосередньо пов'язаний з усуненням суперечностей. Найбільш принциповою суперечністю є відмінності у функціях сільської місцевості, які вона виконує для агрохолдингів та сільського населення. Для перших це простір для ведення бізнесу, а для других – територія для життєзабезпечення. Перш за все, слід вказати, що розглянуті суперечності не виявляються так гостро у більш дрібних агрохолдингах–підприємствах із земельною площею до 10 тис. га. Такі агрохолдинги, представлені практично у всіх областях України, значною мірою сприяють активізації розвитку сільських територій. При цьому, обсяг негативного впливу

розширення масштабів великого агропродовольчого бізнесу на процес розвитку сільських територій не дає змоги робити ставку тільки на агрохолдинги, що виникають «знизу», оскільки в разі їх поглинання ця схема руйнується. З теоретичних положень і ряду успішних практичних рішень окреслюється деякі елементи моделі розвитку сільських територій в умовах існуючих суперечностей з функціонуючими великими агрохолдингами, орієнтованими на отримання максимального прибутку.

Таблиця 4.4

Суперечності між основними стратегічними цілями аграрної політики України

Показники	Забезпечення продовольчої безпеки	Сталий розвиток сільських територій
Бюджетне фінансування	Пріоритетне	За залишковим принципом
Форми організації виробництва	Агрохолдинги, групи компаній	Сільськогосподарські підприємства(ПАП, ПОП, ФГ, ОСГ)
Функціональне призначення сільських територій	Простір для ведення бізнесу	Території для збереження сільського способу життя та інституту села, вирішення поліфункціональних завдань
Розподіл земельних ресурсів	Концентрація в агрохолдингах	Скорочення земельних площ у ПАП, ПОП, ФГ, ОСГ
Концентрація виробництва	Передумови для розвитку агрохолдингів	Передумови для банкрутства ПАП, ПОП, ФГ і скорочення робочих місць

Можливі два взаємодоповнюваних варіанти вирішення такої проблеми за допомогою створення в регіонах паралельних з агрохолдингами систем:

– кооперативних систем організації життєдіяльності на селі, які забезпечують зайнятість та доходи місцевому населенню поза холдинговими структурами;

– систем соціального підприємництва – форми вирішення проблем на сільських територіях.

Успішний досвід створення паралельної агрохолдингам структури кооперативного типу здобуто в Тернопільській області, де агрохолдинги

стали домінуючою формою виробництва на селі.

З огляду на негативні результати спроб створення сільськогосподарських кооперативів в інших регіонах країни, консерватизм сільських жителів та нестійкість зовнішнього інституційного середовища в Тернопільській області було прийнято рішення щодо реалізації власного підходу до формування кооперативної системи. Створення кооперативів здійснюється на проектній основі, і їх дія спрямована не на вирішення комерційних завдань, а на забезпечення життєздатності сільських поселень. Реалізація проектів здійснюється на основі вертикально інтегрованої трирівневої системи управління «область-район-громада». У галузевому аспекті ставка зроблена на кооперацію при виробництві тих видів сільськогосподарської продукції, які не представлені у великих агрохолдингах (нішеві культури).

Показовою щодо формування, підтримки та об'єднання кооперативів є програма, яку запровадив агрохолдинг «Мрія». Це своєрідна підтримка підприємництва й одночасно соціальна спрямованість.

Парадигма розвитку аграрного сектору України представлена процесом економічних і соціальних змін, при яких експлуатація природних ресурсів, напрямок інвестицій, орієнтація науково-технічного розвитку, розвиток особистості та інституційні зміни узгоджені між собою і зміцнюють існуючий та майбутній потенціал сільського господарства. Як одне з центральних місць у новій парадигмі розвитку аграрного сектору слід виділити сільські території в контексті поширення соціального аспекту. Інакше кажучи, це відображає неодноразові спроби намагання соціальної взаємодії між окремими особами і групами, які породжують довіру, приводять до покращення соціальних норм та зміцнення співробітництва на основі використання кооперативних способів досягнення мети. Він втілюється у здатності окремих осіб, груп, організацій і підприємств співпрацювати та використовувати соціальні відносини для досягнення загальних цілей і отримання загальної вигоди.

Отже, можна виділити таке поняття, як «соціальний капітал», який розглядається як внесок у досягнення мети на основі певних взаємовідносин. Соціальний капітал, як і людський капітал, належить до категорії нематеріальних активів розвитку сільських територій. Високий рівень соціального капіталу в конкретній сільській місцевості є потужним фактором сільського розвитку, а його низька якість –вагомим гальмом у переході до нової парадигми розвитку сільських територій та аграрного сектору. Соціальний капітал і людський капітал є тісно взаємопов'язаними й взаємозалежними категоріями. Людський капітал –це одна з основних передумов формування соціального капіталу, відповідно, останній сприяє розвитку першого. Разом вони є рушійною силою розвитку аграрного бізнесу, який становить необхідний виробничий елемент аграрного сектору.

Врахування людського та соціального капіталу в процесі розвитку сільських територій на локальному рівні із залученням сільських жителів і веденням ними аграрного бізнесу нерозривно пов'язане зі створенням об'єднаних територіальних громад на місцях. Розвиток місцевих ОТГ – це особливий вид розвитку сільських територій, що базується на колективній діяльності людей, які самоорганізуються для реалізації власних господарських програм соціально-економічного розвитку сільської локальної території на основі використання місцевих ресурсів при державній організаційній та матеріально-технічній підтримці проектів самопомоги місцевих громад, що реалізують ці проекти разом з підприємцями.

Дослідження показали, що на регіональному і муніципальному рівні, де широко представлені великі агрохолдинги, сільські території мають низку соціально-економічних проблем, які стримують їх подальший розвиток. Вирішити ці проблеми можна шляхом створення в регіонах та муніципальних утвореннях паралельно з агрохолдинговими структурами, які націлені на отримання максимального прибутку, соціально

орієнтованих систем сільськогосподарських кооперативів і малого бізнесу. Такий підхід буде результативним для забезпечення подальшого розвитку аграрного сектору та сільських територій.

Отже, наявні дисбаланси сучасного розвитку аграрного сектору України зумовлюють необхідність розробки парадигми розвитку аграрної галузі з урахуванням взаємозв'язку соціальної й економічної складових. Проте слід уточнити, що визначальна роль належить економічній складовій, яка в системі такого взаємозв'язку стає домінантною. Соціальна сфера входить до екзистенційних громадських цілей, які є невіддільними від людини і створюваного нею відповідного устрою. Соціально-економічна сутність у межах цієї парадигми передбачає підвищення добробуту населення, що вважається комплексною проблемою та зумовлює зайнятість працездатного населення, підвищення доходів, розвиток інфраструктурних галузей і т. ін.

Таким чином, розробка й реалізація парадигми розвитку аграрного сектору України передбачають підвищення його соціально-економічної та організаційно-технічної ефективності. Поєднання таких умов дає змогу стверджувати про можливість формування сучасної концептуальної парадигми розвитку аграрної галузі, яка має охоплювати: активну соціально-економічну політику з чіткими інноваційними орієнтирами, цілями і завданнями з використанням техніко-технологічної модернізації; створення ефективних інституційних умов та механізмів для оновлення всієї аграрної галузі із застосуванням податкових, кредитних й інвестиційних інструментів; чітке визначення зон відповідальності держави і бізнесу; створення механізмів посилення контролю за діяльністю суб'єктів господарювання з боку держави, яка за допомогою законодавчих інструментів повинна забезпечувати єдине правове поле їх функціонування на принципах конкуренції та взаємовигідних зв'язків.

4.2. Концептуальні засади формування стратегії розвитку аграрного сектору

Аграрний сектор України є елементом системи більш високого рівня, тому що він будує стратегію свого розвитку на основі стратегії соціально-економічного розвитку держави відповідно до наявних принципів аграрної політики. Отже, цілком логічно ідентифікувати кінцевий продукт аграрного сектору як продукт стратегічного управління. Стратегія – це організаційна концепція, основний план дії галузі. Будь-яка концепція спроможна визначити лише основні напрямки економічного руху. Вона об'єктивно не може передбачити можливі зміни в економічному просторі, а отже – містити в собі конкретні практичні рекомендації, які реалізуються у чітко зазначений час. З іншого боку, ступінь конкретності у стратегії так чи інакше має бути наявний. Наприклад, при визначенні напрямків розвитку аграрного сектору, необхідно бачити межі економічного простору (верхню та нижню межі бізнесу), крім цього, у стратегії дуже чітко має бути визначена функціональна корисність галузі, а відповідно, і кінцевий результат діяльності.

Стратегія – це певне перспективне бачення, яке враховує основні тенденції в розвитку явищ та процесів, тобто загальна модель дій, необхідних для досягнення довгострокових цілей управління на базі обраних критеріїв і результативного використання ресурсів, що полягає у зростанні фінансово-економічної ефективності його розвитку в умовах невизначеності та ризиків зовнішнього середовища в економіці й в аграрному секторі. Відповідно це зумовлює такі дії:

- передбачення, знання фундаментальних тенденцій, законів і закономірностей розвитку основних подій ХХІ ст.;

- передбачення можливостей розвитку не тільки аграрного сектору, а й всієї економіки, що є більш вагомим для розробки стратегії розвитку

сільського господарства;

– можливість зміни поточних короткострокових тенденцій у розвитку сільського господарства на основі передбачення довгострокових економічних закономірностей.

Стратегія розвитку аграрного сектору тісно пов'язана з переведенням її галузей та підприємств на високотехнологічну індустріальну основу – перехід до активного застосування інтелектуальних складових з ефективним управлінням виробництва. Отже, вирішальна умова стійкого функціонування галузі полягає у забезпеченні її підприємств повноцінним економічним потенціалом і переведенні їх діяльності на винятково інтенсивно-інвестиційний шлях розвитку. З огляду на це, особливої актуальності набувають проблеми формування інвестиційно-інноваційних систем аграрного сектору, перехід на інноваційний вектор розвитку та поліпшення якісної характеристики ресурсного потенціалу, потреба в якому постійно зростає.

З цієї точки зору розвиток виступає як комплекс послідовних позитивних змін, що забезпечують рівноважний, збалансований стан економічного, соціального й екологічного аспектів життєдіяльності аграрного сектору. Отже, розвиток галузі має бути спрямований на досягнення високої якісної зміни при позитивній динаміці комплексу різних показників для збалансованого, безпечного та ефективного поступу, що забезпечить досягнення окреслених цілей і пріоритетів соціального, екологічного й економічного характеру.

Розкриття змісту категорії «стратегія розвитку» аграрного сектору дає змогу виявити сутнісні явища та об'єктивні передумови для можливих соціально-економічних перетворень у його складових підгалузях і відповідних видах діяльності. Стратегічний підхід до аналізу внутрішніх та зовнішніх вихідних положень соціально-економічного розвитку аграрного сектору допомагає більш реально оцінити поняття «стратегія розвитку»

аграрного сектору. Отже, стратегія розвитку аграрного сектору є відповідною системою узгоджених цілей і завдань, що вирішуються в межах певних механізмів. Ці механізми мають базуватися не тільки на прийнятих стратегічних завданнях, а й на виконуваних темпах, пропорціях, масштабах та індивідуальних особливостях конкретного виду діяльності, що орієнтуються на досягнення розвитку. Об'єктом стратегії розвитку аграрного сектору є всі без винятку галузі й види діяльності, де відбуваються соціально-економічні, екологічні та інші процеси. Суб'єктом стратегічного розвитку аграрного сектору стають державні, галузеві, регіональні й місцеві органи управління.

Стратегічне управління аграрного сектору передбачає управління, яке базується на комплексній стратегії діяльності та розвитку галузі, тобто це документ, що містить комплекс взаємоузгоджених планово-управлінських рішень, які здійснюють визначальний вплив на всі основні напрямки діяльності галузі й мають довгострокові цілі та відповідні заплановані результати. Стратегічні рішення завжди становлять значну частину всіх управлінських рішень, що стосуються об'єкта управління, але тільки в тому разі, коли вони, по-перше, свідомо виділяються серед інших рішень і, по-друге, раціонально узгоджуються між собою.

Зміст стратегічного управління зумовлює структурування процесу прийняття рішень, відокремлення процесу вироблення та фіксації принципів (стратегічних) управлінських рішень від процесу прийняття і реалізації поточних рішень. Таке відокремлення має свій вияв не тільки у зміні складу осіб, які беруть участь у прийнятті стратегічних рішень, на відміну від тактичних, а й у зміні акцентів учасників управління на систему: в стратегічному плануванні система сприймається учасниками стратегічного процесу як єдине ціле у просторово-часовому середовищі.

Один з базових факторів, що визначають умови розробки стратегії розвитку аграрного сектору – це рівень його інституційного середовища.

Основна функція інститутів полягає у зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої структури взаємовідносин між індивідами. Стійкість інститутів є відносною, тому що під впливом спонукальних мотивів індивідів інститути зазнають певних змін. Інституційне середовище здійснює вплив на розробку ефективної стратегії розвитку аграрного сектору, що потребує врахування таких факторів:

- сукупність законів і закономірностей, що описують причинно-наслідкові зв'язки між об'єктами та процесами в національній економіці й тенденції розвитку окремих структурних і функціональних елементів економічних систем різних рівнів;

- еволюційні зміни структури національних територіально-галузевих систем та їх склад як інтегрованих форм господарювання для підтримки оптимальних пропорцій розвитку й управління відтворювальними циклами в інтегрованих системах;

- підтримання балансу інтересів комерційних структур, органів влади різного рівня, сільського соціуму і консолідація зусиль на процесах відтворення людського капіталу та соціального контролю за сільськими територіями;

- виділення як об'єкта управління національного економічного простору в формі територіально-інтегрованої системи економічних відносин, специфіка якої визначається трансформаційними і трансакційними факторами відтворення, що еволюціонують у природному та соціальному середовищах;

- інтеграція в єдиний економічний простір суб'єктів господарювання різних форм власності й організаційно-правових форм, різної виробничої спрямованості та з різним рівнем концентрації виробництва і капіталу для максимально можливого залучення ресурсів у господарський оборот економічних суб'єктів територіально-галузевого утворення;

- організація контролю за економічним простором національного

аграрного сектору через розвиток різних форм інтеграційних та коопераційних відносин (продуктові підкомплекси, продуктові кластери, галузеві спілки й асоціації та ін.);

– розвиток системи взаємодії держави і підприємницьких структур у межах державно-приватного партнерства та підвищення соціальної відповідальності аграрного бізнесу щодо розвитку контрольованих ним територій;

– підтримання пропорційності й збалансованості національного та регіонального аграрного сектору і як виробничої системи і територіально-галузевого утворення;

– відповідність стратегії розвитку аграрного сектору стратегії розвитку держави й регіонів та узгодження цілей стратегічного розвитку систем різного рівня;

– підвищені вимоги до територіальної організації аграрного сектору на різних рівнях господарювання, пов'язані з необхідністю просторової впорядкованості його структурних елементів і організації їх просторової взаємодії відповідно до інтересів соціуму загальних та локальних територіальних утворень;

– складність інституційного середовища, що визначає правила розвитку складних соціально-економічних систем національного рівня й їх окремих компонент;

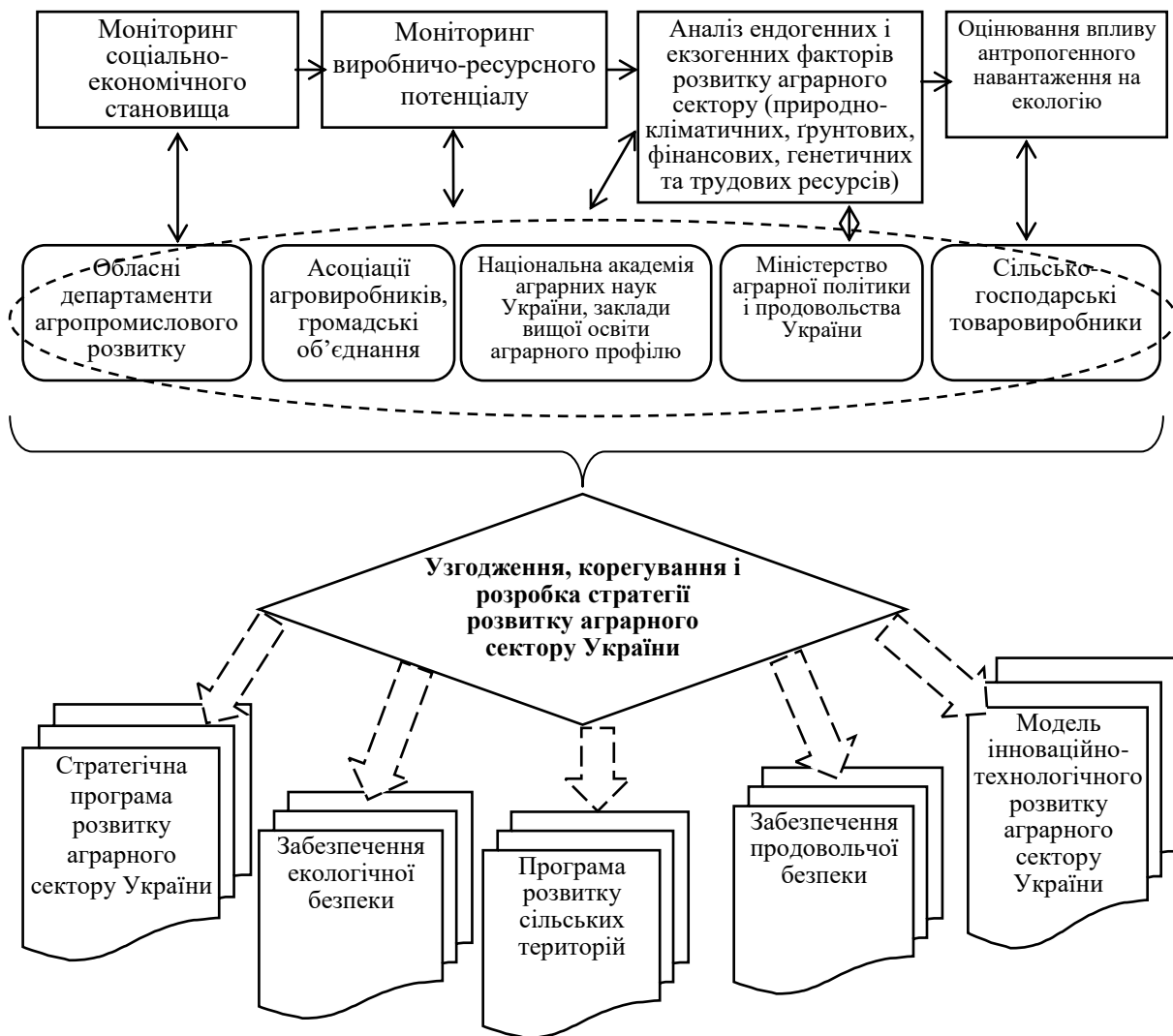
– застосування критерію гармонійності розвитку соціально-економічної системи замість критерію економічної ефективності, який використовується при розробці стратегій розвитку бізнес-структур в аграрному бізнесі;

– врахування багатофункціональності сільського господарства та агропромислового виробництва, складність і багатоаспектність стратегічного плану розвитку територіально-галузевої системи аграрного сектору;

– складність та неоднорідність диверсифікаційних процесів сільської економіки з орієнтацією на зростання зайнятості сільського населення та його доходів.

Стратегія розвитку аграрного сектору неодмінно має бути реалізована в межах загальної стратегії розвитку і підпорядкована певній схемі (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Формування стратегії розвитку аграрного сектору України

Джерело: розроблено автором.

Перспективна стратегія сталого зростання, на нашу думку, має базуватися на низці істотних принципів:

- інноваційність та науково-технічний прогрес: створення і підтримка наукових та інноваційних центрів; створення і пропаганда агроінноваційних венчурних фондів; створення безперервно функціонуючої системи інформаційно-консультаційного обслуговування;

- підприємницька активність та ефективність менеджменту: навчання й підбір кваліфікованого ініціативного інноваційноорієнтованого управлінського апарату; формування і стимулювання одночасного розвитку соціальної та виробничої спрямованості менеджменту;

- забезпечення сталого розвитку аграрного сектору і територій: реалізація положень сталого розвитку; галузі, сільського господарства, сільськогосподарського виробництва, підприємств; забезпечення ефективності сільськогосподарського виробництва: економічної, екологічної, соціальної, енергетичної, технологічної;

- пропорційність міжгалузевого обміну: регулювання нормативних рівнів ефективності сільськогосподарського виробництва, переробної сфери, торгівлі; сприяння створенню інтегрованих формувань;

- нарощування інвестиційної привабливості: забезпечення прозорості стратегічної бюджетної, інноваційної та технічної політики керівництва аграрного сектору; економічна і продовольча безпека: забезпечення достатнього рівня продовольства; заходи щодо захисту бізнесу від несприятливих агрокліматичних умов; захист аграрного бізнесу від банкрутства й «рейдерських» дій.

Стратегічні параметри розвитку аграрного сектору зумовлюють необхідність розробки теорії та методології зростання виробництва її галузей і підприємств, визначення порогових значень техніко-економічних, соціальних та екологічних показників – межі ефективного, збалансованого і стійкого розвитку агропромислової системи загалом.

Серед факторів особливе місце належить економічним факторам, які пов'язують управління зі стійким розвитком комплексу сфер та показників, таких як: стабільність агропромислової інноваційної системи і збільшення можливостей їх виробничого потенціалу; конкурентні переваги окремих сфер та підприємств і поліпшення якості їх конкурентного середовища; повноцінність міжгалузевої інтеграційної поведінки; ступінь платоспроможності підприємств та мобільності трудових ресурсів; зв'язків на зовнішньому й внутрішньому ринках та ін. Усе це має слугувати гарантом захисту всіх форм власності й розвитку підприємницької активності, здатної стабілізувати економічну ситуацію в довгостроковій перспективі.

Отже, стратегія розвитку аграрного сектору передбачає процеси якісних змін, в яких експлуатація природних ресурсів, напрямки інвестицій, орієнтація науково-технічного розвитку, розвитку особистості та інституційні зміни перебувають у взаємозалежності й взаємодоповнюваності (інтегрованості) одні з одними і служать для зміцнення потенціалу задоволення людських потреб у необхідній агропродовольчій продукції. Особливе місце у визначенні розвитку аграрного сектору відіграють інтегральні показники розвитку галузі, які дають змогу не тільки отримати комплексну оцінку масштабності та багатогранності, що відбувається в поточному періоді, а й виявити і встановити наявність відхилень від норми та визначити їх характер. Це передбачає залучення до функціональної системи аграрного сектору всіх взаємодіючих елементів, які у певній формі характеризують її стійку поведінку. З точки зору класичного підходу стратегія розвитку аграрного сектору – це вихідний пункт теоретико-методологічного аналізу на рівні макро-, мезо- і мікроекономіки. Його рівень чітко характеризує економічну потужність агропромислових ланцюгів та підприємств, динаміку ефективності їх відтворення. Загалом стратегія розвитку аграрного

сектору – це сукупність соціально-економічних, організаційно-технологічних і екологічних відносин, що відображають ступені накопичення та збалансованості кількісних і якісних параметрів виробничого й споживчого потенціалів – характеристику довгострокового сталого розвитку агропромислових сфер. Розкриття змісту стратегії сталого розвитку та виявлення динаміки накопичення виробничих потужностей є необхідними для визначення стану об'єктивних передумов для поглиблення соціально-економічних, екологічних, інфраструктурних і демографічних перетворень аграрного сектору, переходу його галузей та підприємств до сталого інноваційного розвитку в подальшій перспективі.

Це зумовлено не стільки поточною економічною діяльністю, скільки накопиченими результатами, які мають довгостроковий характер і відображають різні наслідки відтворення. З огляду на це, економічний потенціал аграрного сектору відображає сукупність наявних засобів, можливостей та здібностей його галузей і підприємств здійснювати соціально-економічну, екологічну, інфраструктурну й іншу діяльність, випускати конкурентоспроможну продукцію, надавати послуги та задовольняти різні потреби в необхідному обсязі й якості продовольства. Відповідно, чим більшим і більш якісним ресурсним потенціалом володіють підприємства галузі, тим складніші завдання вони можуть вирішувати для задоволення потреб населення у продовольстві, а промисловості – в необхідній сировині, на основі раціональних організаційних та управлінських форм господарювання більш ефективно реалізується наявний ресурсний потенціал.

Розробка стратегії розвитку аграрного сектору має базуватися на дотриманні низки принципів, що відображають різнобічні аспекти функціонування територіально-галузевої системи і відповідних процесів її управління, які доцільно систематизувати за такими групами:

– базові методологічні принципи;

- принципи розвитку аграрного виробництва;
- принципи розвитку соціальної компоненти сільських територій;
- принципи інтегрованого галузевого розвитку.

Перша група принципів охоплює:

– принцип системного підходу (економіка територіально-галузевого утворення розглядається як сукупність суб'єктів господарювання різного рівня, які здійснюють діяльність у просторових межах конкретних територій, прав власності та беруть участь у забезпеченні відтворювальних процесів системи національного і регіонального рівнів);

– принцип комплексності (забезпечення комплексного розвитку елементів системи всіх рівнів: виробничої підсистеми, аграрного бізнесу, соціальної сфери, навколишнього середовища, інститутів, сільських територій, інфраструктурного забезпечення й ін.);

– принцип наукової обґрунтованості (розробка стратегії здійснюється на основі вивчення законів, закономірностей, принципів, методів та інших компонентів стратегічного управління і постійного вдосконалення практики стратегічного менеджменту на основі узагальнення передового досвіду в галузевому управлінні);

– принцип безперервності (розробка стратегії розглядається як безперервний процес забезпечення відповідності цілей аграрного сектору стратегіям розвитку систем різних рівнів в умовах циклічності економічного розвитку та взаємозв'язку стратегічного, тактичного й оперативного планування в межах реалізації завдань стратегічного розвитку);

– принцип адаптивності (забезпечення відносної гнучкості керованої підсистеми за рахунок можливих коригувань її окремих параметрів, структури, меж, цілей і завдань);

– принцип варіантності (розробка стратегії передбачає обґрунтування декількох варіантів досягнення стратегічної мети прогнозу

виходячи з особливостей гіпотези, якості вихідної інформації, використовуваної для прогнозування, та застосовуваних інструментів розробки прогнозу);

– принцип прийняттого ризику (передбачає оцінювання ймовірності настання несприятливих подій і глибину їх наслідків для формування механізму управління ризиками за рахунок створення резервів, страхових фондів й інших інструментів хеджування ризиків).

Друга група – принципи розвитку виробництва – представлена такими принципами, як:

– принцип багатокладності економіки (наявність суб'єктів господарювання різних форм власності та з різним рівнем концентрації капіталу, що забезпечує формування реального конкурентного середовища й умови максимально можливого використання ресурсного потенціалу галузі);

– принцип рівного доступу до ресурсів (забезпечення рівних умов господарювання реалізується через забезпечення рівного доступу до економічних ресурсів, якими володіє аграрний сектор);

– принцип раціонального розміщення виробництва (забезпечує максимально повну реалізацію конкурентних переваг конкретних територій, мінімізацію логістичних витрат, завантаженість виробничих потужностей переробних підприємств і об'єктів виробничої інфраструктури, участь у міжрегіональній системі поділу праці);

– принцип територіальної організації (пов'язаний з просторовою впорядкованістю суб'єктів господарювання, що забезпечує раціональне використання ресурсів території з урахуванням об'єктивних географічних, історичних та антропогенних факторів у системі формування територіально-галузевих комплексів і міжгалузевих зв'язків аграрного сектору);

– принцип адекватності виробничої інфраструктури (забезпечує

відповідність системи обслуговуючих та забезпечуючих виробництв потребам суб'єктів господарювання галузі й мінімізацію логістичних витрат ресурсного забезпечення і руху сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки до місць споживання);

– принцип паритетності економічних відносин (передбачає наявність механізму регулювання відносин між суб'єктами аграрного сектору з метою вирівнювання умов господарювання, подолання монополізму і формування системи ефективних міжгосподарських зв'язків);

– принцип концентрації зусиль (пов'язаний з окресленням пріоритетних напрямів розвитку аграрного сектору та вибором «точок зростання», що забезпечують максимальну віддачу ресурсів, які виділяються, і мультиплікативний ефект у межах галузі).

Група принципів, що відображають розвиток території, включає в себе:

– принцип стійкості (передбачає стабільний соціально-економічний розвиток території, що забезпечує підвищення рівня життя сільського населення та відтворення природного потенціалу територіального утворення);

– принцип багатофункціональності (територія розглядається як багатофункціональна система, що забезпечує зайнятість сільського населення і залучення в економічний оборот максимально можливого обсягу ресурсів, що є у системи, в межах реалізації виробничої, демографічної, трудоворесурсної, житлової, просторово-комунікаційної функцій та функції соціального контролю за територією);

– принцип субсидіарності (забезпечує загальну відповідальність за розвиток територіальних утворень державних і регіональних органів влади, органів місцевого самоврядування, бізнес-структур та індивідуальних підприємців, які ведуть економічну діяльність у межах локалізованого економічного простору, і населення, що передбачає розвиток державно-приватного партнерства);

– принцип відтворення природного потенціалу (пов'язаний зі

збереженням природного середовища проживання, відновленням природної родючості продуктивних земель, розвитком природних екологічних ланцюгів, підтриманням екологічної рівноваги в агробіоценозах та в межах локалізованого простору, нарощуванням рекреаційного потенціалу території й ін.);

– принцип адекватності соціальної інфраструктури (забезпечує відповідність сукупності об'єктів соціальної інфраструктури потребам сільського співтовариства та орієнтує територіальні системи на вирівнювання умов життя міського і сільського населення);

– принцип соціальної відповідальності (пов'язаний з виникненням у комерційних структур, які здійснюють економічну діяльність у межах галузевого економічного простору, обов'язків щодо розвитку соціальної сфери території та створення умов нарощування людського капіталу відповідно до суспільних очікувань).

До групи принципів, що забезпечують інтегрований галузевий розвиток, належать:

– принцип балансу інтересів (передбачає досягнення компромісу між інтересами бізнес-структур, органами влади різного рівня і сільською спільнотою шляхом поєднання економічних та адміністративних методів управління розвитком територіально-галузевих комплексів);

– принцип гармонізації (орієнтує систему на оцінювання ефективності розвитку не через максимізацію окремих вартісних або натуральних показників, а через гармонійний і збалансований розвиток усіх структурних елементів аграрного сектору);

– принцип пропорційності (передбачає обґрунтування раціональних пропорцій розвитку аграрного сектору, їх встановлення та регулювання в межах адаптації до постійно змінюваних умов господарювання відповідно до оптимальної траєкторії стратегічного розвитку територіально-галузевого комплексу);

– принцип розумної диференціації (пов'язаний зі згладжуванням існуючих відмінностей у розвитку окремих територіальних утворень при

збереженні їх певної диференціації через обмеженість наявних фінансових ресурсів і фактичного рівня розвитку сільських територій);

– принцип диверсифікації (передбачає розвиток різноспрямованих видів економічної діяльності з метою максимально можливого залучення ресурсів у господарський оборот, пошуку нових джерел доходу та зниження ризиків втрат при концентрації ресурсів за умови вузької спеціалізації виробничих систем);

– принцип раціонального розподілу ресурсів (передбачає розподіл ресурсів на основі забезпечення максимального рівня економічної й соціальної ефективності їх використання різними економічними агентами, які функціонують у межах аграрного сектору);

– принцип адекватності ринкової інфраструктури (забезпечує задоволення потреб суб'єктів господарювання в ресурсах, необхідних для ведення економічної діяльності, та доведення до споживачів виробленої продукції, збалансовуючи попит і пропозицію на ринку).

Незважаючи на спільність методологічних підходів до розробки стратегії розвитку аграрного сектору, факторів та принципів, що регламентують цей процес, кожне територіально-галузеве утворення потребує науково обґрунтованого їх використання через свою географічну, природно-кліматичну, просторову, історичну, національну й релігійну унікальність. Все це визначає процес розробки стратегії розвитку аграрного сектору як одну з вищих форм управлінської діяльності, що базується на системі економічних знань і розумінні суті процесів соціального, територіального та просторового розвитку систем.

В аграрному секторі економіки особлива роль держави як регулятора ринкових процесів, з одного боку, і підприємницьких структур, з іншого боку, зумовлена потенціалом досягнення синергії, що виявляється у двох напрямках:

1. З боку органів влади визначаються цільові показники розвитку, що є орієнтирами для учасників аграрного сектору України. Крім цього, підприємницьким структурам забезпечується доступ до отримання різних

форматів державної підтримки: фінансової, організаційної, інформаційної й ін.

2. Держава в особі місцевих, регіональних та державних органів управління очікує відповідної реакції у вигляді підвищення підприємницької активності, зниження рівня безробіття, наповнення бюджету різних рівнів за рахунок податкових надходжень і поліпшення інших інтегральних показників, що характеризують рівень соціально-економічного розвитку країни.

Проектована система програмно-цільового супроводу реалізованої стратегії розвитку аграрного сектору має будуватися з урахуванням характеру взаємодії підприємницьких структур та держави в особі органів управління на різних адміністративно-територіальних рівнях. Регіональна галузева диференціація в цьому разі є неминучою, тому що необхідно враховувати адміністративно-територіальний поділ органів державної влади. Як основні цілі розробки системи програмно-цільового супроводу реалізації стратегії розвитку аграрного сектору слід виділити:

1. Отримання об'єктивної інформації, що характеризує рівень взаємодії бізнес-структур й органів влади по галузі загалом, так і по окремих підгалузях та конкретних регіонах для подальшої оптимізації такої взаємодії й підвищення його ефективності.

2. Виведення взаємодії підприємницьких структур і органів влади конкретної галузі аграрного сектору на якісно новий рівень, що забезпечує виконання завдань, визначених стратегією розвитку аграрного сектору.

Склад завдань при розробці програмно-цільового супроводу реалізації стратегії розвитку аграрного сектору спочатку є неоднорідним та може варіюватися залежно від таких факторів:

- поточний стан і ефективність взаємодії органів влади та бізнес-структур;
- характер цілей і завдань, визначених перед суб'єктами цільових програм у ході стратегічного планування;
- особливості взаємодії підприємницьких структур та органів

державної влади.

Після визначення порядку операційних дій щодо формування механізму реалізації стратегії розвитку стає можливим і необхідним вибір інструментарію цільової програми розвитку аграрного сектору. Як базис виділяється ключовий підхід, що визначає характер та цільові показники стратегії розвитку, на основі якого формуються два блоки заходів: базовий і варіативний, що містять відповідно масив заходів, які не залежать від характеристик стратегії розвитку та, навпаки, залежать від особливостей стратегічних заходів.

Сутність базових заходів полягає в об'єктивній необхідності їх реалізації, тому що результати цих заходів мають сформувати своєрідний «каркас» взаємовідносин між державою і підприємницькими структурами в аграрному секторі.

Склад та характер реалізації варіативних заходів є за своєю природою менш жорсткими й допускають зміни як кількісного, так і якісного характеру залежно від галузі аграрного сектору, сценарію реалізації стратегії, стану того чи іншого суб'єкта взаємовідносин між органами влади та структурами галузі.

Як основну перевагу реалізації програмно-цільового підходу слід визначити можливість досягнення мети в результаті його використання в умовах обмежених ресурсів за рахунок оптимізації цілей. Застосування програмно-цільового підходу є альтернативою функціонально-відомчому підходу, який виявляється в закріпленні певного функціоналу за кожним структурним підрозділом, регіоном або галуззю. Інструмент програмно-цільового підходу – це цільові комплексні програми, у ході реалізації яких відбувається взаємодія органів державного управління на різних рівнях, починаючи з муніципального і закінчуючи державним.

4.3. Стратегічні компоненти забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору

Залежно від сформульованих цілей доцільно виділити ключові напрямки, що входять до стратегії розвитку аграрного сектору (рис. 4.4). При цьому можливі декілька варіантів реалізації рівнів інтенсифікації виробництва:

– екстенсивний розвиток – ведення сільськогосподарського виробництва на значних територіях при невисокому ступені інтенсифікації (виращування м'ясної худоби, збір насіння багаторічних трав);

– інтенсивний розвиток – нарощування ефективності граничного використання ресурсів, нарощування виходу продукції. Варіант може бути реалізовано у форматі:

– біологічного сільськогосподарського виробництва при найвищому ступені енергозабезпеченості, що передбачає, як правило, агротехнічні методи впливу;

– інтенсивного «нестійкого» сільськогосподарського виробництва, яке характеризується нарощуванням використання мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин і хімічних препаратів для тварин.

Напрямок, що відповідає за рівень диверсифікації та спеціалізації виробництва, реалізується на основі:

– глибокої спеціалізації виробництва – орієнтації на випуск продукції при скороченні «непрофільних бізнесів» – кращий в умовах стабільності навколишнього ринкового середовища (отримання молока при власному виробництві тільки грубих і соковитих кормів);

– диверсифікації виробництва – розширення номенклатури продукції, яка виробляється, що дає змогу при високому ступені товарності кожного з напрямків діяльності гнучко реагувати на стан та кон'юнктуру ринку і стабілізувати отримання результату.

Рис. 4.4. Напрямки розвитку стратегії аграрного сектору України

Рівень самодостатності – це оцінка сільськогосподарського виробництва, яке саморозвивається, з точки зору можливості

самозабезпечення виробництва частиною оборотних коштів – добривами, паливом й електроенергією, місцевими меліорантами, будівельними матеріалами.

Раціоналізація виробництва – це максимально можлива оптимізація виробничої діяльності, що базується не на зміні структури виробництва, а на раціональному використанні внутрішніх резервів. Вона реалізується на основі бюджетування витрат, забезпечення збереження продукції та скорочення втрат.

Напрямок біологізації, екологізації й хімізації сільськогосподарського виробництва формує певну господарську позицію щодо впливу на навколишнє середовище. Біологічне, органічне або біодинамічне сільське господарство орієнтоване на повну або часткову відмову від хімічного впливу на природні біологічні середовища. Цей напрямок може бути реалізовано:

- в екстенсивній формі, яка реалізується в умовах низької енергозабезпеченості виробництва (при скороченні обробітку ґрунту, насиченні структури угідь понад 60–70 % бобовими травами);

- в інтенсивній формі за рахунок високого рівня механізації та внесення великого обсягу органічної речовини (в формі гною і сидератів).

Збут / переробка – ринкова стратегія, яка характеризує підхід до пріоритетності переробки сільськогосподарської продукції. Її ефективність обґрунтовується з точки зору цінових та дохідних пропорцій і зростання зайнятості населення.

Напрямок стійкості й ефективності відповідає за формування підходів до цих цільових показників.

Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва на галузевому та регіональному рівнях полягає у підборі відповідних елементів. При цьому ключова роль належить експертам, спеціалістам і керівникам сільськогосподарських підприємств, обласних та районних

органів влади.

Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва може використовуватися з різним ступенем інноваційності. Так, стратегією технічного забезпечення аграрного сектору України передбачається використання трьох типів технологій, серед яких:

– прості (нормальні) – ґрунтозахисні мінімальні технології, поєднання операцій. Вони рекомендовані для господарств і територій з низьким рівнем прибутковості, кадрового забезпечення;

– інтенсивні, які мають бути поділені на два рівні:

а) «біологічно інтенсивні» передбачають внесення невеликого обсягу мінеральних добрив та активну роботу з органічною речовиною, оптимізацію застосування засобів захисту;

б) «дисбіологізовані» – з використанням підвищених доз добрив, активна робота із засобами захисту рослин;

– високі технології, які передбачають точне автоматизоване управління операційними процесами, що планується використовувати в окремих господарствах.

Стратегічно обґрунтований розвиток рослинництва в аграрному бізнесі має бути орієнтований на розвиток ресурсозберігаючих технологій з урахуванням вимог зональної системи землеробства і на обов'язкове нарощування органічної речовини у ґрунті. Низькі дози внесення мінеральних добрив, відсутність внесення меліорантів та недостатність використання органічних добрив призводять до систематичного негативного балансу основних поживних речовин у ґрунтах.

Взаємозалежність розвитку рослинництва і тваринництва є безперечною. Від рівня, якості й екологізації рослинництва прямо залежить якість тваринницької продукції, при цьому неможливо інтенсивно розвивати тваринництво без внесення органіки.

Сучасні тенденції розвитку тваринництва в Україні та за кордоном –

це створення високотехнологічних ресурсозберігаючих виробництв. Саме тому пріоритетні напрямки розвитку аграрного бізнесу можна визначити таким чином: переоснащення сільськогосподарського виробництва високоефективною технікою; освоєння нових технологій виробництва продукції, що забезпечують підвищення якості, формування механізмів ресурсо- й енергозбереження і створення сприятливих умов для розвитку малого агробізнесу на селі. Всі ці напрямки потрібно врахувати у стратегії технічної модернізації аграрного сектору.

Таблиця 4.5

**Стратегічний SWOT-аналіз розвитку технічної бази
сільськогосподарського виробництва**

Сильні сторони (S)	Слабкі сторони (W)
1. Реалізація цільової програми з модернізації технічного оснащення сільського господарства. 2. Поліпшення якості та конкурентоспроможності продукції з огляду на модернізацію і технічне переозброєння виробництва. 3. Застосування інноваційних технологій у сільськогосподарських галузях, особливо при виробництві зерна, молока, м'яса свиней. 4. Наявність сільськогосподарських підприємств, що виробляють конкурентоспроможну продукцію.	1. Висока частка збиткових сільськогосподарських підприємств. 2. Нерозвиненість інфраструктури ринку послуг, виконання технологічних операцій. 3. Низька технічна оснащеність СФГ і ОСГ.
Можливості (O)	Загрози (T)
1. Збільшення обсягів виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. 2. Освоєння ресурсо- й енергозберігаючих технологій. 3. Розвиток малих форм господарювання як важливих виробників товарної сільськогосподарської продукції. 4. Підвищення інвестиційної привабливості сільського господарства з огляду на зростання ефективності агробізнесу.	1. Зниження рівня прямої державної підтримки. 2. Подальше посилення диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію, що може призвести до банкрутства багатьох підприємств. 3. Залежність сільськогосподарського виробництва від природних факторів.

Для розробки стратегії технічної модернізації сільського господарства слід визначити основні проблеми, що стоять перед суб'єктами аграрного бізнесу, та сформулювати сильні й слабкі сторони

учасників ринкових відносин в аграрному секторі. Проведений SWOT-аналіз дав змогу виявити основні сильні і слабкі сторони, визначити загрози і перспективні можливості (табл. 4.5).

Ключовим фактором ефективної технічної модернізації в аграрному секторі є стимулювання наукових досліджень з питань розробки, просування й освоєння техніко-технологічних інновацій у сільському господарстві та організаційно-економічного механізму технічної модернізації (рис. 4.4).

Як індикатори реалізації стратегії необхідно закласти поряд з екстенсивними показниками (кількість придбаної нової техніки, вікова структура техніки, забезпеченість технікою, енергозабезпеченість) показники ефективності використання технічних ресурсів (обсяг прибутку в розрахунку на 1 га ріллі, фондвіддача, питома витрата ПММ на одиницю площі, рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції, чистий дохід).

Для формування сучасного і конкурентоспроможного парку техніки й зростання ефективності реалізації його потенціалу необхідно здійснити:

1. Формування рівня енергозабезпеченості сільськогосподарського виробництва на рівні більше, ніж 200 к. с. у розрахунку на 100 га посівних площ, що можна досягти за допомогою формування парку енергонасиченої техніки для заміни зношеної з низькими показниками потужності більш продуктивною технікою.

2. Освоєння нульової та мінімальної технологій землеробства, що потребує оснащення сільськогосподарського виробництва посівними комплексами, а це дасть змогу істотно знизити ресурсо- й енергоємність виробництва.

3. Технічне оснащення тваринництва, яке має будуватися на двох аспектах: організація ефективного кормовиробництва (оновлення парку кормозаготівельної техніки) і створення умов для утримання та годівлі

тварин (оновлення доїльних установок, будівництво нових молочних ферм з безприв'язним утриманням тварин).

4. Створення умов для інтенсивного розвитку СФГ і ОСГ з доступом до ефективних технологій виробництва й техніки.

5. Забезпечення умов для технічного обслуговування, ремонту та зберігання сільськогосподарської техніки.

Комплексне здійснення реалізації стратегії технічної модернізації за цими напрямками забезпечить організаційне, технічне і технологічне оновлення агропромислового виробництва й підвищення його ефективності.

Технічна модернізація тваринництва неможлива без інвестицій, через це підвищення інвестиційної привабливості галузі тваринництва є ключовим фактором розвитку.

Обрана стратегія втілюється у систему довгострокових, середньострокових та оперативних планів, спеціальних програм розвитку галузі. Обґрунтування стратегії базується на застосуванні загальних підходів до планування, але зі стратегічним планом вона має свої особливості, оскільки розробка стратегії передбачає замкнутий цикл з прямим (розробка стратегії й визначення оперативних цілей – реалізація і контроль) та зворотним (врахування реалізації виконання – корегування планів) зв'язками. Ці зв'язки дають змогу за допомогою використання прогностичних сценаріїв моделювати перспективні виробничі показники розвитку галузей і аграрного сектору загалом, а за необхідності корегувати окремі елементи стратегії з урахуванням мінливих зовнішніх та внутрішніх факторів. Тому побудова стратегії для агропромислового виробництва – це гіпотетична картина послідовного розвитку в часі й просторі подій, що у сукупності відображають еволюцію аграрного сектору України.

Досягнення системи цілей при формуванні стабільності сільського господарства має базуватися на послідовному виконанні низки операцій,

що дають змогу як досліджувати окремі напрямки ефективного розвитку на основі оцінювання індикаторів, так і зіставити варіанти стабільного розвитку.

На основі послідовного виконання ряду операцій із реалізації обґрунтованого варіанта стратегічного плану розвитку сільського господарства може бути сформована система цілей ефективності сільського господарства, сформульованих відповідно до Концепції розвитку аграрного сектору України:

- підвищення рівня добробуту та якості життя сільського населення;
- підвищення ефективності сільської економіки і ролі сільського господарства в національній економіці країни;
- уповільнення процесу депопуляції й стабілізація чисельності сільського населення до 2030 р.;
- скорочення соціально та економічно необґрунтованої диференціації в рівні життя сільського і міського населення;
- раціональне використання природних ресурсів та збереження природного середовища;
- збереження сільських традицій і розвиток національно-культурного потенціалу села.

Досягнення названих вище цілей забезпечується у тому числі за рахунок вирішення таких завдань у сфері розвитку аграрного сектору:

- розширення зайнятості сільських жителів працездатного віку;
- диверсифікація сільської економіки, розвиток альтернативних сфер діяльності в сільській місцевості;
- розширення доступу сільського населення до соціальних послуг;
- зміцнення правової бази стабільного сільського розвитку;
- раціональне залучення у господарський оборот та підвищення ефективності використання природних, матеріальних і людських ресурсів сільської місцевості;

- розвиток ринкової інфраструктури та підвищення доступу дрібних і середніх товаровиробників до ринків збуту сільськогосподарської продукції;
- зміцнення фінансової бази сільських організацій;
- забезпечення доступу жителів села до ресурсів розвитку та подолання інформаційної ізоляції сільського населення;
- зміцнення наукової й кадрової баз сільського господарства.

Для досягнення стабільного розвитку сільського господарства на основі реалізації системи цілей можуть використовуватися стратегії, які взаємно доповнюють одна одну.

Адаптивна стратегія спрямована на проведення змін, щоб забезпечити пристосованість соціально-економічної системи до об'єктивних вимог реальної дійсності. Інакше кажучи, адаптивна система – це система, яка «може пристосуватися до мінливих внутрішніх і зовнішніх умов».

Для стабільного розвитку аграрного сектору важливим завданням є регулярна державна фінансово-економічна підтримка сільськогосподарських виробників. За активної участі держави в розвитку аграрного бізнесу, можна досягти найвищих результатів щодо випуску екологічно прийнятної агропродовольчої продукції, здійснити стійке відтворення підприємств та збалансувати розвиток ресурсного потенціалу. Стабільний розвиток аграрного сектору забезпечують процеси управління наявними операційними активами (капіталами – фізичними, інтелектуальними, людськими, природними), спрямованими на збереження і розширення їх можливостей у процесах виробництва якісного продовольства та надання необхідних послуг і робіт.

Однак недостатність державного регулювання не дає змоги вирішити стратегічні завдання розвитку аграрного сектору економіки: застосувати високопродуктивні, ресурсозберігаючі технології сільськогосподарського

виробництва, стимулювати розвиток малих та середніх форм господарювання, підвищити інвестиційну привабливість сільськогосподарського виробництва, здійснити наукові розробки зі створення й освоєння нововведень, забезпечити зайнятість сільського населення, підвищити заробітну плату і якість життя сільських трудівників. Власне кажучи, стратегія розвитку аграрного сектору є невід'ємною частиною державної агропромислової політики, вироблення загальнолюдської мети та загальних цінностей. Проблема досягнення стратегії розвитку аграрного сектора – велике і складне завдання. Адже воно, передбачає збалансований розвиток всіх взаємопов'язаних напрямків (фінансово-економічного, соціального, екологічного) та рівноважний стан власних сфер (сільськогосподарської, переробної, заготівельної, інфраструктурної).

Розробка стратегій розвитку аграрного сектору висуває певні умови залежно від стану внутрішнього і зовнішнього середовищ. Стратегічний аналіз та вибір стратегії поведінки аграрного сектору дає змогу не тільки визначити, а й реалізовувати свою місію та досягати мети. Дуже часто спостерігаються випадки, коли розроблені стратегії не виконуються повною мірою.

Ефективним інструментом перспективного управління соціально-економічним розвитком стає фінансова стратегія.

Стратегія фінансових відносин в аграрному секторі є сукупністю цілей, дій, правил і принципів збалансованого розвитку його сфер, за допомогою яких досягається забезпечення економічної та фінансової стійкості для розширеного відтворення на базі ефективного використання всіх видів ресурсів. Суть такої стратегії фінансових відносин галузі полягає у пошуку і розробці компромісного варіанта розвитку економіки та фінансів на основі регіональних особливостей аграрного сектору. Вона має бути сконцентрована на ключових, найбільш перспективних

напрямок оптимізації фінансових ресурсів.

При здійсненні класифікації стратегій часто застосовується групування, сформоване на основі їх взаємозв'язку, що передбачає перехід від «загального» до «приватного», тобто від базових до адаптаційних стратегій.

Перша група – це базові стратегії, що зумовлюють основний вектор розвитку:

- стратегія концентрованого зростання, яка передбачає концентрацію зусиль на конкретному напрямку розвитку;

- стратегія інтегрованого зростання, яка охоплює інтеграцію, що виражається в добровільному об'єднанні суб'єктів господарювання у цілісну систему, з об'єднанням функцій управління і концентрацією ресурсів;

- стратегія диверсифікованого зростання, яка реалізується, коли виробництво не може розвиватися на цьому ринку з певним продуктом;

- стратегія скорочення, яка є основним інструментом реструктуризації бізнесу об'єктів галузі.

Друга група – це конкурентні стратегії, які визначають напрямок та сферу отримання додаткових конкурентних переваг.

Третя група – це адаптаційні стратегії, які дають змогу пристосувати елементи внутрішнього середовища щодо зовнішнього середовища і є основним інструментом реалізації конкурентних та базових стратегій.

Проблеми обґрунтування стратегії фінансових відносин в аграрному секторі необхідно розглядати комплексно з урахуванням таких питань, як: особливості аграрної політики, динаміка кредитних процесів, розвиток інфраструктури, вдосконалення оподаткування аграрного сектору. Тільки такий комплексний підхід дасть змогу сформулювати дієву фінансову політику, яка адекватно відповідатиме створеним економічним умовам.

Обґрунтування стратегії має спиратися на територіально-галузеву

організацію аграрного сектору, що визначає просторову впорядкованість його структурних елементів, їх географічну взаємодію і можливу реалізацію їх комбінацій, вибір форм інтеграції, спеціалізації й комбінування.

При цьому ефективний розвиток аграрного бізнесу неможливий без розробки та реалізації стратегії фінансових відносин в аграрному секторі, роль якого полягає в такому:

- реалізує механізм довгострокових фінансових цілей майбутнього економічного і соціального розвитку;
- оцінює фінансовий потенціал;
- створює можливості для оперативної реалізації нових перспективних інвестиційних можливостей, що з'являються у процесі динамічних змін факторів зовнішнього середовища;
- враховує ймовірні варіанти розвитку некерованих факторів зовнішнього середовища та дає змогу звести до мінімуму їх негативні наслідки;
- відображає характерні переваги галузей аграрного сектору у фінансовій діяльності;
- забезпечує взаємозв'язок і взаємозалежність стратегічного, поточного й оперативного управління фінансовою діяльністю;
- встановлює відповідний менталітет фінансової поведінки у стратегічних фінансових рішеннях;
- визначає значення ключових критеріальних оцінок при виборі основних фінансових управлінських рішень;
- є однією з базових передумов стратегічних трансформацій загальної організаційної структури управління.

Стратегія фінансових відносин в аграрному секторі визначається такими основними факторами:

- специфікою економіко-географічного положення, історичного розвитку, ступенем соціально-економічного розвитку та ін.;

– проведеною політикою і нормативно-правовою базою держави щодо регіонів;

– схемами позиціонування у глобальному, макрорегіональному економічному й екологічному просторах.

Стратегія має враховувати два фундаментальних фактори, які впливають на розвиток аграрного сектору:

– застосування ринкових механізмів, що створюють систему ефективних і конкурентоспроможних товаровиробників;

– вдосконалення державної аграрної політики, що сприяє вирішенню комплексу економічних проблем.

Основними об'єктами стратегії фінансових відносин є: система управління фінансовою діяльністю; податкові платежі та податкові ризики; фінансові відносини; фінансові ресурси; джерела фінансування; сукупність фінансових ризиків. Головні джерела фінансування – це державний бюджет, бюджет областей, бюджети муніципальних утворень, власні кошти підприємств і залучені інвестиції.

Завдання стратегії фінансових відносин у межах аграрного сектору полягають у такому: знаходження механізмів ефективного використання фінансових можливостей; встановлення перспективних фінансових взаємовідносин; фінансове забезпечення поточної й інвестиційної діяльності; вивчення фінансового потенціалу можливих конкурентів, розробка та здійснення заходів щодо забезпечення фінансової стійкості галузі.

Вирішення проблем стратегії фінансових відносин регіонального рівня, що мають багатоплановий і системний характер, потребує реструктуризації та поділу на компоненти з виділенням основних з них.

Структуризація стратегії фінансових відносин в аграрному секторі побудована на виділенні чотирьох стратегічних рівнів: макрорівня, регіонального, галузевого рівня і мікрорівня – та визначенні взаємозв'язку і взаємозалежності між ними. Стратегія фінансових відносин на мікрорівні

залежить від стратегій фінансових відносин вищих рівнів. Макрорівень створює передумови й умови функціонування регіону у фінансово-економічному аспекті відповідно до загальних тенденцій розвитку економіки країни.

Відмінними рисами стратегії фінансових відносин в аграрному секторі є:

– процес розробки стратегії, сконцентрований на проектуванні ключових напрямків розвитку кредитних, податкових, страхових, бюджетних та цінових відносин з метою забезпечення продовольчої безпеки країни і розвитку національної економіки;

– розробка механізму найбільш ефективного поєднання кредитних, податкових, страхових, бюджетних та цінових відносин з урахуванням особливостей конкретних умов;

– оперативне корегування діючої стратегії через динамічність розвитку факторів зовнішнього середовища, особливо на світовому ринку продовольства;

– доопрацювання існуючих методик оцінювання економічної ефективності державних, регіональних програм розвитку аграрного сектору з урахуванням особливостей окремо взятих регіонів.

Після вибору стратегії потрібно сформувати комплекс планів і програмно-цільових заходів, спрямованих на ефективне здійснення цієї стратегії та досягнення визначених цілей. Подібні заходи потрібні в межах запропонованої адаптованої системи стратегічного управління, тобто системи збалансованих показників, яка передбачає певні дії щодо реалізації основних напрямів фінансової діяльності регіону.

Розроблений теоретико-методичний підхід до формування стратегії фінансових відносин в аграрному секторі базується на багатогранності галузі як об'єкта управління і рівні інституційного середовища. Практичне значення цього підходу визначається розглядом у взаємозв'язку, пов'язаності, збалансованості тріади «фінанси-галузь-господарство» та

виділенням основних етапів розробки стратегії фінансових відносин.

Таким чином, з огляду на фінансові можливості галузі об'єктивно оцінюючи характер зовнішніх і внутрішніх факторів, стратегія фінансових відносин забезпечує відповідність фінансово-економічних можливостей аграрного сектору умовам, що склалися на ринку, та передбачає визначення довгострокових цілей фінансової діяльності й розвитку і можливих варіантів найбільш ефективних способів їх досягнення.

Загальна концепція стратегії розвитку аграрного сектору України у контексті економічної та продовольчої безпеки країни полягає в тому, що галузь є центральним елементом еколого-економічної й організаційно-технологічної системи та істотною умовою соціальної стабільності у суспільстві. Це передбачає перетворення аграрного сектору на вектор територіально-галузевого розвитку країни. Досягнення цієї місії пов'язано із забезпеченням економічної ефективності реалізації потенціалу аграрної сфери, зростанням інноваційності аграрного виробництва, забезпеченням функціонування соціального середовища сільських територій, збалансованістю продовольчого ринку, диверсифікацією ринків збуту експорту та ін., що потребує вдосконалення всіх складових стратегії розвитку аграрного сектору. Це стосується передусім створення сприятливих умов для реалізації ефективної фінансової політики в аграрному секторі країни й удосконалення системи державної підтримки аграрного сектору.

ПІСЛЯМОВА

В складних економічних умовах, що супроводжуються військовою агресією, посиленням процесів інтеграції та лібералізації торгівлі через входження до глобального економічного простору, вітчизняний аграрний сектор демонструє позитивну динаміку виробництва сільськогосподарської продукції та продовжує зміцнювати власні позиції на світовому ринку продовольства. Проте, сучасна організаційно-економічна структура аграрного сектору, що базується на багатовекторності суб'єктів господарювання, не діє як злагоджений ефективний механізм, котрий здатен виконувати покладені на нього функції та забезпечувати населення якісними та дешевими продуктами харчування. Сучасні тенденції у вітчизняному аграрному виробництві характеризуються зростанням монокультурного виробництва продукції рослинництва, нарощуванням експорту сировини. Усе це спостерігається на тлі використання виснажливих інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур, безконтрольного внесення гербіцидів та хімічних засобів захисту, що завдає значної шкоди довкіллю, і й призводить до значних структурних деформацій, як у національній економіці, так і у сфері соціального, економічного, демографічного й екологічного розвитку села.

Орієнтація аграрного сектора на невпинне зростання виробництва продукції та експорту сировини, збільшення валютної виручки, не в змозі в найближчій перспективі компенсувати безповоротні втрати, які будуть нанесені навколишньому середовищу. Саме тому має відбуватися орієнтація на збалансований сталий розвиток усіх галузей аграрного сектора, що дасть змогу забезпечити довгострокову стабільну перспективу зростання. В цьому контексті перспективним є органічне виробництво продукції.

Сьогодні в Україні формується інституційна структура ефективного функціонування аграрного сектору. Для інституційних змін потрібен певний час. Єдиний спосіб скоротити час їх здійснення – це належним чином використовувати економічні, технологічні та організаційно-управлінські знання. Висока значущість інституційних змін легко простежується на прикладі багатьох розвинених країн, де знання про розвиток інститутів, накопичені у ході реформ, дали їм змогу в останні десятиліття досягти значних успіхів в економічному і соціальному розвитку. Цілком можливим є використання цього досвіду для реформування інституціональних систем аграрного сектора України, але при цьому необхідно враховувати, що в кожній країні інститути створюються за певних соціально-економічних, політичних та технологічних умов. Тому перенести у вітчизняне сільське господарство інститути, створені в різних країнах, без будь-яких змін неможливо. Єдиний правильний шлях реформування – це виробити синтезований підхід, який об'єднає в собі як вітчизняний, так і зарубіжний досвід реформування та буде будуватися на основі аналізу існуючої інституційної системи. До такого синтезованого підходу має входити також розробка основного вектора розвитку як всієї інституційної системи, так і окремих її частин, зокрема створення дієвого організаційно-економічного механізму.

Організаційно-економічний механізм як складна система зумовлює вплив на діяльність суб'єктів аграрного бізнесу, тобто це певний оптимальний набір інструментів, важелів та способів їх поєднання, що спроможний визначати ефективність організаційно-економічного механізму. Будь-які зміни структурних компонент обов'язково призведуть до появи наслідків його впливу на аграрний сектор. Обґрунтовано, що удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку аграрного сектора економіки має чітко узгоджуватись із стратегією розвитку галузі, окресленні основних векторів аграрної політики на засадах єдності

економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства, що полягає у формуванні високо конкурентного аграрного бізнесу і забезпечення продовольчої незалежності України. Аграрна політика як складова економічної політики держави має спрямовуватись на вирішенні проблем соціально-економічного розвитку, формуванні гармонійних відносин суспільства, розвитку культури в усіх сферах національної економіки.

Трансформаційні процеси, що відбулися в аграрному секторі, здійснили кардинальні перетворення основних фундаментальних засад соціально-економічного устрою країни – зміну відносин власності. Приватизація державного майна та створення багатоукладної економіки з ринковими відносинами спричинило певні колізії у законодавчій, політичній, соціальній сферах, а також призвело до втрати господарських і виробничих галузевих зв'язків значно обмежили товарні відносини. Усе це залишило негативний вплив на фінансово-економічне становище суб'єктів господарювання аграрного сектора. Відсутність єдиного підходу та своєчасного державного реагування, а також нехтування набутим досвідом та особливостями історичного, економічного, політичного характеру у значній мірі вплинуло на ефективність та тривалість ринкових перетворень.

Сучасне аграрне виробництво в Україні стає все більш вузькоспеціалізованим та диференційованим за розмірами. Орієнтування аграрного бізнесу на ринкові потреби та отримання максимальних прибутків призвело до втрати багатьох галузей сільського господарства. Ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств залишається низькою. Основна частина високозатратної та малоприбуткової (або й збиткової) продукції (м'ясо-молочна, овочівництво, плодово-ягідна), що формує основу продовольчої безпеки країни, виробляється в особистих селянських господарствах й дрібних фермерських господарствах. При

цьому, масштаби розвитку фермерства, котре визначає розвиток цивілізованих економічних відносин є недостатнім для ефективного розвитку аграрного сектора України.

Рівень споживання основних продуктів харчування в Україні значно відстає від цього показника у розвинених країнах світу. За окремими групами продуктів населення України споживає продуктів харчування не тільки нижче за раціональні норми, а й менше від норм фізіологічного мінімуму, тобто рівня, недосягнення якого веде до прямої загрози здоров'ю людей (відповідно, м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, риби і плодів, ягід та винограду - на 2 %, 38 %, 28 %, і 25%). Нестабільна та розбалансована структура харчування показує, що основну частину калорій населення отримує із продуктів рослинного походження (72%), що майже у два рази є більшою за встановлений критерій. Усе це викликано високою питомою вагою витрат на харчування в умовах обмежених фінансових можливостей.

Український аграрний сектор володіє великим виробничим та ресурсним потенціалом, що перевищує запити внутрішнього ринку і в змозі забезпечити не тільки продовольчу незалежність нашої держави та зростання доходів сільськогосподарських товаровиробників, а й вивести Україну на провідне місце у світі щодо експорту сільськогосподарської продукції. Проте сучасний вектор розвитку аграрного сектору, орієнтований на збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та нарощування сировинного експорту, вимагає цілеспрямованих структурних змін, оскільки ринок сировинних товарів залишається малопрогнозованим і залежить від кон'юнктури коливань на світових ринках. Сьогодні в Україні не має розроблених чітких концептуальних підходів підтримки вітчизняного експортера та єдиної державної експортної стратегії, які б передбачали дієвий захист внутрішнього ринку й вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників, сприяли протекції

й адаптації окремих галузей у новітньому глобальному середовищі.

Для вирішення існуючих проблем, що накопичилися в аграрному секторі, постає необхідність розробки принципово нових напрямків організаційно-економічного забезпечення формування і розвитку відносин у сучасних економічних умовах. Для цього необхідно розробити парадигму забезпечення розвитку вітчизняного аграрного сектора, тобто основну концептуальну модель постановки проблем та пошуку методів їх вирішення. Зміна парадигми розвитку аграрного сектора повинна безпосередньо узгоджуватись (супроводжуватись) змінами інституційної структури.

Новітня парадигма аграрного сектору економіки полягає у створенні державою сприятливих умов для суб'єктів аграрного бізнесу, що в кінцевому результаті має призвести до зростання зайнятості, підвищення доходів населення, зростання виробництва й експорту сільськогосподарської продукції та податкових надходжень. Модель новітньої парадигми розвитку аграрного сектору передбачає використання власної моделі розвитку аграрної галузі з імплементацією прогресивних моделей аграрного бізнесу розвинених країн.

Стратегія розвитку аграрного сектору передбачає впровадження якісних змін, в яких експлуатація природних ресурсів, напрямки інвестицій, орієнтація науково-технічного розвитку, розвитку особистості та інституційні зміни перебувають у взаємозалежності й взаємодоповнюваності (інтегрованості) і зорієнтовані на нарощування потенціалу щодо задоволення людських потреб у продуктах харчування. Стратегія розвитку аграрного сектору має базуватися на дотриманні основних принципів, що всебічно характеризують функціонування територіально-галузевої системи й відповідних управлінських процесів. У контексті економічної та продовольчої безпеки країни, концепція стратегії розвитку аграрного сектору України визначає аграрну галузь як

центральний елемент еколого-економічної й організаційно-технологічної системи та важливої умови соціальної стабільності у суспільстві. Стратегічна мета сільського розвитку в межах нової парадигми полягає у забезпеченні якісного прориву в підвищенні рівня й якості життя сільського населення та сталого розвитку сільських територій на основі поліфункціональності аграрного сектору, багатопрофільності сільської економіки, багатокладності аграрного виробництва. Для цього потрібно здійснити вдосконалення усіх складових стратегії розвитку аграрного сектору, передусім створити необхідні умови для реалізації ефективної аграрної політики й удосконалення системи державної підтримки галузі. Це матиме позитивний вплив на забезпечення економічної ефективності використання потенціалу аграрної сфери, поглиблення інноваційності аграрного виробництва, забезпечення функціонування сприятливого соціального середовища сільських територій, збалансованість продовольчого ринку, диверсифікацію ринків збуту тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л. Что такое хозяйственный механизм? М. : Мысль, 1980. 75 с.
2. Августин Р. Р. Механізми реалізації регіональної структурної політики : кол. моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 343 с.
3. Августин Р. Р. Пріоритети державної політики детінізації національного господарства України на сучасному етапі розвитку / Р. Р. Августин // Проблеми економіки. 2016. № 4. С. 35-40.
4. Аграрна політика [Електронний ресурс] // Вікіпедія. 2016. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0
5. Аграрна політика [Електронний ресурс] Економічна енциклопедія Словопедія. 2016. URL : <http://slovopedia.org.ua/38/53392/376965.html>
6. Аграрна політика [Електронний ресурс]. Енциклопедія сучасної України. 2016. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42561
7. Аграрна реформа в Україні : наук. вид. за ред. П. І. Гайдучького ; ННЦ "Ін-т аграр. економіки". К. : ННЦ ІАЕ, 2005. 422 с.
8. Алексеева Я. Наукові засади визначення продовольчої безпеки. Ефективність державного управління: зб. наук. праць. 2015. Вип. 42. С. 100–107.
9. Амбросов В. Я. Ринок і стратегія розвитку сільськогосподарських підприємств. Економіка АПК. 2013. №10. С. 72-79.
10. Амбросов В. Я. Трансформаційні процеси в аграрній сфері регіону. Економіка України. 2003. № 8. С. 66 – 70.
11. Амбросов В. Я. Фінансова стабілізація розширеного відтворення в аграрному секторі економіки // Агроінком. 2007. №7-8. С. 26-28.
12. Андрійчук В. Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз : моногр. К. : КНЕУ, 2005. 292 с.
13. Андрійчук В. Г., Зубець М. В., Юрчишин В. В. . Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. К.: Аграрна наука, 2005. 140 с.

14. Андрійчук В.Г. Капіталізація сільського господарства: вимір масштабів та оцінка переваг та загроз здійснення. Економіка АПК. 2006. №2. С. 8–16.
15. Антамошкина Е. Н. Специфика и приоритеты современной аграрной политики России. Современные научные исследования и инновации. 2013. № 1. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2013/01/19521>.
16. Архипенко І. «Аграрний сектор економіки» та «державна аграрна політика» як наукові поняття у структурі світогляду суб'єктів державного управління. Публічне управління: теорія і практика. 2012. № 4. С. 136-142.
17. Архипенко І. М., Гончарук Н. Т. Реформування державного управління аграрною сферою в Україні: світоглядні засади : моногр. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2015. 176 с.
18. Асаул А.Н., Лобанов А.Н. Институциональные единицы в региональном инвестиционно-строительном комплексе: критерии и методы выделения. Экономика Украины. 2010. № 11. С. 47.
19. Ахмедова Ж. А. Организационно-экономический механизм функционирования и развития аграрной сферы депрессивного региона : автореф. дис. на соискание уч. степени докт. экон. наук. М., 2012. 41 с.
20. Багрій Т. В. Роль інтеграції у подоланні кризової ситуації в цукробуряковому виробництві. Економіка АПК. 2004. № 1. С. 50–52.
21. Базилевич В.М. Економічна безпека в АПК та її загрози: сутність та форми прояву. Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. Економічні науки. 2014. № 8. С. 73–77.
22. Баланюк І. Ф. Аграрні відносини: соціально-економічна суть і місце в системі суспільних відносин. Економіка АПК. 2000. № 8. С. 68–73.
23. Барановський М. О. Аграрна складова депресивності сільських територій. Економіка АПК. № 6. 2008. С. 140 – 147.
24. Береговий В. Проблеми продовольчої безпеки України. Економіка АПК. 2011. № 5. С. 71–78.
25. Березівський П. С. Організація, прогнозування та планування АПК : навч. посіб. Л. : Магнолія Плюс : Вид : СПД ФО В. М. Піча, 2006. 443 с.

26. Березін О. В., Плотник О. Д. Економічний потенціал аграрних підприємств: механізми формування та розвитку: монографія. Полтава: Інтер Графіка, 2012. 221 с.
27. Бойко В.М., Костецький Я.І. Сучасний менеджмент агроформувань та його раціональна організація. Економіка управління. № 4 (60), 2013. С. 59–65.
28. Бойко Л. М. Наукові засади організаційного регулювання земельних відносин у сільському господарстві. Економіка АПК. 2011. № 2. С. 13–18.
29. Большой экономический словарь под ред. А. Н. Азрилияна. 4-е изд., доп. и перераб. М. : Ин-т нов. экономики, 1999. 1248 с.
30. Бондаревська К. В. Концепція державного регулювання АПК: історичний екскурс. БізнесІнформ. 2015. № 8. С. 146–152.
31. Борисенко А., Пипко А. На основе межотраслевой интеграции. АПК: экономика, управление. 2001. № 8. С. 20–23.
32. Бородіна О. М. Необхідність і напрями соціоекономічної модернізації аграрного сектору [Електронний ресурс]. URL : http://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/12054.023.pdf.
33. Бородіна О. М., Прокопа І. В. Соціоекономічний розвиток аграрного сектору України в умовах глобалізації [Електронний ресурс]. URL : <http://ief.org.ua/docs/mg/97.pdf>.
34. Буевич А. П., Карамова О. В. Смена парадигмы развития как результат изменения роли человеческого капитала. Economic Systems. Vol. 10. № 2 (37). С. 29–36.
35. Буздалов И. Н. Аграрная политика и крестьянство. Власть, бизнес и крестьянство: механизмы эффективного взаимодействия. М.: Энциклопедия российских деревень, 2002. 560 с.
36. Буздалов И.Н. Аграрная политика: научные основы, методы и механизмы осуществления. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2014. № 5. С. 27–30.

37. Буздалов И. Н. Научно обоснованная аграрная политика – главное условие обеспечения продовольственной безопасности. Никоновские чтения. 2014. Выпуск № 19. С. 39–44.
38. Бутенко В. М. Організаційно-економічний механізм підвищення ефективності соціальної сфери села. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2004. Вип. 2 (26), Т. 2. С. 38–40.
39. Валентинов В. Л. Регулювання міжгалузевих відносин в системі аграрної політики: моногр. К. : Ін-т аграр. економіки УААН, 2003. 332 с.
40. Васильєва Л. М. Інституціональні основи розвитку аграрного сектору економіки. Університетські наукові записки. 2011. № 4(40). С. 379-383.
41. Васильєва Л. М. Сучасне трактування сутності державного регулювання аграрного сектора економіки. Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 19. С. 118–120.
42. Веблен Т. Теория праздного класса. [Електронний ресурс]. – URL : <http://knigi.pw/%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82/327>
43. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
44. Висоцька А. Особливості використання аграрного ресурсного потенціалу та резерви підвищення його ефективності // Економічний аналіз. 2012. Т. 10 (4). С. 33–36.
45. Власюк Т.О. Забезпечення зовнішньоекономічної безпеки на ринку сільськогосподарської продукції в Україні. Проблеми економіки. № 1. 2015. С. 59–71.
46. Вольчик В.В. Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики. Ростов н/Д: Изд-во Ростовского университета, 2004. 320 с.
47. Вороніна Ю. Є. Удосконалення державного регулювання продовольчої безпеки. Теорія та практика державного управління. 2009. Вип. 1. С. 321–330.

48. Гайдуцький П. І. Аграрний сектор: від реформи до стратегії розвитку (питання власності та господарювання). Економіка АПК. 2003. № 2. С. 29 – 32.
49. Глубіш Л. Я. Економічні важелі механізму державного регулювання виробничої складової продовольчої безпеки. Економічний форум. 2013. № 3. С. 9–18. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfor_2013_3_3
50. Гнатишин Л.Б. Регіональні особливості використання ресурсного потенціалу фермерських господарств. Вісник Запорізького нац. ун-ту. Економічні науки. 2010. Вип. 3 (7). С. 175–180.
51. Голікова К. П. Продовольча безпека держави: сутність, структура та особливості її забезпечення. Зб. наук. праць Кіровоградського нац. техн. ун-ту. Економічні науки. 2012. Вип. 22 (2). С. 1–5.
52. Гончарук Н. Т., Серьогін С. М. . Кадри аграрного сектора економіки України: формування і розвиток. Д.: ДРІДУ УАДУ, 2003. 166 с.
53. Горішна Ю.Є., Костецький Я.І. Економіко-статистичний аналіз прибутку сільськогосподарських підприємств. Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. Випуск 27. Черкаси: ЧДТУ, 2011. Частина II. С. 44–48.
54. Горішна Ю.Є., Костецький Я.І. Проблеми розвитку тваринництва у регіоні. Особливості модернізації фінансово-економічної системи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6–7 березня 2014 р.). С. 76–77.
55. Григоренко Я. О. Особливості державного регулювання аграрного сектору в контексті забезпечення економічної безпеки держави. Економіка АПК. 2016. № 7. С. 100–106.
56. Григоренко Я. О. Роль аграрного потенціалу у забезпеченні економічної безпеки держави. European Cooperation. 2016. № 12 (19). С. 94–101.
57. Григоренко Я.О. Роль держави у формуванні та реалізації аграрного потенціалу в контексті забезпечення економічної безпеки держави. Наука, освіта, суспільство: актуальні питання і перспективи розвитку: Матеріали

II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27–28 грудня 2016 р.). Ч. 2. С. 20–22.

58. Гриценко Г. М. Совершенствование организационно-экономического механизма хозяйствования. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 1997. № 7. С. 7–8.

59. Губені Ю. Е. Аспекти інтернаціоналізації агробізнесу в ідентифікації продовольчої безпеки. Сучасні проблеми та перспективи міжнародної інтеграції аграрного сектору економіки України: матеріали міжнар. наук.–практ. конф. К. : ННЦ “ІАЕ”, 2015. С. 90–94.

60. Губені Ю. Розвиток інституційного середовища аграрної трансформації. Аграрна економіка. 2010. Т.3, № 1–2. С.94–99.

61. Данкевич Є. М. Міжгалузева інтеграція в аграрному секторі економіки : моногр. Житомир : Полісся, 2013. 400 с.

62. Данкевич Є. М. Теоретичні та методологічні імперативи стратегії розвитку міжгалузевої інтеграції в аграрному секторі економіки. Економічний форум. 2015. № 2. С. 24–30.

63. Декрет Кабінету Міністрів України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” (17.05.1993 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290/96-%D0%B2%D1%80/ed19981027>

64. Декрет Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок” (26.12.1992 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-92>

65. Діброва А. Д. Сучасне трактування сутності державного регулювання аграрного сектору економіки. Економічна теорія. 2007. № 1. С. 76–84.

66. Діброва А. Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва: теорія, методологія, практика. К. : ВПД “Формат”, 2008. 488 с.

67. Довгань Л. Є., Дудукало Г. О. Формування організаційно-економічного механізму ефективного управління підприємством. Економічний вісник НТУУ «КПІ». 2012. № 9. С. 253–258.

68. Дудар Т. Г. Проблеми формування та розвитку вертикально інтегрованих структур у сільському господарстві. Вісник Тернопільського національного економічного університету. Тернопіль : ТНЕУ, 2012. Вип. 1. С. 124–136.
69. Економіка підприємств АПК : навч. посіб. за ред. С. Л. Дусановського, В. М. Олійника, Т. Г. Дудара. Тернопіль : Тернопіль, 1997. 260 с.
70. Економічна активність населення України 2015 рік. Статистичний збірник. Київ, 2016. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>
71. Економічна енциклопедія : в 3 т. Т.1 / відп. ред. С. В. Мочерний. – К. : Академія, 2000. 864 с.
72. Економічна енциклопедія : в 3 т. Т 2 / [редкол.: С.В. Мочерний (відпов. ред.) та ін.]. К. : Академія, 2000–2002. 848 с.
73. Експрес-випуск Державної служби статистики України «Економічні результати сільськогосподарського виробництва у 2016 році (попередні дані). URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>
74. Єрмаков О. Ю., Нагорний В. В. Формування економічно стійкого виробничого потенціалу сільськогосподарських підприємств: моногр. К. : Компринт, 2015. 295 с.
75. Жушман В. П., Корнієнко Г. С. Опорно-логічні схеми з навчальної дисципліни «Аграрне право» та аграрне законодавство України: навч. посіб. Х. : Одіссей, 2009. 400 с.
76. Завадський Й. С. Управління сільськогосподарським виробництвом у системі АПК : підруч. К. : Вища школа, 1992. 367 с.
77. Закон України “Про Державний земельний кадастр (07.07.2011 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17>
78. Закон України “Про державну підтримку сільського господарства України” (24.06.2004 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>
79. Закон України “Про землеустрій” (22.05.2003 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15>

80. Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” (14.02.1992 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-12/ed20181104>
81. Закон України “Про оптові ринки сільськогосподарської продукції” (25.06.2009 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1561-17>
82. Закон України “Про оренду землі” (06.10.1998 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>
83. Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2982-15?nreg=2982-15>.
84. Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” (18.10.2005 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/main/1161676/sp:max100>
85. Закон України “Про особисте селянське господарство” (15.05.2003 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15/card5>
86. Закон України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” (10.07.1996 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-viii>
87. Закон України “Про охорону земель” (19.06.2003 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15>
88. Закон України “Про оцінку земель” (11.12.2003 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-15>
89. Закон України “Про плату за землю” (03.07.1992 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2535-12>
90. Закон України “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)” (05.06.2003 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-19>
91. Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” (17.10.1990 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12>

92. Закон України “Про селянське (фермерське) господарство” (20.12.1991 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>
93. Закон України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність” (17.06.2004 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15/print>
94. Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” (17.07.1997 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>
95. Закон України “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років” (18.01.2001 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2238-14>
96. Закон України “Про фермерське господарство” (19.06.2003 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>
97. Закон України “Про форми власності на землю” (30.01.1992 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12>
98. Закон України від 18 жовтня 2005 року № 2982-IV “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року”. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>
99. Залізко В. Д. Економічний потенціал сільських територій: генезис, структура, властивості, пріоритети зміцнення. Економіка України. 2014. № 4. С. 73–82.
100. Заскалкіна О. М. Державне регулювання інституціональних перетворень в аграрному секторі економіки України. Теорія та практика державного управління. 2016. Вип. 1. С. 147–153.
101. Заячук М. Д. Геопросторова організація фермерського укладу України : моногр. Чернівці: Букрек, 2015. 520 с.
102. Земельний кодекс України (25.10.2001 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
103. Земельний кодекс України (в редакціях від 18.12.1990 р., а потім від 13.03.1992 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
104. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. К. : Логос, 1999. 259 с.

105. Зінчук Т.О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки: моногр. Житомир: ДВНЗ «Державний агроекологічний університет», 2008. 384 с.
106. Зміцнення та ефективне використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств: монографія / за ред. В. С. Шибаніна, І. І. Червена. Миколаїв: МДАУ, 2010. 189 с.
107. Зубець М. В. Село дождеться господаря. Сільський час. 2000. 17 грудня.
108. Ілляш І. Д., Ткач Д. В. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Тернопіль : Астон, 2013. 204 с.
109. Ільїн В. Ю. Глобалізація та її вплив на конкурентоздатність підприємств аграрного сектору економіки України : моногр. Луганськ : Ноулідж, 2014. 436 с.
110. Казакова Н.А. Стратегія динаміки аграрного сектору України у контексті сучасних викликів глобальної продовольчої проблеми. Випуск 121 (частина II). 2014. С.99–105.
111. Калетнік Г. М., Пчелянська Г. О. Місце і роль продовольчої безпеки у формуванні економічної безпеки України. Бізнес Інформ. 2014. №2. С. 30–34
112. Калюжна Н. Г. Ресурсна концепція трактування потенціалу в економіці: сутність та обмеження у застосуванні. Проблеми економіки. 2014. № 2. С. 108–114.
113. Карасьова Н. Глобалізаційні детермінанти експортоорієнтованого розвитку аграрного сектору України. Міжнародна економічна політика. 2014. №1. С. 129–152.
114. Кваша С. М. Методологічний базис прийняття суспільних рішень в аграрній політиці. Економіка АПК. 2013. №8. С. 12–21.
115. Киндзерский Ю. Институты развития: принципы формирования и проблемы использования в экономических преобразованиях. Общество и экономика. 2010. № 7-8. С. 57–78.

116. Кирдина С. Г. Современные теоретические модели экономики. Экономическая психология: методология, тенденции, решения / под ред. Н. И. Гвоздевой, А. Н. Неверова. Саратов : ИЦ «Наука», 2010. С. 6–24.
117. Кириленко І.Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. 452 с.
118. Кириленко І. Г., Івченко В. Є., Дем'янчук В. В. Структурні реформи в аграрному секторі України. Економіка АПК. 2015. № 9. С. 15–29.
119. Клейнер Г. Б. Новая теория экономических систем и ее приложения. Журнал экономической теории. 2010. № 3. С. 41–58.
120. Ключник А. В., Слюсаренко А. В. Особливості державного регулювання економічного розвитку аграрного сектору. Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. 2014. Вип. 5.2 (101). С. 7–11.
121. Кобзев І. С. Проблеми раціонального використання та відтворення природного ресурсного потенціалу в аграрній сфері України. АгроІнком. 2011, № 10–12.
122. Коваленко Н. В. Інноваційний тип розвитку національної економіки, як необхідна умова ефективної інтеграції у світове господарство. К : Прометей. 2006. Вип. 2. С. 24 – 26.
123. Коваль А. А. Особливості формування організаційно-економічного механізму управління інноваційною діяльністю підприємства. Вісник КНУТД. 2011. С. 40–47.
124. Коваль О. М. Розвиток ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки в Україні : моногр. Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. К. : Четверта хвиля, 2014. 286 с.
125. Комарова І. В. Державне регулювання аграрного сектора: необхідність та сучасні погляди на проблему. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. 2008. № 3. С. 30–34.
126. Кондратюк О. І. Економічний потенціал країни, його суть та тенденції розвитку. Актуальні проблеми економіки. 2010. №3. С. 91–98.

127. Кондратюк О.І. Основні напрями економічного розвитку підприємств у сучасних умовах. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2013. № 1(1). С. 257–266.
128. Кондратюк О.І. Сучасні умови конкурентного розвитку підприємства. Економічні студії. 2016. № 1(09). С. 46–51.
129. Кондратюк О.І. Конкурентоспроможність сільського господарства та шляхи її підвищення. Актуальні проблеми економіки. 2001. №1. С.56–64.
130. Корнаи Я. Системная парадигма. Вопросы экономики. 2002. № 4. С. 4–22.
131. Коротєєв М. А., Семенда О. В. Земельні відносини у сільськогосподарських підприємствах. Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва. 2015. Вип. 87(2). С. 51–60.
132. Костецкий Я.И. Эффективность развития хозяйств различных категорий в аграрном секторе экономики региона. Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем: тезисы докладов 6 междунар. науч.-практ. конф. Гомель, 2009. С. 216–218.
133. Костецкий І.І., Костецкий Я.І. Аналіз стану тваринництва в Тернопільській області. Теоретико-методологічні та практичні аспекти розвитку економіки України: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. Чортків, 2006. С. 197–199.
134. Костецкий І.І., Костецкий Я.І. Перспективи розвитку суб'єктів господарювання в аграрному секторі. Економіка: проблеми теорії та практики. Вип. 237. Т. 5. ДНУ. Дніпропетровськ, 2008. С. 1314–1320.
135. Костецкий І.І., Костецкий Я.І., Сивак Є.М. Сучасний стан та перспективи розвитку м'ясного скотарства Тернопільщини. Інноваційна економіка. № 5 (24). 2011 р. С. 121–123.
136. Костецкий Я.І. Аналіз виробничих витрат в аграрних підприємствах. Розвиток країн в умовах глобалізації: технологічні,

- економічні, соціальні та екологічні проблеми: матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф (м. Тернопіль, 15-16 березня 2012 р.). Тернопіль. С. 367–369.
137. Костецький Я.І. Аналіз матеріально-технічної бази аграрного сектору економіки. Сталий розвиток економіки. № 2 (27). 2015 С.257–262.
138. Костецький Я.І. Вплив глобалізації на трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Випуск 6. Ч. 2. 2016. .С. 28–31.
139. Костецький Я.І. Диверсифікація аграрних підприємств. Формування єдиного наукового простору Європи та завдання економічної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 23-24 квітня 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 244–245.
140. Костецький Я.І. Екологічні проблеми розвитку АПК Тернопільської області. Агроінком. № 1. 4'2009. К.: 2009. С. 47–50.
141. Костецький Я.І. Еколого–економічні проблеми розвитку АПК регіону. Інноваційна економіка. № 1. 2009 (11). С. 294–298.
142. Костецький Я.І. Економіко-статистичний аналіз собівартості продукції. Стан та перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: матеріали між нар. наук.-практ. конференції». Тернопіль, 2010. С. 200–201.
143. Костецький Я.І. Ефективність використання ресурсів фермерських господарств. Збірник наукових праць Харківського національного аграрного університету. Серія «Економіка АПК і природокористування». Вісник ХНАУ. № 3. 2007. С. 80–84.
144. Костецький Я.І. Ефективність господарювання суб'єктів різних форм власності в АПК. Економічний аналіз. Вип. 1 (17). Тернопіль, 2007. С. 44–46.
145. Костецький Я.І. Ефективність інноваційно-інвестиційних процесів аграрного виробництва. Науковий вісник ЛНУВМ ім. Гжицького Том. 14 №1 (51) частина 1, Львів, 2012. С. 310–315.

146. Костецький Я.І. Ефективність функціонування господарств населення в аграрному секторі регіону. Перспективні напрями розвитку галузей АПК і підвищення ефективності наукового забезпечення агропромислового виробництва: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конференції. Тернопіль, 2009. С. 207–210
147. Костецький Я.І. Інвестиційне забезпечення фермерських господарств. Сталий розвиток економіки. № 2 [12]. 2012 р. С. 162–165.
148. Костецький Я.І. Інтенсифікація тваринництва та його ефективність. Вісник Міжнародного Слов'янського університету.. Серія «Економічні науки». Том XV. № 2. Харків, 2012. С. 106–110.
149. Костецький Я.І. Кооперація – магістральний шлях розвитку фермерських господарств. Таврійський науковий вісник: Збірник наукових праць ХДАУ. Вип. 51. Херсон: Айлант, 2007. С. 150–154.
150. Костецький Я.І. Кредитування – чинник прискорення інноваційного розвитку АПК. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. Науковий журнал. №6. Т 2. 2007. С. 28–30.
151. Костецький Я.І. Критерії ефективності фермерського господарства. Інноваційна економіка. № 2. 2007 (4). С. 100–102.
152. Костецький Я.І. Лізинг як інструмент інвестиційно-інноваційного розвитку аграрного сектору економіки. Інноваційна економіка. № 1-2(61). 2016 р. С. 217–222.
153. Костецький Я.І. Менеджмент витрат у сільському господарстві. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. №3. Т 1. 2009. С. 119–121.
154. Костецький Я.І. Оперативний аналіз в умовах трансформації аграрної економіки. Роль науки у підвищенні технологічного рівня і ефективності АПК України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 16-17 травня 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 325–327.
155. Костецький Я.І. Організаційні питання статистичного дослідження залучення інвестицій в аграрний сектор економіки України. (Колективна

монографія). Проблеми і перспективи розвитку статистики, аудиту та економічного аналізу: моногр.; за ред. В. А. Дерія. Тернопіль : Крок, 2016. 362 с.

156. Костецький Я.І. Організація комплексного економічного аналізу в аграрних підприємствах. Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 10-11 жовтня 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 208–209.

157. Костецький Я.І. Основні аспекти фінансування аграрних підприємств. Прикладна економіка: від теорії до практики: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 15 жовтня 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 80–81.

158. Костецький Я.І. Особливості аналізу фінансів підприємств в сучасних умовах. Перспективи розвитку фінансової системи України: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 19-20 квітня 2012 р.). Тернопіль. С. 367–369.

159. Костецький Я.І. Особливості аналізу фінансового стану аграрного підприємства. Економіка: проблеми теорії та практики. Вип. 256. Т. 2. ДНУ. Дніпропетровськ, 2009. С. 392–398.

160. Костецький Я.І. Прибуток як основне джерело стабільності розвитку сільськогосподарських підприємств. Економічний аналіз. Том 19. №2 Тернопіль, 2015. С. 85–90.

161. Костецький Я.І. Проблеми використання ресурсного потенціалу агроформувань. Теоретичні та прикладні аспекти розвитку аграрного бізнесу України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 28 жовтня 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 132–134.

162. Костецький Я.І. Проблеми ефективного використання оборотних активів сільськогосподарських підприємств. Збірник наукових праць Подільського аграрно-технічного університету. Вип. 17. Т. 2. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 561–564.

163. Костецький Я.І. Проблеми зайнятості сільського населення. Екологія і природокористування в системі оптимізації відносин природи і

суспільства: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 6–7 березня 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 202–204.

164. Костецький Я.І. Проблеми інноваційного забезпечення АПК. Наука й економіка. Вип. 4 (12). Хмельницький: ХЕУ, 2008. С. 309–312.

165. Костецький Я.І. Проблеми інформаційного забезпечення системи управління АПК. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Вип.142. Ч. 1. К., 2009. С. 104–109.

166. Костецький Я.І. Проблеми та тенденції розвитку інвестиційної діяльності підприємств АПК регіону. Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії. Вип.3 (16). Економічні науки. Чернівці: Технодрук, 2009. С. 251–255.

167. Костецький Я.І. Реалізація відносин власності на землю в умовах багатокладності аграрного сектора економіки. Вісник Одеського національного університету. Том 21. №2. 2016. С. 29–33.

168. Костецький Я.І. Регіональні особливості розвитку малого сільського підприємництва в АПК. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Економіка. №22. 2008. С. 206–208.

169. Костецький Я.І. Рентабельність як показник ефективності сільськогосподарського виробництва. Інноваційна економіка. № 2, 2012 (28). С. 98–101.

170. Костецький Я.І. Розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності сільськогосподарських формувань Тернопільської області. Науковий вісник ЛНУВМ ім. Гжицького. Т. 10. №1 (36). Ч. 1. Львів, 2008. С. 174–179.

171. Костецький Я.І. Розвиток малого підприємництва аграрного сектора в умовах трансформації організаційно-правових форм господарювання. Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 11 травня 2016 р.).Тернопіль, 2016. С. 343–345.

172. Костецький Я.І. Роль економіко-статистичних методів в аналізі сільськогосподарського виробництва. Статистична оцінка соціально-

економічного розвитку: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19 квітня 2012 р.). Хмельницький. С. 148–150.

173. Костецький Я.І. Роль інвестиційної діяльності в розвитку аграрного сектора регіону. Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку України: матеріали наук.-практ. конференції. Т. 5. Сімферополь, 2009. С. 105–107.

174. Костецький Я.І. Роль системного комплексного аналізу в сільськогосподарських підприємствах. Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 25 квітня 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 288–290.

175. Костецький Я.І. Роль статистичних прийомів в аналізі собівартості продукції тваринництва. Актуальні проблеми розвитку економіки в умовах глобалізації матеріали всеукр. наук.-практ. конф. Тернопіль-Чортків, 26-27 квітня 2012 р. С. 265–267.

176. Костецький Я.І. Рыночная трансформация хозяйственных структур в агропромышленном комплексе. Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем: тезисы докладов 5 междунар. науч.-практ. конф. Гомель, 2007. С. 214–216.

177. Костецький Я.І. Статистичний аналіз витрат виробництва і собівартості продукції в аграрному секторі. Наукові праці Полтавської аграрної академії. Серія «Економічні науки». Випуск 2 (5). Том 2. Полтава, 2012. С. 145–150.

178. Костецький Я.І. Статистичний аналіз ефективності діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Інноваційна економіка. № 2 (40). 2013. С. 338–341.

179. Костецький Я.І. Статистичні методи аналізу продуктивності праці. Формування конкурентоспроможної економіки: теоретичні, методичні та практичні засади: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 21-22 березня 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 165–167.

180. Костецький Я.І. Статистичні прийоми в аналізі собівартості продукції. Стратегія ресурсозберігаючого використання аграрно-

економічного потенціалу на основі активізації інновацій-но-інвестиційної діяльності – об'єктивна передумова інтеграції країни в світове співтовариство: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль. 2007. С. 99–101.

181. Костецький Я.І. Сучасні тенденції органічного землеробства. Прикладна економіка – від теорії до практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 20 жовтня 2016 р.). Тернопіль: Вектор, 2016. С. 144–146.

182. Костецький Я.І. Удосконалення організаційних форм підприємництва в АПК. Науковий вісник ЛНУВМ ім.Гжицького. Т. 9 . №4 (35) . Ч. 2. Львів, 2007. С. 123–127.

183. Костецький Я.І. Факторний аналіз прибутку аграрних підприємств. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. Том 4. №2 (24). 2013. С. 162–170.

184. Костецький Я.І. Факторний аналіз рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств. Економічний аналіз. Вип. 7. Тернопіль, 2012. С. 179–181.

185. Костецький Я.І. Формування ринку молока у Тернопільській області. Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету. Т. 1. Серія «Економічні науки», Луганськ, 2009. С. 415–419.

186. Костецький Я.І., Лизуник М.Б. Актуальні питання удосконалення економічного аналізу діяльності аграрних підприємств регіону. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім.С.З.Гжицького. Серія «Економічні науки». Том 14. № 4(54), Львів, 2012. С. 245–248.

187. Костецький Я.І., Лизуник М.Б. Проблеми та перспективи інвестиційного розвитку регіонального АПК. Вісник Львівського національного аграрного університету. № 21 (1). 2014. С. 256–264.

188. Костецький Я.І., Лизуник М.Б., Пухальська Н.Б. Ефективна податкова система – запорука земельної реформи. Науковий вісник

Луганського національного аграрного університету. Серія «Економічні науки». № 44, Луганськ, 2013. С. 200–205.

189. Костецький Я.І., Матійчук Л.П. Аналіз сучасного стану ресурсного потенціалу регіону (Тернопільської області). Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Вип. 2 (26). 2013. С. 163–170.

190. Костецький Я.І., Матійчук Л.П. Індексний аналіз ефективності діяльності аграрних підприємств. Статистичне забезпечення управління сталим розвитком економіки та соціальної сфери: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 5 грудня 2015 р.) Чернігів, 2015. С. 146–148.

191. Костецький Я.І., Новак Н.Є. Удосконалення управління та аналізу фінансових ресурсів аграрних підприємств. Сталий розвиток економіки. №2 (24). 2014. С. 147–153.

192. Костецький Я.І., Пухальська Н.Б. Інформаційне забезпечення економічного аналізу. Удосконалення обліково-аналітичного забезпечення управління діяльністю суб'єктів господарювання: матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Макіївка 22-23 лютого 2012 р.). Макіївка С. 219–221.

193. Костецький Я.І., Пухальська Н.Б. Функціонування фермерських господарств: сучасний стан, проблеми і перспективи. Вісник Хмельницького національного університету. –Економічні науки. Науковий журнал. №3. Т 3. 2014. С. 109–112.

194. Кощій О. В. Проблеми екологічної безпеки України. Економічні науки. Серія: Економіка та менеджмент. 2014. Вип. 11. С. 138–145.

195. Кравчук П. Я. Сутність та наслідки глобалізації світової економіки. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2008. № 7. С. 297–299.

196. Красноручський О. О. Державне регулювання аграрної сфери та динаміка конкурентоспроможності її суб'єктів. Вісник ХНТУСГ: Економічні науки. № 150. 2014. С. 9–18.

197. Красноручський О. О. Імперативи розвитку аграрного сектору вітчизняної економіки в контексті трансформаційних процесів. Вісник ХНТУСГ: Економічні науки. № 149. 2014. С. 16–23.
198. Кривоко́ра Ю. Н. Современные проблемы формирования организационно-экономического механизма развития многофункционального сельского хозяйства. Вестник Адыгейского государственного университета. 2012. № 4 (111). С. 190–197.
199. Кривчик Г. Г. Український селянин як об'єкт аграрних реформ. Антропологічні виміри філософських досліджень. 2014. Вип. 6. С. 101–112.
200. Крюкова І. О. Організаційно-економічний механізм розвитку аграрних формувань. Аграрний вісник Причорномор'я. 2010. Вип. 53. С. 126–131.
201. Кузнецов Е. Пробудиться, догнать и устремиться вперед: Механизмы запуска инновационного роста России. М.: ГУ-ВШЭ, 2002. С. 68.
202. Куліш І. М. Коефіцієнт використання регіонального сільськогосподарського потенціалу. Соц.-екон. проблеми сучасного періоду України: зб. наук. праць. 2013. Вип. 6 (104). С. 182–189.
203. Кульман А. Экономические механизмы / Общ. ред. Н. И. Хрустальной. М. : Прогресс : Универс, 1993. 192 с.
204. Кундиус В. А. Экономика АПК. Б. : АГАУ, 2007. 669 с.
205. Курило В. І. Про зміст та співвідношення деяких аграрних дефініцій. Економіка АПК. 2014. № 2. С. 87–92.
206. Лазарева О. В. Роль аграрного сектора економіки у формуванні продовольчої безпеки. Глобальні і національні проблеми економіки: електрон. фахове наук. вид Миколаївського нац. ун-ту. 2015. № 4. С. 722–727.
207. Лемішко О. О. Стан та перспективи розвитку аграрного сектору України. Економіка і управління. 2013. № 4. С. 33–38.

208. Лисенко Ю., Єгоров П. Організаційно-економічний механізм управління підприємством. Економіка України. 1997. № 1. С. 86–87.
209. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора: інституційні засади. Чернівці: Рута, 2006. 344 с.
210. Лузан Ю. Я., Лузан О. Ю. Капіталізація аграрного сектору України. Економіка АПК. 2016. № 3. С. 21–29.
211. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України : моногр. К. : ННЦАЕ, 2010. 472 с.
212. Лузан Ю. Я. Сучасні проблеми та основні фактори розвитку аграрного сектору України. Економіка АПК. 2014. №6. С. 5–9.
213. Лузан Ю. Я., Лузан О. Ю. Інституціоналізм – наукова платформа для удосконалення державної аграрної політики. Економіка АПК. 2016. № 2. С. 29-37.
214. Луньов Г. Землю продавати гріх. Голос України. 1997. 16 січ.
215. Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. Економіка АПК. 2013. № 7. С. 5–21.
216. Лушпаєв С. О. Деякі аспекти поняття продовольчої безпеки України. Часопис Київського ун-ту права. 2011. № 2. С. 211–214.
217. Мазлоев В. З. Механизмы институциональных преобразований агропромышленных объединений. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2005. № 7. С. 37–40.
218. Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин : навч. посіб. К. : ЦНЛ, 2005. 276 с.
219. Макаренко Н. О. Управління виробничим потенціалом сільськогосподарських підприємств в сучасних умовах. Вісник Сумського нац. аграрного ун-ту. Економіка і менеджмент. 2011. Вип. 6 (2). С. 62–69
220. Малицький А. А. Організаційно-економічний механізм управління підприємством: сутність та структура [Електронний ресурс] Простір і час сучасної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (19–

21 квітня 2012 року). URL : <http://intkonf.org/malitskiy-aaorganizatsiyno-ekonomichniy-mehanizm-upravlinnya-pidpriemstvom-sutnist-ta-struktura/>

221. Малік М. Й., Федієнко П. М. Аграрна реформа і розвиток підприємництва. К. : ІАЕ УААН, 2003. 271 с.

222. Малюга Л. М., Музиченко А. С. Організаційно-економічний механізм стимулювання інноваційної діяльності АПК. Економіка АПК. 2009. № 11. С. 38–43.

223. Маршалл А. Принципы экономической науки. М. : Прогресс, 1993. 594 с.

224. Матвеева Е. Е. Организационно-экономический механизм развития специализации производства молока (теория, методология, практика) : автореф. дис. на соискание уч. степени докт. экон. наук . М., 2010. 50 с.

225. Мельник Л.Ю., Макаренко П.М. Особистий сектор сільськогосподарського виробництва: стан, тенденції та перспективи. Економіка АПК. 2002. №11. С. 119–127.

226. Мельник Л. Ю., Макаренко П. М. Структура форм господарювання в агросфері економічно високорозвинених країн. Економіка АПК. 2003. № 9. С. 34-46.

227. Менар К. Экономика организаций. М.: Инфра- М, 1996. 160 с.

228. Месель-Веселяк В. Я. Організаційно-економічні умови розвитку аграрного виробництва в Україні. Економіка АПК. 2010. № 9. С. 3–12.

229. Микитюк П. П. Сутність та зміст аналізу інноваційної діяльності підприємств: науково-теоретичний аспект. Інноваційна економіка. 2012. № 5. С. 165–169.

230. Милосердов В. В., Милосердов К. В. Аграрная политика России – XX век. М.: ФГУП «ВО Минсельхоза России», 2002. 543 с.

231. Михневич С. Многофункциональность сельского хозяйства и ее влияние на процесс либерализации мировой торговли. Вопросы экономики. 2003. № 1. С. 117–127.

232. Міністерство аграрної політики та продовольства України. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020

- року (з внесеними змінами і доповненнями НААН) [Електронний ресурс]. URL : http://www.uaan.gov.ua/sites/default/files/strateg_do_2020r.pdf.
233. Міщенко Д. А. Основні напрями державного регулювання аграрного сектора економіки України. Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 19. С. 115–117.
234. Міщенко Д.А. Особливості інституційного розвитку аграрного сектору економіки України. Економіка та держава. 2011. № 11. С.134–137.
235. Могильний О. М. Основна суперечність трансформування аграрного сектора економіки. Економіка України. 2003. № 11. С. 54–60.
236. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери. Ужгород : ІВА, 2005. 400 с.
237. Мойсеєнко С. КСП – тіні минулого. Сільський час. 2000. 18 лютого.
238. Монастирський Г.Л. Модернізаційна парадигма управління економічним розвитком територіальних спільнот базового рівня: монографія. Тернопіль: Вид-во «Економічна думка» ТНЕУ, 2010. 464 с.
239. Монастирський Г. Інноваційні проекти в діяльності сільських органів місцевого самоврядування. Прикладна економіка - від теорії до практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 20 жовтня 2016 р.) / редкол. : Б. О. Язлюк, П. Р. Пуцентейло, Р. Ф. Бруханський [та ін.]; відп. за вип. П. Р. Пуцентейло. Тернопіль : Вектор, 2016. С. 170–172.
240. Мороз О. О., Семцов В. М. Діяльність інтегрованих сільськогосподарських підприємств. Економіка АПК. 2010. № 4. С. 96–103.
241. Москалюк К. В. Теоретичні основи інноваційного потенціалу аграрної сфери України. Наук. праці Кіровоградського нац. техніч. ун-ту. Економічні науки. 2012. Вип. 22. Ч. 2. С. 418-422.
242. Мухаметгалиев И. Н. Проблемы сущности и структуры экономического механизма хозяйствования в АПК. Агробизнес-Россия. 2004. № 6. С. 24–28.

243. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи; за наук. ред. Л.Я. Новаковського. К.: Аграр. наука, 2015. 48 с.
244. Нелеп В.М, Висоцька О.М. Перспективи експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості. Економіка АПК. 2014. № 3. С. 72–78.
245. Нелеп В.М. Тенденції розвитку сільського господарства в Україні та світі. Економіка АПК. 2015. № 7. С. 100–105.
246. Немчинов В.С. О критериях размещения культур и отраслей животноводства. АПК: экономика и управление, 1999. №9. С. 61–68.
247. Нестерчук Ю. О. Інтеграційні процеси в аграрно-промисловому виробництві. Умань : Сочінський, 2009. 372 с.
248. Николаев А. Трудовые земледельческие артели. Кооперативная жизнь. 1918. № 4–5. С. 19–26.
249. Ніценко В. С. Теоретичні засади функціонування вертикально-інтегрованих структур в агропромисловому комплексі. Економіка АПК. 2014. № 2. С. 63–69.
250. Ніценко В. С., Дворніков І. А. Проблеми та напрямки підвищення конкурентоспроможності виробників зерна. Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління. 2015. Т. 14. Вип. 2. С. 22–33
251. Новичков В. И., Калашников И. Б., Новичкова В. И. Аграрная политика. М. : ИЦ “Маркетинг”, 2001. 288 с.
252. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги «Начала», 2007. 180 с.
253. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа. Вопросы экономики. 1997. № 3. С. 6–17.
254. Онищенко О. М. Ставлення до Указу Президента України про прискорення реорганізації КСП. Економіка АПК. 2000. № 4. С. 10–17.
255. Онищенко О. М., Юрчишин В. В. Про підприємницькі форми господарювання в аграрній сфері. Економіка України. 1997. № 4. С. 50–61.

256. Онищенко О.М. Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози. Економіка України. 2003. №3. С. 59–68.
257. Основи економіки та аграрної політики: навч. посіб. / [Галушко В. П., Хуленбрук Ван Гвідо, Ковтун О. А. та ін.]. К.: Нічлава, 2012. 575 с.
258. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2015 рік. Статистичний бюлетень. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>
259. Остапенко Т. В. Виробничий потенціал підприємств АПК: поняття і оцінка // Молодий вчений. 2014. № 4. С. 100–104.
260. Осташко Т.О.Експорт агропродовольчих товарів у ЄС: перспективи і завдання. Економіка і прогнозування. 2016. № 1. С. 83–94.
261. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности. М. : ИРИС-ЭН : Мысль, 2010. 447 с.
262. Офіційний сайт ВТО (Електронний ресурс). URL : <https://www.wto.org>.)
263. Пабат О. В. Продовольча безпека як складова економічної безпеки держави. Економіка АПК. 2010. № 12. С. 86–90.
264. Панасюк Б. Я. Необхідність структурних змін в АПК. Вісник аграрної науки. 2004. № 3. С. 63–69.
265. Парадигма. Вікіпедія. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%B3%D0%BC%D0%B0_\(%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%B3%D0%BC%D0%B0_(%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F).
266. Пархоμεць М. К. Організаційно-економічні основи розвитку молокопродуктового підкомплексу в ринкових умовах : моногр. Тернопіль : Економічна думка, 2005. 346 с.
267. Пархоμεць М. К., Гудак В. В. Організаційно-економічний механізм забезпечення дохідності сільськогосподарських підприємств: теорія, методика, практика : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. 256 с.
268. Петриченко О. А. Імперативи розвитку аграрної сфери економіки в умовах технологічних змін. Агроінком. 2013. № 7–9. С. 21–31.

269. Петухова В.О. Аналіз зовнішньоторговельних зв'язків національних економік та України в глобальній системі міжнародної торгівлі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. № 6. 2016. С 149–155.
270. Писоченко Т. Теоретичні аспекти формування експортного потенціалу аграрних підприємств. Економічна теорія та економічна історія. Випуск 8 (32). Луцьк, 2011. С. 142–147.
271. Піменова О. Інституційні засади сучасних соціо-еколого-економічних форм господарювання в аграрному секторі економіки України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2014. № 10 (163). С. 63–67.
272. Плотник О. Д. Шляхи оптимізації економічного потенціалу аграрних підприємств. АгроСвіт. 2010. № 22. С. 45–48.
273. Погріщук Б.В. Формування і використання виробничого потенціалу в АПК. Вісник Полтавської держ. аграрної академії. 2012. Вип. 1 (4). Т. 2. С. 218–224.
274. Попова В. В. Становлення аграрного сектору економіки України в умовах міжнародної конкуренції. Економіка АПК. 2005. № 4. С. 131–137.
275. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. Под ред. и с предисловием В.Д. Щетинина. М.: Междунар. отношения, 1993. 896 с..
276. Постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу” (18.12.1990 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12>
277. Постанова Кабінету Міністрів України “Методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів” (23.03.1995 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-95-%D0%BF/ed20040705/stru>
278. Постанова Кабінету Міністрів України “Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу” (29.07.1992 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-92-%D0%BF>
279. Постанова Кабінету Міністрів України “Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування

аграрного сектору економіки” (28.02.2001 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/177-2001-%D0%BF/card5>

280. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року” (19.09.2007 р.). URL : <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%EF>

281. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної цільової програми реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі на період до 2015 року” (30.05.2007 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/785-2007-%D0%BF>

282. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Методики оцінки вартості основних фондів, придбаних (введених у дію) за рахунок бюджетних коштів у радгоспах та інших державних сільськогосподарських підприємствах, організованих на базі колгоспів та заснованих ними міжгосподарських сільськогосподарських підприємств без викупу державою їх майна” (21.06.1995 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447-95-%D0%BF>

283. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про моніторинг земель” (20.08.1993 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/main/l276218>

284. Постанова Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо створення оптово-продовольчих ринків, організації закупівель сільськогосподарської продукції в господарствах приватного сектору, реформування системи споживчої кооперації” (19.03.1997 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-97-%D0%BF>

285. Постанова Кабінету Міністрів України “Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції” (05.08.1997 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-97-%D0%BF>

286. Постанова Кабінету Міністрів України “Про організацію робіт та методику розподілу земельних ділянок між власниками земельних часток

(паїв)” (04.02.2004 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/122-2004-%D0%BF>

287. Постанова Кабінету Міністрів України “Про першочергові заходи щодо підготовки і проведення земельної реформи” (07. 05. 1993 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334-93-%D0%BF>

288. Постанова Кабінету Міністрів України “Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу” (12.06.1996 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-96-%D0%BF>

289. Постанова Кабінету Міністрів України “Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку” (17.11.1995 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/916-95-%D0%BF>

290. Постанова Кабінету Міністрів України “Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі та спрощення процедури її проведення” (19.07.1996 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/main/l48174>

291. Постанова Кабінету Міністрів України “Про реформування системи заготівлі, зберігання, переробки і використання сільськогосподарської продукції” (23.04.1993 р.). URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP161066.html

292. Принцип Ле Шательє – Брауна. Вікіпедія. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF_%D0%9B%D0%B5_%D0%A8%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%94_%E2%80%94%D0%91%D1%80%D0%B0%D1%83%D0%BD%D0%B0.

293. Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку. [Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, Е. І. Шелудько] ; за ред. Б. М. Данилишина. К. : Наук. думка, 2007. 276 с.

294. Прокопа І. В. Структура сучасного аграрного виробництва в Україні: соціоекономічний та організаційний аспекти. Агроінком. 2012. № 7–9. С. 24–31.

295. Пугачов М. І. Організаційні форми нових аграрних підприємств. Проект аграр. політики в Україні Ун. штату Айова. К. : Україна, 2000. 13 с.
296. Пуцентейло П. Р. Конкурентоспроможність м'ясного скотарства України : теорія і практика : моногр. Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ, 2011. 420 с.
297. Райнерт Е.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны стали бедными. / Пер. с англ. Н. Автономовой; под. ред. В. Автономова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. М.: Изд. домгос. ун-та Высшей школы экономики, 2011. 384 с.
298. Резнікова О. С. Удосконалення механізму забезпечення продовольчої безпеки в Україні. Економіка АПК. 2010. № 5. С. 35–38
299. Рекордний експорт та російське ембарго: яким запам'ятають аграрії 2015 рік. Олексій Павленко. URL : http://www.epravda.com.ua/columns/2015/12/30/574660/view_print/.
300. Розвиток аграрних холдингових формувань та заходи з посилення соціальної спрямованості їхньої діяльності. За ред. М.Ф. Кропивка. К.: ННЦ ІАЕ, 2013. 38 с.
301. Розвиток підприємництва і кооперації : інституціональний аспект : моногр. [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, В.М. Заяць та ін.]. К. : ННЦ «ІАЕ», 2016. 432 .
302. Розвиток форм господарювання на селі. За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. К.: Урожай, 1993. 376 с.
303. Романець О. А. Сутність та зміст державного регулювання аграрної сфери економіки. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2011. № 5. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2011_5_13
304. Россоха В. В. Економічний потенціал землі та проблеми його визначення в ринкових умовах господарювання. Економіка АПК. 2009. № 3. С. 107–108.

305. Рысьмятов А. З., Набока А. А. Совершенствование экономического механизма сельхозпредприятия. АПК: Экономика и управление. 2003. № 7. С. 17–18.
306. Саблук П. Т. Розвитку АПК – надійність і стабільність. Економіка АПК. 2005. № 4. С. 11–16.
307. Саблук П. Т. Розвиток аграрної економічної науки та її завдання на сучасному етапі здійснення аграрної політики в Україні. Економіка АПК. 1996. № 12. С. 3–12.
308. Саблук П. Т. Стан економіки і реформ в агропромисловому комплексі України та завдання вчених економістів-аграрників. Економіка АПК. 1999. № 1. – С. 3–32.
309. Саблук П.Т. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України. Економіка України. № 12. 2008. С. 4–18.
310. Саблук П. Т., Лукінов І. І., Юрчишин В. В., Амбросов В. Я., Баланюк І. Ф. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення. К., 1996. 664 с.
311. Саблук П. Т., Малік М. Й., Валентинов В. А. Формування міжгалузевих відносин: проблеми теорії і методології. К.: ІАЕ, 2002. 294 с.
312. Савченко В. Ф. Національна економіка. Чернігів: Вид-во ЧДІЕУ, 2014. 329 с.
313. Садеков А. А., Цурик В. В. . Управление предприятием в условиях кризиса : моногр. Донецк : ДонГУЭТ, 2006. 178 с.
314. Семин А. Н. Научные основы формирования экономических механизмов: формы, типы, виды. Агропродовольственная политика России. 2012. № 5. С. 5–12.
315. Сёрл Д. Что такое институт? Вопросы экономики. 2007. № 8. С. 5–27.
316. Серова Е. В. Предложения к концепции развития АПК. Инвестиционный климат и экономическая стратегия России. М. : Центр стратег. разработок, 2000. С. 256–264.

317. Сичова М. О., Шевченко Н. О. Напрями державного регулювання розвитку аграрного сектора в умовах світової економічної кризи. Агросвіт. 2012. № 8. С. 43–46.
318. Сідельникова І. В. Аграрний сектор національної економіки: тенденції та перспективи розвитку в умовах глобалізації. Економіка. 2013. Вип. 13. С. 170–176.
319. Сільське господарство України. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. К., 2016 [Електронний ресурс]. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
320. Скидан О. В. Аграрна політика України в період ринкової трансформації: моногр. Житомир: Житомирський національний агроекологічний університет, 2008. 376 с.
321. Скидан О. В. Продовольча безпека як пріоритет регіональної аграрної політики. Економіка України. 2004. № 1. С. 53 – 60.
322. Скрипник А. В., Стариченко Є. М. Оцінка можливостей експортного потенціалу сільськогосподарської продукції України. Економіка АПК. 2016. № 8. С. 14–21.
323. Слепов В. А., Бурлачков В. К., Ордов К. В. О теории экономических механизмов [Электронный ресурс]. Финансы и кредит. 2011. № 24. С. 2–8. URL : http://ic-center.ru/publ/o_teorii_ekonomicheskikh_mekhanizmov/1-1-0-3.
324. Сліпушко О. М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. Правопис. Граматика. К.: Криниця, 1999. 511 с.
325. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. М., 1961.
326. Собкевич О. В., Русан В. М., Юрченко А. Д., Ковальова О. В., Жураковська Л. А. Стратегічні напрями інституційного забезпечення розвитку аграрного сектору в Україні. К. : НІСД, 2014. 45 с.
327. Собственность и хозяйственный механизм в условиях обновления экономики / Под ред. В. С. Мочерного. Львов : Свит, 1993. 176 с.

328. Состояние рынков сельскохозяйственной продукции. Торговля и продовольственная безопасность: достижение оптимального баланса между национальными приоритетами и общим благом. Продовольственная и сельскохозяйственная организация объединенных наций. Рим, 2015. 103с. URL : <http://www.fao.org/3/a-i5090r.pdf>
329. Стан справ в АПК у 2015 році. URL : <http://minagro.gov.ua/monitoring?nid=19035>)
330. Статистичний бюлетень. Витрати на виробництво продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>).
331. Статистичний бюлетень. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства у 2015 році. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>).
332. Статівка А. М. Правові засади сучасної аграрної реформи в Україні та роль селянина в її проведенні [Електронний ресурс]. Науковий вісник НУБІП України. URL : <https://elibrary.ru/item.asp?id=22632428&>. – (Серія : Право).
333. Столяров В. В. Формування стратегій розвитку аграрного сектору економіки в умовах глобалізації. Економіка АПК. 2014. № 4. С. 18–23.
334. Стратегії та концепції роботи ФАО у галузі харчування, Рим, 2015. С.11. URL : www.fao.org/docrep/018/i3300e/i3300e00.htm.
335. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 с.
336. Стратегічні напрямки розвитку агропромислового комплексу України. За ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. К. : ІАЕ, 2002. 59 с.
337. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Збірник матеріалів Чотирнадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ, 16-17 жовтня 2012 р. Редкол.: Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук та ін. К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. 762 с.

338. Судомир С.М. Формування системи управління розвитком сільськогосподарських підприємств: теорія, методологія: моногр. Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. К. : Компринт, 2015. 469 с.
339. Сурай І. Поняття державного управління аграрним сектором економіки України. Збірник наукових праць НАДУ. Вип. 2/ за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. К. : Вид-во НАДУ, 2003. С. 259–270.
340. Суслов И. П. Методология экономического исследования. М. : Экономика, 1983. 216 с.
341. Теория управления: учеб./ под ред. Ю. В. Васильева, В. Н. Парахиной, Л. И. Ушвицкого.– [2-е изд., доп.]. М. : Финансы и статистика, 2007. 608 с.
342. Тивончук С. О., Тивончук Я. О. Організаційно-економічний механізм активізації інноваційного розвитку агропродовольчого комплексу України в ринкових умовах: концептуальні та методичні положення. Економіка АПК. 2013. № 7. С. 98–105.
343. Топ 100 латифундистов України. URL : latifundist.com/rating/top100#]
344. Торгачев Д. Н. Формирование новой теоретической парадигмы социально-экономического развития. Региональная экономика: теория и практика. 2011. № 2 (158). С. 33–36.
345. Указ Президента України “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” (06.06.2000 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767/2000>
346. Указ Президента України “Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку” (08.08.2002 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/694/2002>
347. Указ Президента України “Про заходи щодо реформування аграрних відносин” (18.01.1995 р.) URL : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/63/95>
348. Указ Президента України “Про заходи щодо розвитку аграрного ринку” (30.08.2004 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021/2004>

349. Указ Президента України “Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів” (07.08.2001 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601/2001>
350. Указ Президента України “Про заходи щодо стабілізації ситуації на споживчому ринку та розвитку продукції тваринництва у 2001-2002 роках” (17.02.2001 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100/2001>
351. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (10.11.1994 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94>
352. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (03.12.1999 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/146789?max=100>
353. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна” (29.06.2000 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/832/2000>
354. Указ Президента України “Про оренду землі” (23.04.1997 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367/97>
355. Указ Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (08.08.1995 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95>
356. Указ Президента України “Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі” (19.01.1995 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66/95>
357. Указ Президента України від 29.12.1999 р. Про невідкладні заходи щодо прискорення приватизації майна в Україні. Урядовий кур’єр. 2000. №1.
358. Ульянченко О. В. Ресурсний потенціал аграрного сектора економіки України: управлінський аспект : монографія. Суми: Довкілля,

2009. 383 с.

359. Ульянченко О. В., Лозинська І. В. Методологічний аспект створення моделей міжгалузевого балансу використання ресурсів м'ясо-молочного скотарства. Економіка АПК. 2016. № 3. С. 44–51.

360. Федієнко П. М. Через приватизацію – до мотивації праці. Економіка АПК. 1996. № 6. С. 79–82.

361. Федоров М. М. Розвиток орендних земельних відносин. Економіка АПК. 1999. № 1. С. 100–103.

362. Философский энциклопедический словарь. М. : Сов. Энцикл., 1983. 840 с.

363. Фінансовий і ціновий механізм АПК в умовах переходу до ринку / [за ред. П. Т. Саблука, М. Я. Дем'яненка]. К. : Урожай, 1993. 349 с.

364. Формування і розвиток ринку зерна в Україні. Шпикуляк О. Г., Воскобійник Ю. П., Саблук Р. П., Овсянніков О. В. К. : ННЦ ІАЕ, 2008. 190 с.

365. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). К. : Наук. думка, 1984. 682 с.

366. Хаггет П. География: синтез современных знаний. Пер. с англ. Л. Н. Кудряшевой. Москва: Прогресс, 1979. 685 с

367. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты. Манифест современной институционально экономической теории. Перевод с англ. М.: Изд. «Дело», 2003. 464 с.

368. Ходос Д. В. Формирование экономического механизма сельскохозяйственного производства в условиях рыночных отношений [Электронный ресурс]. URL : www.kgau.ru/img/konferenc/2010/e1.doc.

369. Хорунжий М. Й. Аграрна політика : навч. посіб. К. : КНЕУ, 1998. 240 с.

370. Хорунжий М. Й. Завдання національної аграрної політики на сучасному етапі. Економіка АПК. 2014. № 2. С. 22–29.

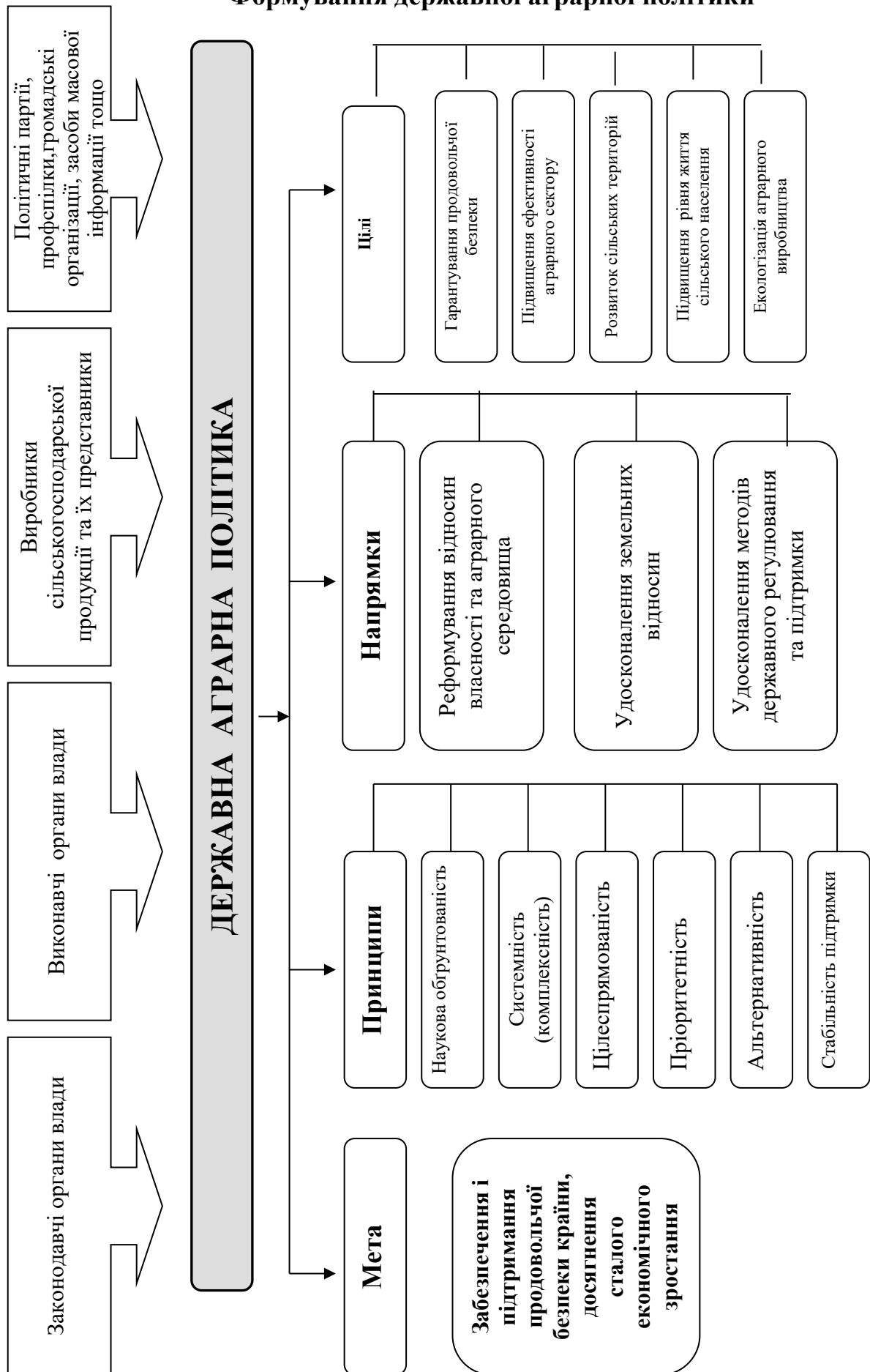
371. Хорунжий М. Й. Організація агропромислового комплексу : підруч. К. : КНЕУ, 2001. 382 с.

372. Худолій Л. М., Ларіна Я. С., Чорний Г. М. Методи наукових досліджень в аграрній економіці. Економіка АПК. 2013. № 9. С. 79–84.
373. Цхурбаева Ф. Х., Фарниева И. Т. . Организационно-экономический механизм управления предприятиями АПК. TERRAЕCONOMICUS. 2009. Т. 7, № 2–3. С. 151–154.
374. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство : избр. труды. М. : Экономика, 1989. 492 с.
375. Чепурко В. В. Моделі ситуаційної діагностики стану аграрних підприємств. Фінанси України. 2010. № 6. С. 79–90.
376. Чернелевська О. Л. Парадигма продовольчої безпеки // Вісник Бердянського ун-ту менеджменту і бізнесу. 2013. № 2 (22). С. 38–42.
377. Черноіванов В. В. Приватизація на селі в контексті аграрної реформи. Економіка АПК. 2001. № 12. С. 5–10.
378. Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. Інституціонально-інформаційна економіка: Підручник. К., 2010. 687 с.
379. Шилова О. Ю. Організаційно-економічне забезпечення розвитку підприємства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 . Донецьк, 2009. 24 с.
380. Ширма В. В. Організація інноваційного забезпечення функціонування сільськогосподарських підприємств. Економіка та управління АПК. 2013. № 10. С. 197–203
381. Шкільняк М.М. Сучасні тенденції розвитку економічних систем: монографія / за заг. ред. В. І. Гринчуцького ; Терноп. нац. екон. ун-т. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 417 с.
382. Шкільняк М. М. Теоретичні засади формування системи управління державною власністю. Галицький економічний вісник. 2011. № 2. С. 45–50.
383. Шкільняк М. М. Теоретичні основи аналізу удосконалення механізму управління державною власністю в сучасних умовах. Тернопіль: Схід. 2014. №5 (131). С. 57–61.
384. Шкільняк М. М. Управління державною власністю: міжнародний досвід, еволюція, принципи. Наука й економіка. 2011. № 2. С. 83–93.

385. Шкуратов О. І. Методологічні основи системи екологічної безпеки в аграрному секторі економіки. Збалансоване природокористування. 2016. № 1. С. 153–158
386. Шпикуляк О. Г. Інституціоналізм як методологія міждисциплінарного пошуку в економічній теорії. Економіка АПК. 2009. № 11. С. 141–147.
387. Шубравская Е. В., Прокопенко Е. А. Перспективы модернизации аграрного сектора Украины. Экономика Украины. 2013. № 8 (613). С. 64–76.
388. Шубравська О.В, К.О. Прокопенко К.О. Інтеграційні перспективи України: переваги і ризики для аграрного сектору. Економіка України. № 1(626). 2014. с. 63–73
389. Щекович О. С. Формування пріоритеті та розвиток аграрної політики України : моногр. К. : ННЦ ІАЕ, 2009. 278 с.
390. Щодо тенденцій розвитку польського експорту та прогнозів до 2015 року. (прогнозно-аналітична довідка). URL : http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/econ_spivirob/pol/7264.html
391. Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты. [Электронный ресурс]. URL : <http://www.twirpx.com/file/732949/>
392. Экономический словарь / под ред. А. Н. Азрилияна. М. : Ин-т нов.экономии, 2007. 1152 с.
393. Юрчишин В. В. Концептуальні основи розробки новітньої аграрної політики та її реалізації. Економіка АПК. 2003. № 8. С. 3–8.
394. Ярмоленко Ю. О. Сталий розвиток аграрного сектору економіки та його економічне забезпечення. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 22. С. 110–115.
395. Яценко Л. Д. Шляхи екологізації національної економіки. Стратегічні пріоритети : наук.-аналіт. щокварт. зб. Київ: НІСД, 2012. № 1 (22). С. 99–104.
396. Coulomb P De La terre a l'Etat. Elements pour un cours de la politique agricole, INRA, Montpellier, novembre 1993.

397. Davis L., North D. Institutional Change and American Economic Growth: A First Step Towards a Theory of Institutional Innovation. *Journal of Economic History*. 1970. Vol.30. № 1. C.131–149.
398. De Melo M., Denizer C., Gelb A. From Plan to Market: Patterns of Transition / Blejer M.I., Skreb M. (eds.). *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
399. De Souza P.J. ed. *Economic Strategy and National Security*. Boulder: Westview Press. 2000.
400. Dorr T. C. Statement Under Secretary for Rural Development / House Agricultural Committee Conservation, Credit, Rural Development and Research Subcommittee Hearing on USDA Rural Development Programs. 2006. March, 30. P. 6–8
401. Grudzinska D., Krynicka-Tarnacka T. *Geografia. Świat i Polska. System społeczno-gospodarczy*. Torun : Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, 2003.
402. Kuhn T. S. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago : University of Chicago Press, 1962. 230 p.
403. Porter M. *Competitive Advantage of Nations*. New York : Free Press, 1990. 360 p.
404. Stulz Rene M. The limits of financial globalization. National Bureau of Economic Research (NBER), January. 2005.
405. Timmer P. *Getting Process Wright. The Scope and Limits of Agricultural Policy*. Ithaca : Cornell University Press, 1986.
406. Wiklin J. *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*. Warszawa : IRWiR PAN, 2010.

Формування державної аграрної політики

Порівняльний розподіл сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств за розміром сільськогосподарських угідь

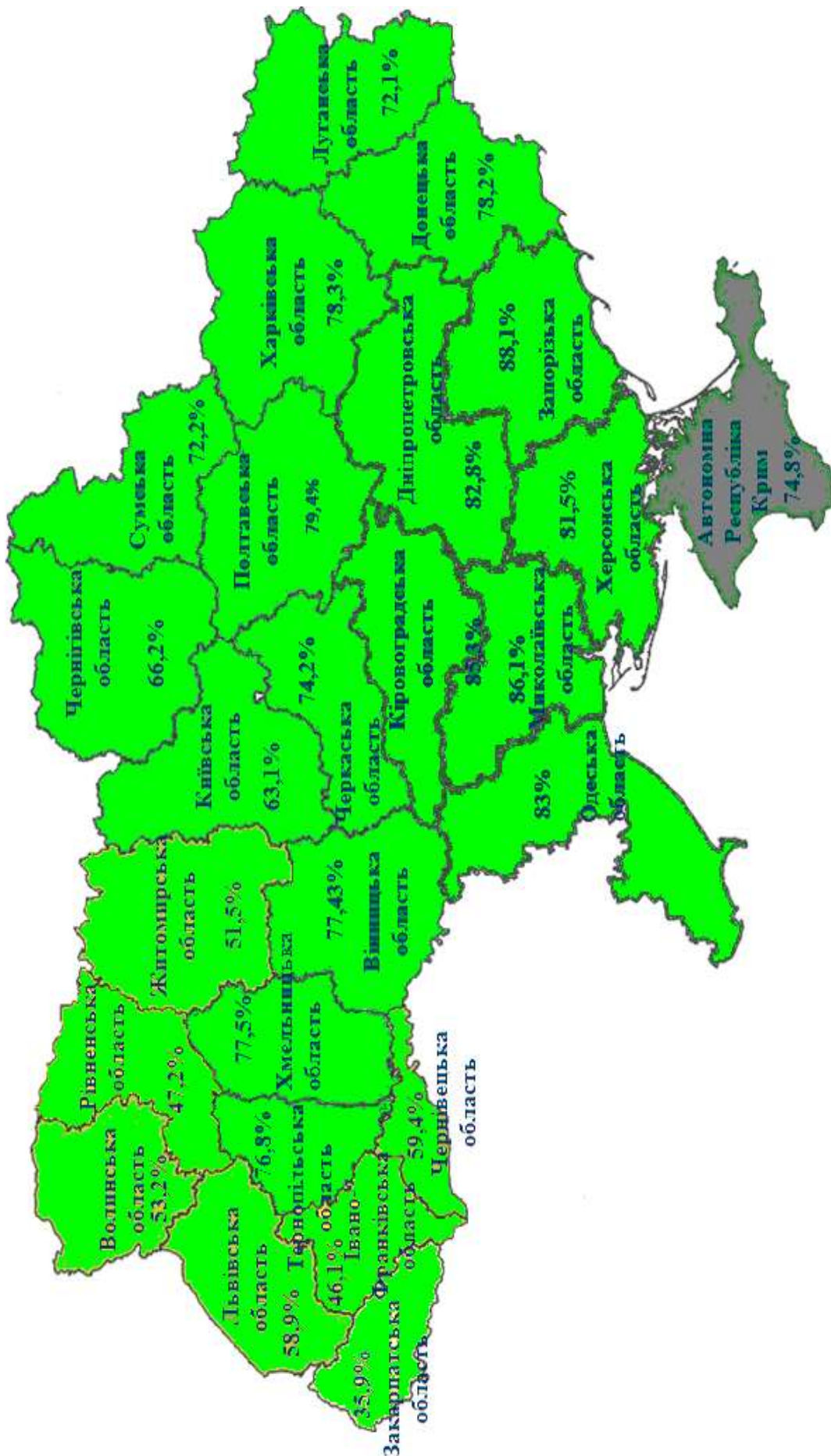
на 1 листопада 2015 року

	Сільськогосподарські підприємства				Фермерські господарства			
	кількість підприємств, одиниць	у % до загальної кількості	площа сільськогосподарських угідь, тис. га	у % до загальної площі сільськогосподарських угідь	кількість підприємств, одиниць	у % до загальної кількості	площа сільськогосподарських угідь, тис. га	у % до загальної площі сільськогосподарських угідь
Підприємства, що мали с.г. угіддя	10072	77,0	15579,0	100,0	31980	99,0	4343,7	100,0
у т.ч. площею, га								
до 5	301	2,3	0,9	0,0	3571	11,0	11,9	0,3
5,1-10,0	218	1,7	1,7	0,0	2783	8,6	22,5	0,5
10,1-20,0	330	2,5	5,0	0,0	3799	11,8	59,9	1,4
20,1-50,0	670	5,1	23,6	0,2	11241	34,8	430,3	9,9
50,1-100,0	734	5,6	55,8	0,4	4093	12,7	296,1	6,8
100,1-500,0	2376	18,2	641,8	4,1	4543	14,1	1053,6	24,2
500,1-1000,0	1367	10,5	988,7	6,3	1100	3,4	769,2	17,7
1000,1-2000,0	1849	14,1	2682,4	17,2	597	1,8	827,9	19,1
2000,1-3000,0	957	7,3	2313,4	14,9	142	0,4	345,7	8,0
3000,1-4000,0	464	3,5	1607,4	10,3	52	0,2	178,5	4,1
більше 4000,0	806	6,2	7258,3	46,6	59	0,2	348,1	8,0
Підприємства, що не мали с.г. угідь	3004	23,0	0,0	0,0	323	1,0	0,0	0,0
Разом	13076	100,0	15579,0	100,0	32303	100,0	4343,7	100,0

Складено на основі [319].

Розораність території України

**Індекси виробництва сільськогосподарської продукції
за категоріями господарств**

	2000	2005	2010	2013	2014	2015	Середньо- річний темп приросту, %
Усі категорії господарств							
Сільськогосподарська продукція – всього	100,0	118,9	129,0	167,4	166,5	158,6	3,12
у тому числі продукція рослинництва	100,0	123,3	134,2	189,5	191,4	181,4	4,05
продукція тваринництва	100,0	111,9	120,9	132,3	126,7	122,1	1,34
Сільськогосподарські підприємства (без фермерських господарств)							
Сільськогосподарська продукція – всього	100,0	117,7	149,7	214,1	218,5	205,9	4,93
у тому числі продукція рослинництва	100,0	111,8	130,5	199,2	204,4	191,2	4,42
продукція тваринництва	100,0	138,7	218,2	267,5	268,6	258,6	6,54
Фермерські господарства							
Сільськогосподарська продукція – всього	100,0	261,7	382,9	610,9	614,0	605,1	12,75
у тому числі продукція рослинництва	100,0	265,9	373,4	609,5	614,7	605,0	12,75
продукція тваринництва	100,0	206,5	506,9	629,2	604,7	605,6	12,76
Господарства населення							
Сільськогосподарська продукція – всього	100,0	114,9	108,4	125,0	120,8	115,6	1,27
у тому числі продукція рослинництва	100,0	125,0	122,7	154,7	153,4	146,3	2,57
продукція тваринництва	100,0	104,5	93,6	94,6	87,4	84,2	-1,14

Розраховано на основі [319].

Додаток Е

Динаміка зміни питомої ваги виробництва продукції рослинництва і тваринництва у господарствах населення та сільськогосподарських підприємствах

Продукція	Питома вага, %							
	господарств населення				сільськогосподарських підприємств			
	2000	2005	2010	2015	2000	2005	2010	2015
Зернові і зернобобові	18,4	24,3	24,2	22,7	81,6	75,7	75,8	77,3
Цукрові буряки (фабричні)	12,2	21,5	7,9	7,5	87,8	78,5	92,1	92,5
Соняшник	12,5	21,2	17,5	14,6	87,5	78,8	82,5	85,4
Картопля	98,6	98,8	97,4	97,8	1,4	1,2	2,6	2,2
Овочі і баштанні культури	83,1	89,3	88,1	86,1	16,9	10,7	11,9	13,9
Плоди і ягоди	81,8	88,2	83,6	80,9	18,2	11,8	16,4	19,1
М'ясо (у забійній вазі)	73,7	63,2	44,9	37,0	26,3	36,8	55,1	63,0
Молоко	71,0	81,2	80,3	74,9	29,0	18,8	19,7	25,1
Яйця, млн. штук	66,2	50,5	39,9	41,8	33,8	49,5	60,1	58,2
Вовна	61,4	78,3	83,1	86,2	38,6	21,7	16,9	13,8
Мед, т	93,2	96,6	97,7	98,6	6,8	3,4	2,3	1,4

Джерело: [319].

Шляхи трансформації господарств населення

Переваги

1. Відсутність необхідності реєстрації у податкових органах.
 2. Розмір господарства може бути збільшений шляхом приєднання земельної частки (паю) членами особистого селянського господарства.
 3. Доступ до загальнодержавних та регіональних програм за рахунок державного та місцевих бюджетів.
 4. Статус неприбуткової організації не несе ніяких податкових зобов'язань.
 5. Розподіл прибутків та набутих вигод за принципами спільної сумісної зобов'язань.

Особисте селянське господарство

1. Спрощена система реєстрації.
 2. Можливість обрання спрощеної системи оподаткування, добровільної реєстрації платником податку на додану вартість.
 3. Непотрібно дотримуватись частки сільгосппродукції 75 % і більше.
 4. Спрощена система звітності.
 5. Державна допомога по сплаті єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування

Фізична особа-підприємець

1. Можливість реєстрації як юридичної особи, так і без її створення.
 2. Державна допомога по сплаті єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування .
 3. Віднесення до четвертої групи платників єдиного податку.
 4. Мають можливість самостійно перейти на застосування ставки єдиного податку, визначеної для платників єдиного податку іншої групи, або відмовитися від спрощеної системи оподаткування

Сімейне фермерське господарство

1. Новозвореним, з відокремленими садибами, і ті, які провадять діяльність та розташовані у гірських населених пунктах, на польських територіях, надається допомога за рахунок державного і місцевого бюджетів, у тому числі через Український державний фонд підтримки фермерських господарств.
 2. Мають право самостійно перейти на спрощену систему оподаткування.
 3. Більші розміри, вищий рівень інтенсифікації та конкурентоздатності

Фермерське господарство

Недоліки

1. Площа землі не повинна перевищувати 2 га.
 2. Обмежений доступ до кредитних ресурсів.
 3. Проблеми формування товарних партій продукції, що впливає на рівень цін.
 4. Законодавча нерегульованість даної категорії сільгоспвиробників.

1. Заборона використання найманої праці (особиста участь у виробничому процесі, обмеженість членства родинними зв'язками).
 2. Обмеження щодо використовуваної площі земельних угідь (від 2 до 20 га).
 3. Нemoжливість податкової оптимізації.

1. Заборона використання найманої праці (особиста участь у виробничому процесі, обмеженість членства родинними зв'язками).
 2. Обмеження щодо використовуваної площі земельних угідь (від 2 до 20 га).
 3. Частка сільськогосподарського товаровиробництва повинна дорівнювати або перевищувати 75 відсотків

1. Складна процедура реєстрації та отримання статусу юридичної особи
 2. Обов'язкове ведення обліку результатів своєї роботи і подання фінансової і статистичної звітності.
 2. Спрощена система оподаткування ставить фермерське господарство у рівні умови з іншими виробниками агропродукції

**Вартість сільськогосподарської продукції
на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.**

	2000	2005	2010	2015	2015 у відсотках до 2000 р.	Середньо річний темп приросту, %	Місце (рейтинг)
Україна	396,2	490,5	535,9	685,0	172,89	3,72	
Вінницька	521,6	579,5	695,0	991,2	190,03	4,37	8
Волинська	489,9	573,3	634,6	772,4	157,66	3,08	17
Дніпропетровська	360,2	478,9	561,6	688,3	191,09	4,41	5
Донецька	412,3	595,3	539,0	390,4	94,69	-0,36	24
Житомирська	378,6	442,5	488,4	624,8	165,03	3,40	14
Закарпатська	755,1	903,6	946,6	1056,4	139,90	2,26	22
Запорізька	281,7	354,8	358,4	472,7	167,80	3,51	12
Івано-Франківська	768,9	852,3	932,2	1154,4	150,14	2,75	18
Київська	489,8	659,3	757,4	935,1	190,91	4,41	6
Кіровоградська	322,0	469,2	478,7	614,1	190,71	4,40	7
Луганська	220,1	337,5	287,7	236,5	107,45	0,48	23
Львівська	615,9	676,2	714,1	893,9	145,14	2,51	20
Миколаївська	237,1	340,0	417,7	503,6	212,40	5,15	3
Одеська	333,5	390,4	423,0	482,0	144,53	2,49	21
Полтавська	354,4	540,6	587,0	906,9	255,90	6,46	1
Рівненська	484,9	548,3	650,4	811,6	167,37	3,49	13
Сумська	385,8	414,5	399,5	680,1	176,28	3,85	10
Тернопільська	511,9	543,0	606,9	842,1	164,50	3,37	15
Харківська	374,2	508,5	410,8	671,2	179,37	3,97	9
Херсонська	314,2	362,8	462,4	607,9	193,48	4,50	4
Хмельницька	491,2	481,7	571,1	781,4	159,08	3,14	16
Черкаська	480,4	626,1	939,0	1110,4	231,14	5,74	2
Чернівецька	663,8	750,4	868,0	968,6	145,92	2,55	19
Чернігівська	332,9	375,4	378,1	566,7	170,23	3,61	11

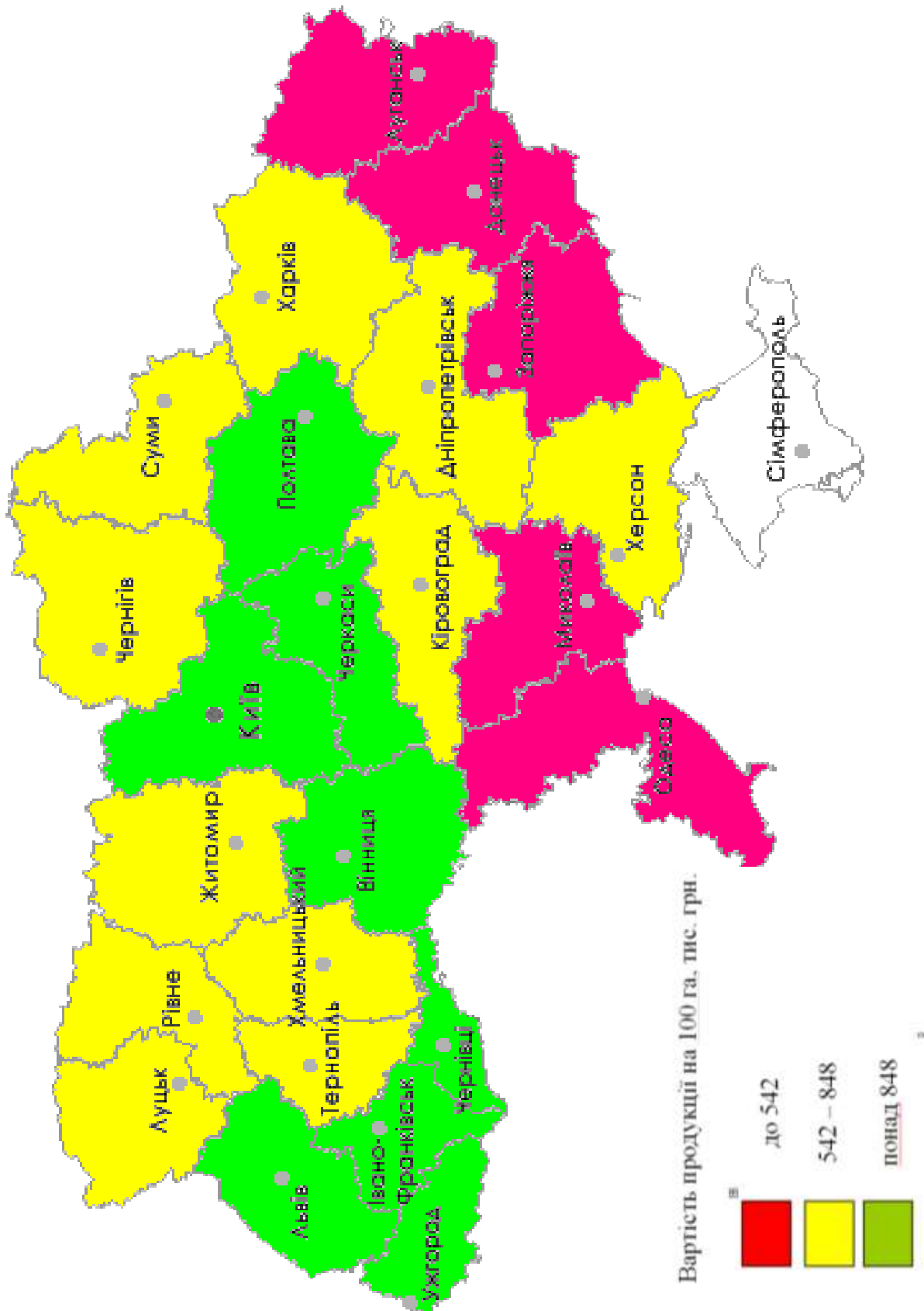
**Вартість продукції рослинництва
на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.**

	2000	2005	2010	2015	2015 у відсотках до 2000 р.	Середньо річний темп приросту	Місце (рейтинг)
Україна	243,4	315,3	344,6	481,8	197,95	4,66	
Вінницька	329,4	386,2	493,4	622,1	188,86	4,33	15
Волинська	294,0	308,4	329,3	439,1	149,35	2,71	22
Дніпропетровська	267,9	344,4	368,8	485,3	181,15	4,04	17
Донецька	273,4	397,6	327,2	251,5	91,99	-0,56	24
Житомирська	208,0	233,6	281,7	407,0	195,67	4,58	11
Закарпатська	332,0	409,1	436,8	541,5	163,10	3,32	20
Запорізька	187,1	258,2	259,9	372,9	199,31	4,71	10
Івано-Франківська	360,5	367,9	373,6	549,0	152,29	2,84	21
Київська	302,6	368,8	445,2	575,8	190,31	4,38	13
Кіровоградська	218,9	359,5	370,1	505,7	231,02	5,74	5
Луганська	130,9	225,6	178,7	185,1	141,41	2,34	23
Львівська	309,6	331,0	368,4	542,0	175,06	3,80	18
Миколаївська	146,6	241,6	311,7	408,4	278,58	7,07	2
Одеська	191,1	281,5	316,4	387,3	202,67	4,82	9
Полтавська	215,3	387,1	430,4	702,4	326,24	8,20	1
Рівненська	258,3	296,2	389,7	525,4	203,41	4,85	8
Сумська	217,5	232,7	263,8	537,3	247,03	6,21	3
Тернопільська	316,3	327,6	403,7	600,3	189,79	4,36	14
Харківська	256,4	363,4	262,2	523,3	204,09	4,87	7
Херсонська	213,0	261,8	359,3	478,0	224,41	5,54	6
Хмельницька	292,8	305,0	385,1	547,9	187,12	4,27	16
Черкаська	353,0	434,7	484,9	672,5	190,51	4,29	12
Чернівецька	363,1	399,4	488,3	596,1	164,17	3,36	19
Чернігівська	189,5	222,1	242,7	443,8	234,19	5,84	4

**Вартість продукції тваринництва
на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.**

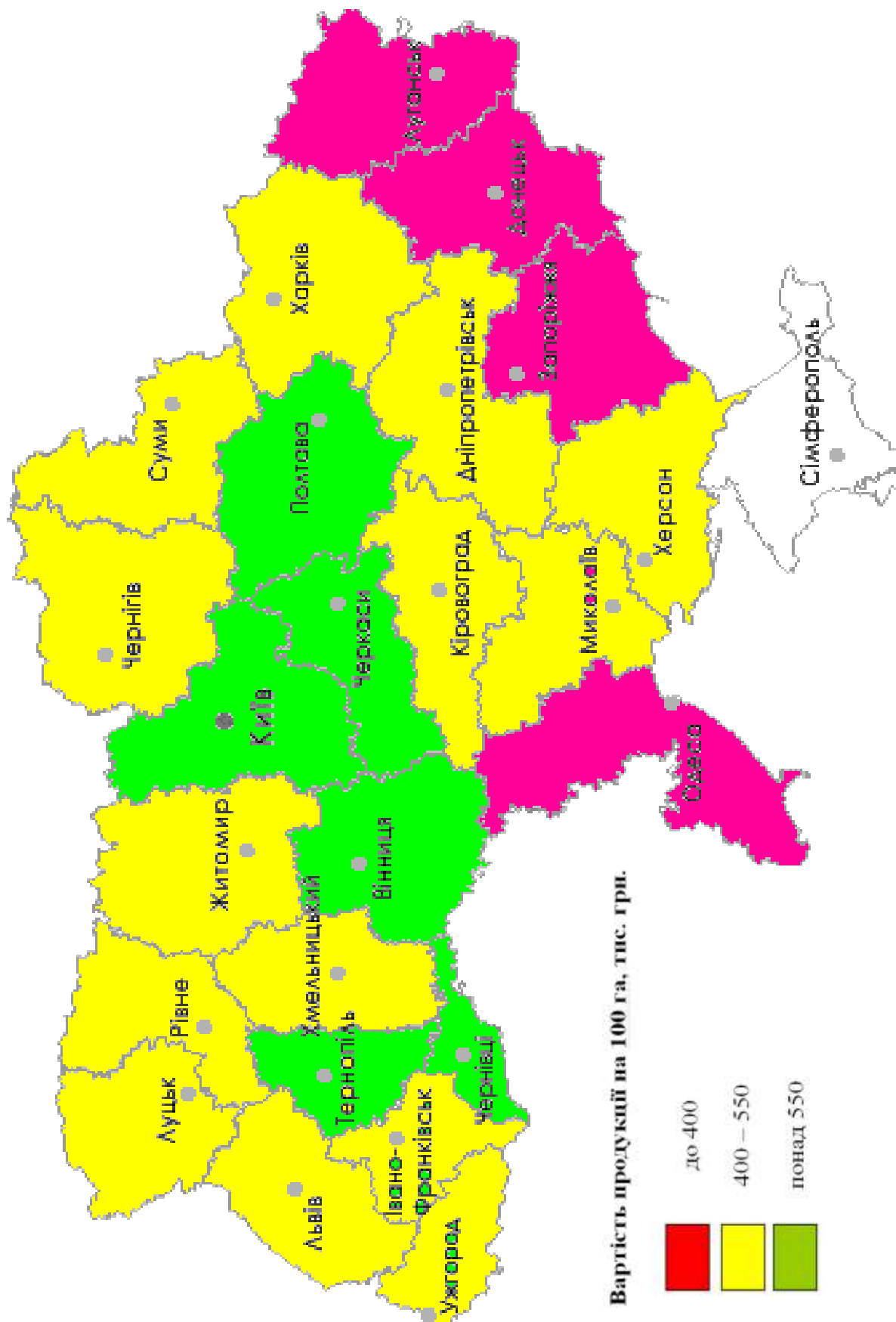
	2000	2005	2010	2015	2015 у відсотках до 2000 р.	Середньо річний темп приросту	Місце (рейтинг)
Україна	146,6	168,1	183,4	203,2	138,61	2,20	
Вінницька	192,1	193,3	201,6	369,1	192,14	4,45	3
Волинська	195,9	264,9	305,3	333,3	170,14	3,61	5
Дніпропетровська	92,2	134,5	192,8	203,1	220,28	5,41	2
Донецька	138,9	197,7	211,8	138,9	100,00	0,00	20
Житомирська	170,6	208,9	206,7	217,8	127,67	1,64	9
Закарпатська	423,1	494,5	509,8	515,0	121,72	1,32	14
Запорізька	94,6	96,6	98,5	99,8	105,50	0,36	17
Івано-Франківська	408,3	484,3	558,6	605,5	148,30	2,66	6
Київська	187,2	290,6	312,2	359,3	191,93	4,44	4
Кіровоградська	103,1	109,7	108,6	108,4	105,14	0,33	19
Луганська	89,1	111,9	109,0	51,4	57,69	-3,60	24
Львівська	306,3	345,3	345,7	351,9	114,89	0,93	16
Миколаївська	90,5	98,4	106,1	95,2	105,19	0,34	18
Одеська	142,5	108,9	106,7	94,7	66,46	-2,69	23
Полтавська	139,1	153,5	156,6	204,5	147,02	2,60	7
Рівненська	226,5	252,1	260,7	286,2	126,36	1,57	10
Сумська	168,3	181,8	135,7	142,8	84,85	-1,09	22
Тернопільська	195,6	215,4	203,2	241,8	123,62	1,42	13
Харківська	117,7	145,2	148,6	147,9	125,66	1,53	11
Херсонська	101,2	101,0	103,1	129,9	128,36	1,68	8
Хмельницька	198,4	176,7	186,1	233,5	117,69	1,09	15
Черкаська	127,4	191,3	454,1	437,9	343,72	8,58	1
Чернівецька	300,7	351,0	379,7	372,5	123,88	1,44	12
Чернігівська	143,3	153,3	135,5	122,9	85,76	-1,02	21

Територіальний поділ України за ефективність ведення сільського господарства

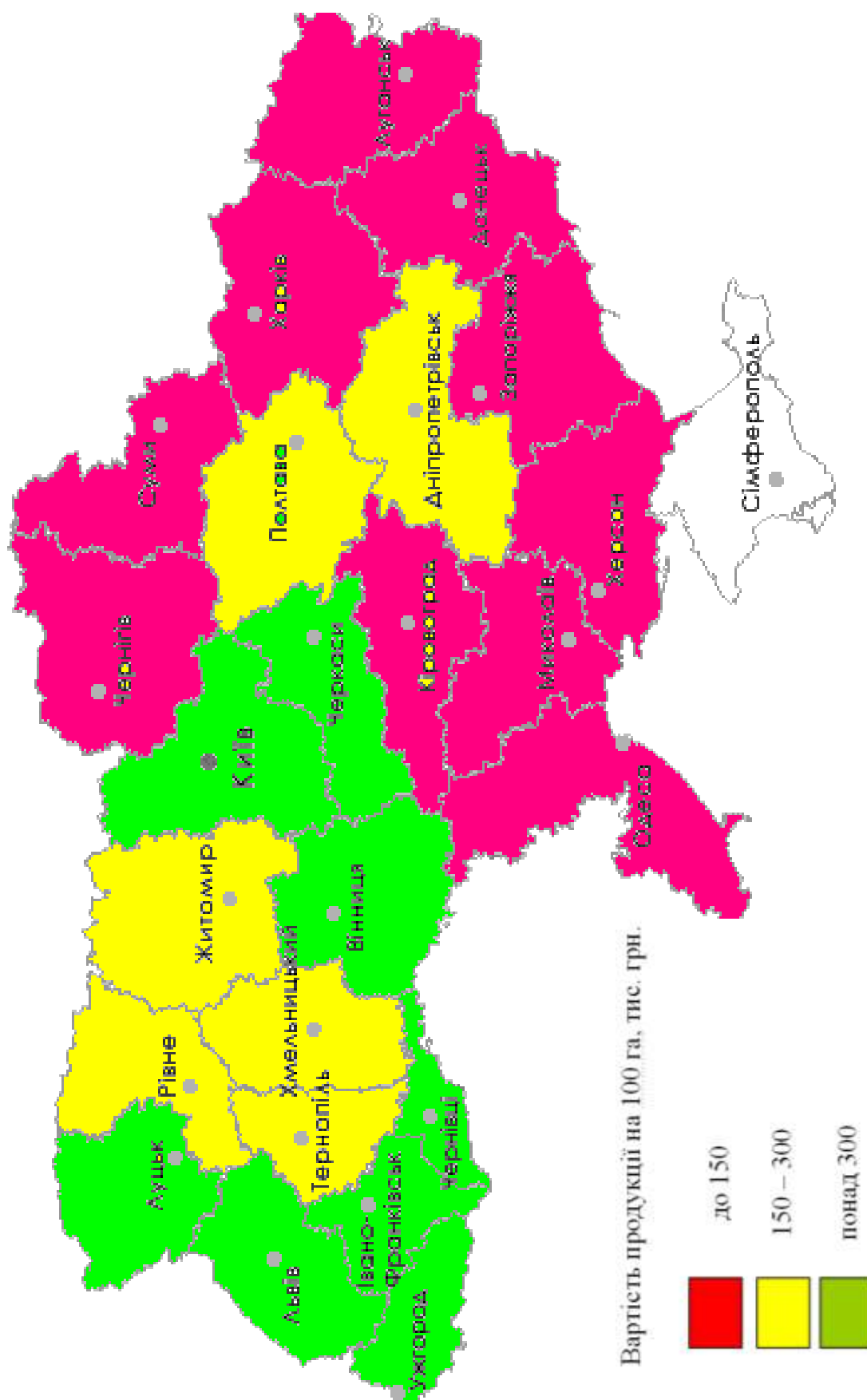

Територіальний поділ України за ефективність ведення рослинництва

Територіальний поділ України за ефективністю ведення тваринництва

Додаток Р

**Рівень рентабельності основних видів продукції у
сільськогосподарських підприємствах України**

відсотків

Вид продукції	Роки										
	2000	2005	2010	2013	2014	2015					
						Всього	в тому числі				
							господарські товариства	приватні	кооперативи	інші недержавні	державні
Зернові культури	64,8	3,1	13,9	2,4	25,7	43,1	43,3	44,2	43,9	31,5	21,4
Насіння соняшнику	52,2	24,3	64,7	28,2	36,7	80,5	81,8	81,7	86,7	44,7	34,6
Ріпак	12,6	50,4	26,6	8,6	29,2	44,3	38,7	57,6	68,8	52,7	30,3
Цукрові буряки	6,1	4,8	16,7	3,1	17,8	28,2	24,4	38,2	-13,1	16,6	-15,1
Картопля	14,0	17,8	62,1	22,4	9,9	24,2	27,1	16,2	12,8	143,7	-10,9
Овочі	-1,7	16,1	23,5	7,5	14,5	47,5	53,7	43,3	36,3	15,3	3,6
Плоди	-1,1	12,7	14,9	154,7	68,2	52,6	50,7	85,1	-18,5	42,4	-6,2
Молоко	-6,0	12,2	17,9	13,1	11,1	12,6	9,6	19,9	32,9	-2,2	0,5
ВРХ на м'ясо	-42,3	-25,0	-35,9	-41,3	-34,5	-17,9	-19,0	-11,9	-21,2	-17,2	-29,3
Свині на м'ясо	-44,3	14,9	-7,8	0,2	5,6	12,7	13,7	13,6	-10,9	5,2	-16,8
Птиця на м'ясо	-33,2	24,9	-4,4	-5,9	-12,6	-6,1	-6,7	-0,8	-39,9	-12,8	-18,5
Яйця	10,6	23,5	18,6	47,0	58,8	60,9	60,1	45,4	6,6	163,0	-33,3
Вовна	-75,8	-72,8	-82,2	-72,7	-75,1	-61,9	-65,6	3,2	-50,6	-	-81,1

Джерело: [319].

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Ярослав Іванович Костецький

**СТРАТЕГІЯ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ
АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Редактор Інна Буняк
Дизайн обкладинки Марія Юрків

Підписано до друку 12. 04. 2017.
Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 20,7. Обл.-вид. арк. 21,4
Наклад 300 примірників. Замовлення № МО 39-15.

Видавець

Тернопільський національний економічний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46004

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*

Віддруковано у ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ»
46004, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2
Тел. 47-58-72
e-mail: edition@tneu.edu.ua